85.103я71
Б76
К

Тәсвирий сәнъәт

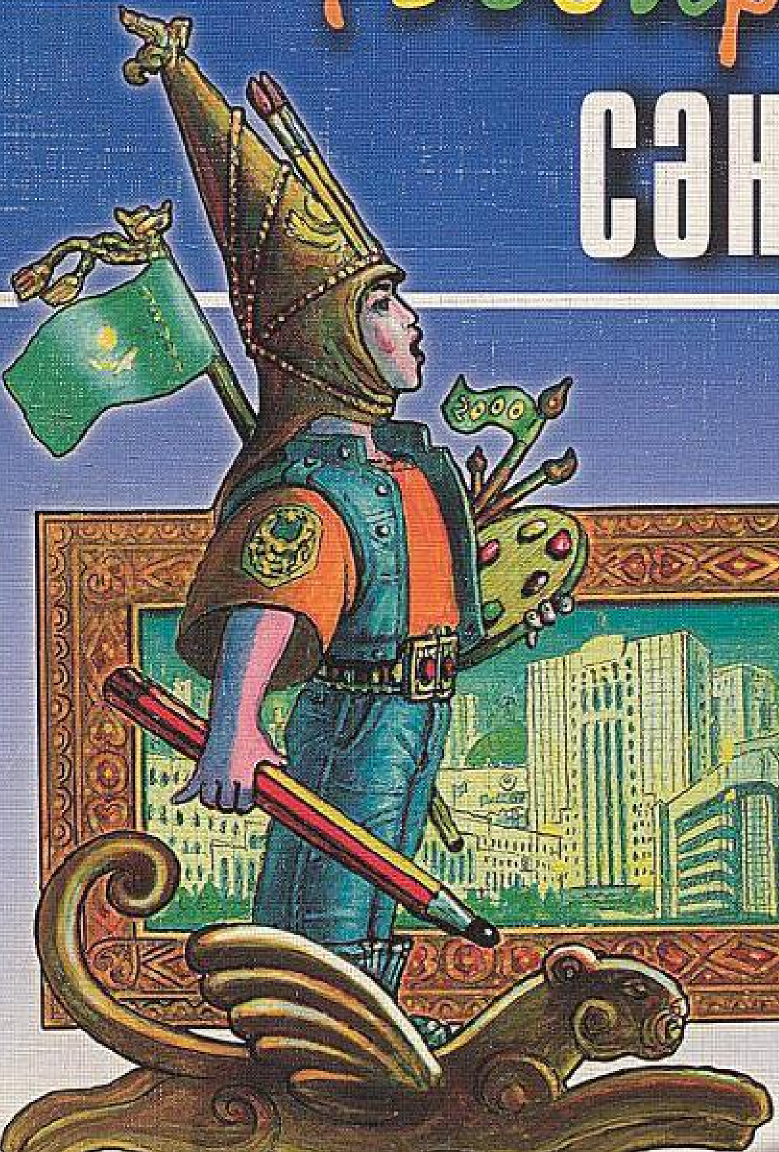

5

85.103я71
Б76
К

Қ. БОЛАТБАЕВ, У. ИБРАГИМОВ

АРХИВТІК
ҚОР

Тәсвирий сәнъәт

Умумий билим беридиған мәктәпниң
5-синипи үчүн дәрислик

Қазақстан Җумһурийити
Билим вә пән министрлиги тәвсийә қилған

Түзитилгән 2-нәшри

5

Алмута «Атамұра» 2005

ББК 87.8 я 72
Б 76

Тәрҗиманлар: ***Г. Саттарова, Җ. Сабитова***

ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫ
№ 175295

Болатбаев Қ., Ибрагимов У.
Б 76 **Тәсвирий сәнъәт:** Умумий билим беридиған мәктәпниң 5-синипи үчүн дәрислик. – Түзитилгән 2-нәшри. – Алмута: Атамұра, 2005. – 160 бәт, сүрәтлик.

ISBN 9965-34-273-3

Б $\frac{4306020400-162}{418(05)-2005}$ Инф. письмо – 2005 **ББК 87.8 я 72**

© Болатбаев Қ., Ибрагимов У.,
© «Атамұра» нәшрияти, 2001
© «Атамұра» нәшрияти, 2005, түзитилгән 2-нәшри

ISBN 9965-34-273-3

КИРИШМӘ

«Тәсвирий сәнъәт» дәрислиги оқуғучиларға бәдиий билим вә эстетикилиқ тәрбийә бериду.

Бу китап умумий билим беридиған оттура мәктәп оқуғучилири үчүн дәрислик сүпитидә тәвсийә қилиниватиду. Дәрисликтә тәсвирий сәнъәтниң түрлири һәр бир саһа, йәни баплар бойичә берилгән. Атап ейтқанда: сүрәт, графика, живопись, композиция, пластикилиқ анатомия, һүнәрвәнчилик, бенакарлиқ, дизайн в.б. Программа бойичә тәсвирий сәнъәт пәнини егәлләшкә нәзәрийәлик вә практикилиқ (әмәлий) саатлар берилгән. Тәсвирий сәнъәтни оқуп-үгиниш арқилиқ оқуғучилар сәнъәт нәзәрийәси бойичә сүрәтни саватлиқ сизишни үгиниду. Дәрислик мәзмуни 5-синип оқуғучилириниң яш алаһидилиги етиварға елинип йәкүнләнгән. Буниңда пәнләр арисидики бағлинишму әкис етилгән. Дәрислик мәзмуни сүрәт селиш, уни қобул қилиш, тәсвирий тәпәккур қилиш, ижадий қабилийитини ашуруш, бәдиий әсәрни чүшинишни нишан қилип түзүлгән. Бу дәрисликниң башланғуч мәктәптики «Тәсвирий сәнъәт» дәрисликлиридин пәрқи шуниңдики, униң бап вә мавзулири кәңәйгән һәм чоңқурлашқан.

Сүрәт сизишқа үгитиш тәсвирий сәнъәтниң асаси болса, живопись бояқ рәңлирини дурус қобул қилиш қанунийәтлирини шәкилләндүриду. Рәң тонуш алаһидилиги рәңләрниң өзгиришидики йоруқ билән рәңләрниң тәсирини көңүл қоюп тәтқиқ қилишни билишкә үгитиду. Нәрсигә қарап сүрәт селиш оқуғучиларниң байқаш (күзитиш) қабилийитини ашуриду. Маслашқан уйғунлуқ тепишқа үгитиш арқилиқ уларниң тәсвирий ойлаш қабилийити билән һәвәскарлик иқтидарини йетилдүриду. Тәсвирий сәнъәтни системилиқ түрдә оқутуш оқуғучиларниң сүпәтлик һәм саватлиқ билим елишиға шараит яритиду.

Әмәлиятта өтүлгән дәрис жәриянида оқуғучиларниң егәлләйдиған алаһидиликлири бәкму көп. Улар: ойлаш, қобул қилиш, әстә сақлаш, бәдиийлик, һәвәс қилиш в.б.

Әстә сақлаш, тәсәввур қилиш, ойлаш яки мавзу бойичә сүрәт сизиш арқилиқ оқуғучиларниң ойлаш қабилийити өсүп, чоңқурлишиду.

Башланғуч синип тәсвирий сәнъәт дәрисликлиридә сүрәт селиш елипбәсининң услул-услуплири айрим-айрим, тарқақ һалда қараштурулған болса, 5-синипнинң бу дәрислигидә чоңқурирақ бәдиийлик бойичә билим бериш, оқуғучиларниң ижадий қабилийитини ашуруп, эстетикилиқ һәвәсини ашуруш нишан қилинған.

Сүрәт селиштики әң мурәккәп нәрсә адәмниң қияпитини вә уларниң һәрикәт-паалийитиниң пәйтлирини тәсвирләштин ибарәт. Шуниң билән биллә оқуғучиларни тәсвирий сәнъәтниң тарихи билән тонуштуруш арқилиқ һәйкәлтарашлиқ, һүнәрвәнчилик, мемарчилиқ (бенакарлиқ), дизайн усуллири билән тонуштурушму асас қилинған.

Тәсвирий сәнъәтниң түрлири тоғрисида чүшәнчә берилип, китапта көрситилгән әсәрләр мулаһизә қилиниду. Тәһлил жәриянида муәллим буниң сәнъәт әсәриниң қандақ түригә ятидиғанлиғини чүшәндүриду.

Халиған бир сүрәтни селиш, һәйкәлни ясаш, яғачни оюш үчүн композициялик қураштуруш керәк болиду. Бу оқуғучиларниң композициялик қураштуруш қабилийитини ашуриду. Мәсилән, натюрморт қураштуруш (комзәк, алма, қача, қошуқ); геометриялик җисимлардин композиция қураштуруш; оюш-нәқиш чиқиришлардин композиция түзүш дәп аталди.

Мошу алаһидиликләрни әскә елип, композицияләрни қураштуруш йоллирини үгитиду. Чүнки композиция қураштуруш сүрәт селиш сәнъитиниң муһим һалқиси (мәркизи) һесаплиниду.

Бу дәрислик оқуғучиниң көңлини йорутуп, бәдиийлик билим елишниң еһтияжиға лайиқ, тәсвирий сәнъәт һәққидә зөрүр мәлумат бериш вәзиписини ада қилиду дегән ишәнчидимиз.

Муәллипләр топи

I. ТӘСВИРИЙ СӘНЪӘТНИҢ ТҮРЛИРИ

Тәсвирий сәнъәт турмушни бәдиий тәсвирләр арқилиқ баян қилиду. Бәдиий әсәрләр бизни қоршиған дунияни яхши һәм толуқ чүшинишкә үгитипла қоймай, у бизниң аң-пикримиз вә назук һис-туйғумизға беваситә тәсир қилиду. Шу сәвәптин биз тәсвирий сәнъәт әсәрлирини һәр хил сәвийәдә қобул қилимиз. Уларниң мәзмуниға диққәт қилимиз. Бәдиий әсәр арқилиқ өтмүш тарихиға көңүл бөлүп, уни көз алдимизға кәлтүрәләймиз.

Тәсвирий сәнъәтниң алаһидилиги – рәссамниң өз көзи билән көрүп, чүшәнгән чинлиғини әйнән рошән көрситишидә. Рәссам образларниң, һаят чинлиғиниң типлиқ тәрипини таллавелип, заманниң үҗүр-бүҗүрини жиғип, әтраплиқ тәсвирләйду. Инсан һаятида тәсвирий сәнъәтниң әһмийити чоң, униң ижтимаий һаят-

Қазақстан Җумһурийити Президентиниң резиденцияси. Астана шәһири

тики роли зор. Рәссамниң гөзәлликни дурус чүшинип билишиниң әһмийити чоң. Бирлири сүрәтниң композициялик түзүлүши арқилиқ, башқилири живописьлиқ түзүлүши арқилиқ камаләткә йетиду. Һәммисини бирдәк маслаштуруп тәсвирләш һәммә адәмниң қолидин келивәрмәйду. Һәр бир рәссамниң әсәри

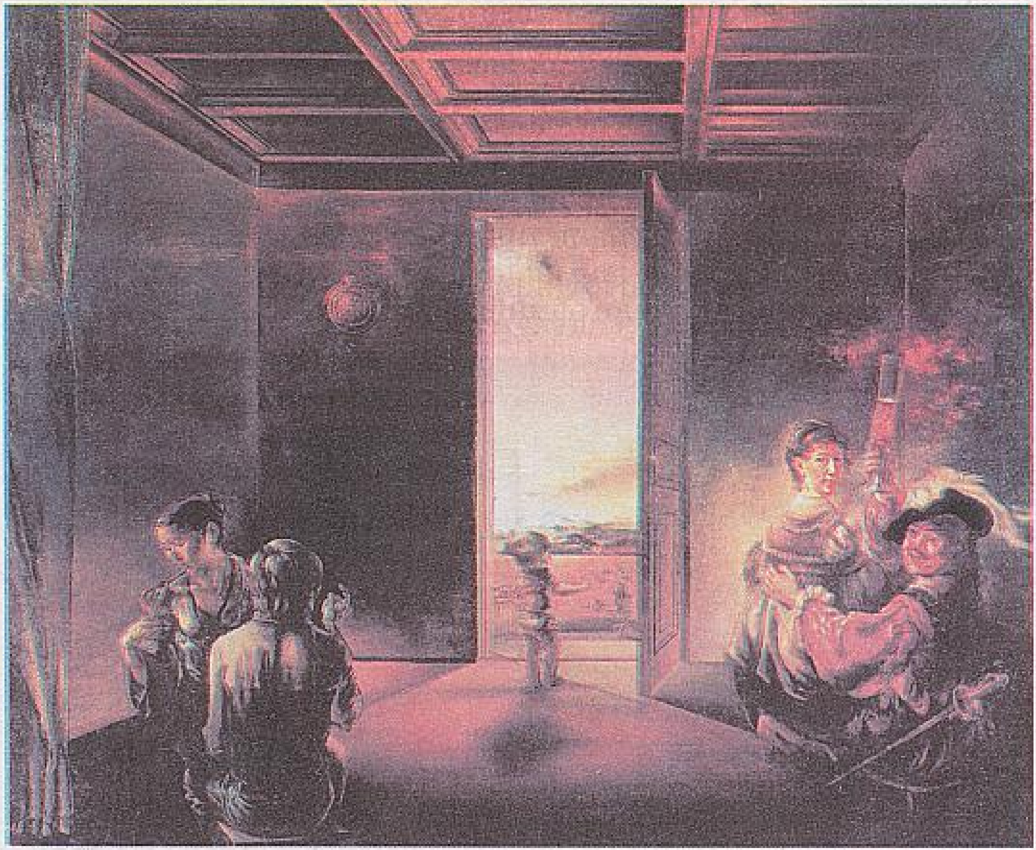

Е. Төлепбаев. *Яшлиқ чағ.*

өзигә хас бәлгүлири вә сүрәт сизиш алаһидилиги билән пәриқлиниду.

Тәсвирий сәнъәт түрлири һәр хил болиду. XIX әсиргичә мемарчилиқ (*бенакарлиқ*), *һәйкәлтарашлиқ* вә *живопись* сәнъәтниң асасий үч түри һесаплинатти. XIX әсирниң ахирида *графика* ярдәмчи вә қошумчә түрдин сәнъәтниң айрим вә пүтүнләй мустәқил бир түригә айланди. Кейинки 20 жилда сәнъәтниң *дизайн* охшаш түриму интайин рошән образини тапти.

Мемарчилиқ сәнъити а р х и т е к т у р а дәпму атилиду.

Архитектура – латинчә «қурулушчи» дегән мәнани билдүриду. Мемарчилиқ сәнъити – қурулуш сәнъити, йәни қурулушни лайиһиләш, селиш вә униңға бәдиий тәсвир бериш сәнъитидур.

Қурулушниң (бенакарлиқниң) алаһидә әһмийәтликлири– турушлуқ беналар, санаәт-кәспий орунлар, җәмийәтлик имарәтләр (беналар), мәйданлар, көрүкләр в.б. Һәр бир чирайлиқ имарәт мемарчилиқ әсәр һесаплиниду. Униңда кам-кутисиз мундақ үч хил хусусийәт болуши керәк – пухтилиқ, қолайлиқлиқ вә чирайлиқлиқ. У кишигә өзиниң мошу чирайлиқлиғи арқилиқ алаһидә тәсир қилиду.

Инсанийәт трушлуқ өй, һәр хил имарәтләр, шәһәрләрни бена қилиш иши билән қедимдин тартип шуғуллинип кәлмәктә. Шуңлашқа мемарчилиқ сәнъитиму қедимдин давамлишиватқан сәнъәт һесаплиниду.

Қазақстанниң дунияви сәвийәгә көтирилгән һазирқи заман мемарчилиқ сәнъитини дөлитимизниң Астана, Алмута, Атырав в.б. шәһәрлиридә нурғун учритишқа болиду. Мәсилән, Астана шәһиридики Қазақстан Җумһурийити Президентиниң резиденцияси, «Астана – Бәйтерәк» монументи в.б.

Астана шәһиридики һазирқи мемарчилиқ сәнъитиниң көрүнүшлири

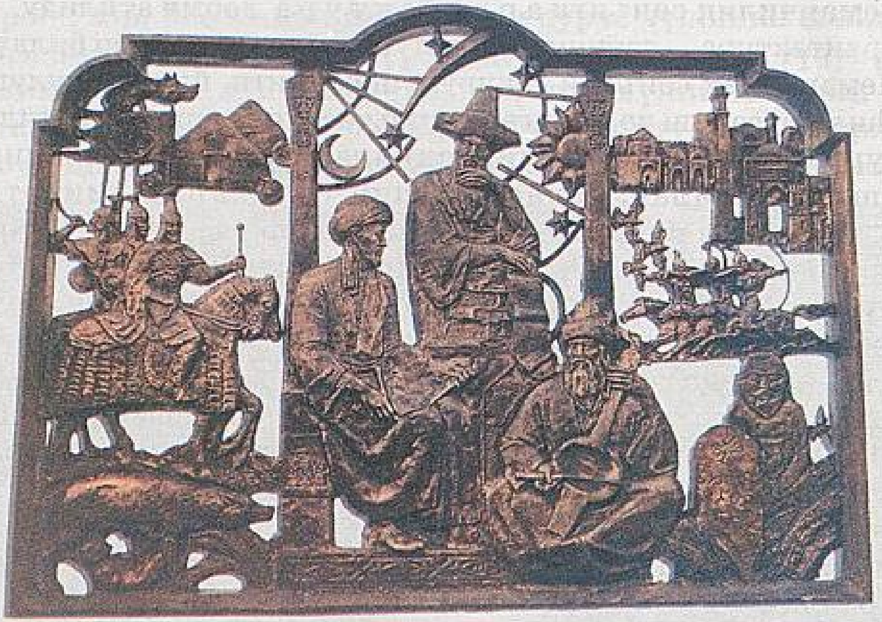

Қ. Сүранши. *Мустәқилик монументидин фрагмент*

Һәйкәлтарашлиқ – тәсвирий сәнъәтниң бир түри. Унинда адәмләрму, һайванларму, һәр хил нәрсиләрму тәсвирлиниду. Униң мемарчилиқ сәнъити билән ортақ тәрәплириму бар. Һәйкәлтарашлиқ егизлик, кәңлик, һәҗимлик дәп атилидиған үч өлчәмгә егә вә у қаттиқ, узақ сақлинидиған материаллардин – яғачлардин, таштин, гәвдилик һәйкәлләр металлдин ясилиду. *Бюст, статуя* яки образлар топини ясаш үчүн көп вақит вә көп әмгәк тәләп қилиниду, болупму һәйкәлни таштин ясиғанда адәмләрниң нурғун җисманий күчи сәрип қилиниду.

Һәйкәлтарашлиқ – әң қедимий сәнъәтниң бири. Биз бунииндин миңлиған жиллар бурун Мисир, Һинд, Грек чевәрлириниң иҗадий әмгиги болған әҗайип әсәрлирини билимиз. Һәйкәлтарашлиқ сәнъити латинчә «скульптура» дәпму атилиду. У кириш, оюш дегән мәнани билдүриду.

Һәр сәнъәтниң әтрапимиздики дунияни өзичә тәсвирләп, өзичә чүшәндүридиған тили бар. Сүрәт сәнъитиниң тили – бояқлар. Һәйкәлтараш өз әмгигини таштин, мәрмәрдин оюп яки лайдин ясайду. У өз ойини сүрәттикидәк бир тәкшиликтә тәсвирлимәй, бошлуқта тәсвирләйду.

Рәссам охшаш һәйкәлтарашму өзи тәсвирләватқан адәмниң мүҗәз-хулқини, ички һиссиятини ечишқа тиришиду. Уни биз үз көрүнүшидин, туруш қияпитидин чүшинимиз, һәтта һәйкәлдики адәмниң үстидики кийиминиң һәр бир пүкүлүшидин униң ички дуниясиниң сири байқилип туриду.

Сүрәт сизиш сәнъити охшаш һәйкәлтарашлиқ сәнъитиниң әсәрлириму һәҗими җәһәттин кичик, станоклуқ вә монументлиқ түрләргә бөлүниду.

Статуя – адәм пүтүн гәвдиси билән туташ тәсвирләнгән монументлиқ һәйкәл.

Һәйкәлтарашлиқниң нәпислик қураллири графика, болупму живопись билән селиштурғанда интайин чәклик, йәни һәйкәлтараш композициягә қоршиған муһитни киргүзәлмәйду, бошлуқ чоңқурлуғини берәлмәйду, һәммиси шәкилләрниң өзи билән – уларниң шәкиллириниң жиғинчақлишиши, материали вә амили (факторы) билән билдүрүлиши лазим.

Шәһәрниң һөсни, мәйданлири вә кочиларниң көрүнүши билән бағлинишлиқ һәйкәл монументлиқ һәйкәл дәп атилиду.

Ядикарлиқлар узақ мәзгилләрни көзләп орнитилиду, шуниң үчүн уларда гәвдиләндүрүлгән бир туташ образ өз дәвриниң һөкүмран идеялирини һәқиқий түрдә көрситиши лазим.

Бу һәйкәлләр өзиниң шәкиллири җәһитидин аддий вә ениқ болуши, жирақтин яхши қобул қилинидиған болуши керәк.

Живопись – тәсвирий сәнъәтниң хелила бай вә толуқ тәрәққий әткән түри, униңда тәсвирләшниң хилму-хил қураллири қоллинилиду. Рәссамлар сәнъәтниң мошу саһасиға өзлири сөйгән нурғунлиған мавзулирини таллап алиду. Бирлири портрет сизишни яқтуриду, иккинчилири пейзаж, үчинчилири тарихий, уруш яки турмуш-һаят көрүнүшлирини тәсвирләшкә хуштар. Тәсвирий сәнъәтниң мундақ характерлиниши униң жанрларға бөлүнүши дәп атилиду. «Жанр» сөзи французниң түри яки келип чиқиши – дегән сөзидин чиққан. Живопись мундақ жанрларға бөлүниду: *натюрморт, пейзаж, портрет, мавзулуқ картина*. Шуни ейтип өтүш керәкки, ахирқи жанр көпинчә *жанрлиқ картинилар* дейилиду.

Натюрморт – француз сөзи, әсли мәнаси «өлүк тәбиәт» дегән чүшәнчини билдүриду. Натюрморт дәсләп XVII әсирниң бешида Голландиядә пәйда болди.

Натюрморт сәнъәтниң мустәқил жанри сүпитидә XVIII әсирдә Ғәриптә кәң тәрәққий әткән. Һәр бир әсирдики натюрморт чевәрлириниң өзигә хас алаһидиликлири бар. Натюрморт Ж. Б. С. Шарден, П. Сезанн, М. Сарьян, А. Матисс, И. Машков, К. Коровин, А. Герасимов в.б. бәдиий әсәрлиридә өз ипадисини тапқан. Һазирки Қазақстан рәссамлириниң бәдиий әсәрлиридә натюрморт жанрини көп учритишқа болиду. Атап ейтқанда, А. Ғалимбаева, Г. Исмайилова, Т. Тоғисбаев, С. Айтбаев, Ш. Сәриев, Н. Нурлибаев в.б. әмгәклиридин рошән көрәләймиз.

Пейзаж (мәнзирә) — француз сөзи, бу ландшафтни (йәр шәклини), тәбиәтни тәсвирләш мәнасида. Пейзаж мустәқил жанр сүпитидә Хитайда, Японийдә вә башқа Шәриқ әллиридә, җүмлидин Европида риважланған.

Пейзаж қандақту бир көрүнүшләрни өз петичә өзгәртмәй тәсвирләп көрситиш әмәс, униңда рәссамниң һиссиятлири билән ойлирини әкис әттүрүшниң зор имканийәтлири йошурунған. Пейзаж сәнъити интайин һәр хил. Гайи бир пейзажлар тәбиәтниң һаятта учришидиған һәқиқий көрүнүшини тәсвирлисә, йәнә бирлири рәссамниң хиялидин пәйда болиду. Ундақ әсәрләрниң

Ф. Снейберс. *Аққушлуқ натюрморт*

һәр қайсисида рәссамлар тәбиәтниң мүҗәз-хулқини өзгәртмәй беришкә тиришиду. 17-әсирдин башлап рәссамлар тәбиәт көрүнүшини тәсвирләйдиған картиниларни йезишқа башлиди.

Болупму 19-әсирниң ахири билән 20-әсирниң бешида рус рәссамлири пейзаж жанрида бәдиий әсәрләрни иҗат қилишта зор нәтиҗиләргә еришти. Ф. Васильевниң «Ямғур алдида», К. Юонниң «Қишниң ахири», С. Герасимовниң «Яз өтти», К. Коровинниң «Баһар», И. Айвазовскийниң «Тоққузинчи вал» вә ш.о. бәдиий әсәрлиридә тәбиәт көрүнүшиниң һәр хил алаһидиликлири әйнән тәсвирләнгән. Мәсилән, деңизни тәсвирләшниң мәшһур устиси И. Айвазовский өзиниң «Одессидики айдиң кечә» намлиқ әсәридә портшәһириниң кечилик һаятини интайин чинлиқ билән тәсвирлигән.

Қазақстан рәссамлири Ә. Қастеев, Ә. Исмайилов, С. Мәмбеев, О. Таңсиқбаев, У. Әжиев в.б. пейзаж жанрида көплигән әсәрләрни яратти. А. Черкасский «Баһар», Ә. Қастеев «Шәлкөде яйлиғи», У. Әжиев «Асы яйлиғи», Ә. Исмайилов «Хан тәңри», Ж. Шарденов «Қиш» в.б. бәдиий әсәрләр Қазақстанниң гөзәл тәбиитиниң көрүнүшлирини намайән қилиду.

И. Айвазовский. *Одессидики айдиң кечә*

Портрет. Бу жанр башқа жанрлардин бурун пәйда болди. Қедимий скульптурилиқ Мисир портретлири, бунундин 2000 жил бурунқи мозаикилиқ Рим вә темпералиқ фаюм портретлири әйнә шуларниң дәлили. Адәмләр һәр қачан өз тәсвирини көргүси келиду, әнди қедимий мисирлиқлар һәтта вапат болған адәмниң жени портретқа көчиду дәп һесаплиған. Һәйкәл билән сүрәт сәнъитидә адәм көрүнүшини тәсвирләш һеч қачан нәзәрдин сирт қалмиған. Шундақтиму портрет жанриниң алаһидә кәң қанат яйған мәзгиллири болған. Қедимий Рим билән қайта өрләш (гүллиниш) дәври шуниңға дәлил. Портрет жанриниң наһайити гүлләнгән дәври голландиялик Рембрандт Харменс ван Рейн билән Франс Гальс, фломан Антонис ван Дейк билән испан Динго-му Сильва Веласкес охшаш чевәрләр яшиған XVII әсирдики рәссамлар ясап қалдурған портретлар өтмүш адәмлириниң тириктәк қияпитини көз алдимизға елип келиду.

Портрет жанрида Хәлиқ рәссами Ә. Қастеевтин тартип, бүгүнки яш рәссамларғичә Қазақстанлиқ мой қәләм устилири өзлириниң сүрәт селиш маһарити билән көзгә көрүнмәктә.

Атап ейтқанда, миллий әнъәнисини әкис әттүрүштә тонулған рәссам Ә. Қастеев ана обризини алаһидә тәсвирлигән. Бу сүрәттә ана үзидин нур йеғип турған қияпәттә тәсвирләнгән. Жираққа тикилгән көз нуридин чоңқур ойини байқашқа болиду. Бояш үнүмдарлиғи билән көрситилгән үзидики қоруқлар һаят йолини баян қиливатқандәк. Йепинчақлавалған яғлиғидин чиқип турған өзигә ярашқан ақ «кимешек» кийгән, ақ көңүл, дүгләк үзлүк, қой көзлүк анининиң үзини йорутуп бериду. Мүрисигә йепилған көк рәңлик яғлиғи билән йешил рәңлик чапини өзигә бәк ярашқан.

Бу бир гәвдиниң композициялик түзүлүшидин шәкилләнгән монументлиқ портрет. Қазақстан тәсвирий сәнъити ғәзнисидин алаһидә орун алған бәдиий әсәр.

Портрет жанри орунлаш алаһидилигигә, композициялик қурулушиға, түзүлүшигә бағлиқ бир гәвдилик вә көп гәвдилик болуп бөлүниду. Мундақ әсәрләрни М. Кенбаев, Қ. Телжанов, С. Романов, С. Мәмбеев, М. Қалимов, Т. Тоғисбаев, Е. Төлепбаев, М. Аманжолов, А. Накисбеков, К. Шаяхметов, К. Муллашев вә башқа рәссамларниң әмгәклиридин ениқ көрүшкә болиду.

А. Қастеев. *Ана портрети*

М. Аманжолов. *Профессор Б. Атшабаров*

Рәссам М. Аманжоловниң «Профессор Атшабаров» намлиқ әсәри қариму-қарши очуқ бояқларниң яришимлиғи арқилиқ йешилгән. Бу сүрәттики асасий образ – адәм. Бу портретниң асасий алаһидилиги алимниң күндиликтики тәтқиқат лабораторияси бөлмисиниң ички көрүнүши чинлиқ билән тәсвирләнгән. Профессор Б. Атшабаровниң оң қолини жумуп туруши йәнә бир тәкшүрүлмигән сирниң бар екәнлигини көрсәтсә, сол қолини қәғәз бетигә созуп, тәтқиқ қилған әмгәклириниң йоруқ көргәнлигини тәсвирләйду. Кәйнидә есиқлиқ турған қобыз әсвави қазақ хәлқиниң саз тәзкирисиниң намайәндиси. Тәсвирниң көрүнүши билән мәзмунини дәл ениқлашқа имканийәт бәргән бояқларниң маслишиши оңушлуқ һәл қилинған. Тинимсиз мәшғулат, илмий издиниш алимниң үзидин ениқ байқилиду.

Графика. Графика дегән сөз грекчә *«грапо* – язимән, сүрәт салимән» дегән сөздин елинған. Қериндаш яки тушь билән селинған сүрәт яки гравюрилар графикиға ятиду. У тәсвирий

сәнъәтниң бир саһаси һесаплиниду. Китаптики иллюстрацияләр, гезиттики сүрәтләр билән карикатурилар, кочидики плакатлар – мошуларниң һәммиси графика рәссамлириниң әсәрлири. Графикида сизиқлар, штрихлар очуқ вә қара-қоңур дағларниң арилишип келиши йетәкчи рольни егиләйду. Графика сәнъитиниң айрим түрлиридә рәңләрниму пайдилиниду.

Графикиға *гравюриларниң* һәммә түрлири ятиду, сүрәтләрдин пәрқи шуки, уларни көп данә қилип көпәйткили болиду. Гравюрилар ақ-қара вә һәр хил рәңлик болиду. Һәр хил рәңлик гравюрилар бир нәччә тахтилардин бесилиду. Гравюрилардин башқа, графика сәнъитиниң йәнә бир түри – *литография* (таш басма) дәп атилиду. Әң алди билән ташниң бети яхши тәкшилиниду. Шуниңдин кейин қоюқ чиқидиған литография қериндиши яки тушь билән сүрәт ясилиду. Андин сүрәт сүртүлүп өчүп кәтмәйдиғандәк қилип, еритма билән жуюлиду. Сүрәт тәйяр болғанда қәғәз йепиштурулуп, бесилиду.

Линогравюра дегинимиз линолеумдин оюп чиқирилған сүрәт. Тәсвирлинидиған сүрәт линолеумға селиниду. Сүрәтни штрихели билән қийиду. Қара бояқлар билән бойилидиған йәрләргә тәгмәйду, ақ билән бойилидиған йәрләрниң бир қәвитини пакиз қирип еливетиду.

А. Бактығалиев. *Туғулған йәр*

А. Смағулов. *Ақсавут.*

Графика жуқурида аталғандәк бир нәччә түргә бөлүниду. Графикида тәсвирий системиси шәкилни интайин дәллик билән ясаш арқилиқ, пластикилиқ бирлик тәсвир, силуэт арқилиқ көрүнүш бериду.

? Тәсвирий сәнъәтниң түрлири һәққидә немә билисиләр? Сөзләп бериңлар. Тәсвирий сәнъәтниң жанрлирини атаңлар.

! Тәсвирий сәнъәт түрлири һәққидә қисқичә изаһәт йезиңлар.

II. РӘҢШУНАСЛИҚ АЛАҺИДИЛИКЛИРИ

Тәбиәт өзини қоршиған муһиттики рәң нәқишлири билән берилиду. Уларниң гөзәллиги әң алди билән һәр хил рәңлиригә бағлиқ ениқлиниду. Адәмниң көрүш қабилийитини, рәңләргә нисбәтән тонушини өстүрүш, бәдиийлик билим бериш оқуғучиларниң эстетикилиқ һиссиятини ойғитиду. Рәңләрниң шәртлик түрдә җәмийәтниң толуп-ташқан символикилири билән һәр бир хәлиқниң урпи-адәтлиригә бағлиқ қоллинишлири бар. Тәбиәттики хилму-хил рәңләрни адәм балиси икки йол билән тонуп билиду. Биринчиси – илмий йол, иккинчиси – хәлиқниң әнъәнә тәҗрибиси бойичә. Болупму тәсвирий сәнъәттә рәңләр тәсвирләштики асасий қурал болуп һесаплиниду.

Живопись — тәсвирий сәнъәтниң бир түри, бәлгүлүк бир нәрсиниң бетигә бояш арқилиқ ясилидиған бәдиий әсәр. Мошу тәрәптин қариғанда живопись өзи иҗтимаий күрәшниң қуралиға айланди. Живопись әсәрлири тамашибинниң һиссиятиға, ойиға тәсир етиш арқилиқ тәсвирләнгән һәқиқәттин тәлим елип, өзичә хуласә чиқиришқа сәвәпкар болиду. Шуниң билән биллә униң иҗтимаий тәрбийәвий әһмийити зор вә ениқ мәлуматларниму бериду. Рәссам һаятни өзиниң көз қариши билән чүшинип, униң

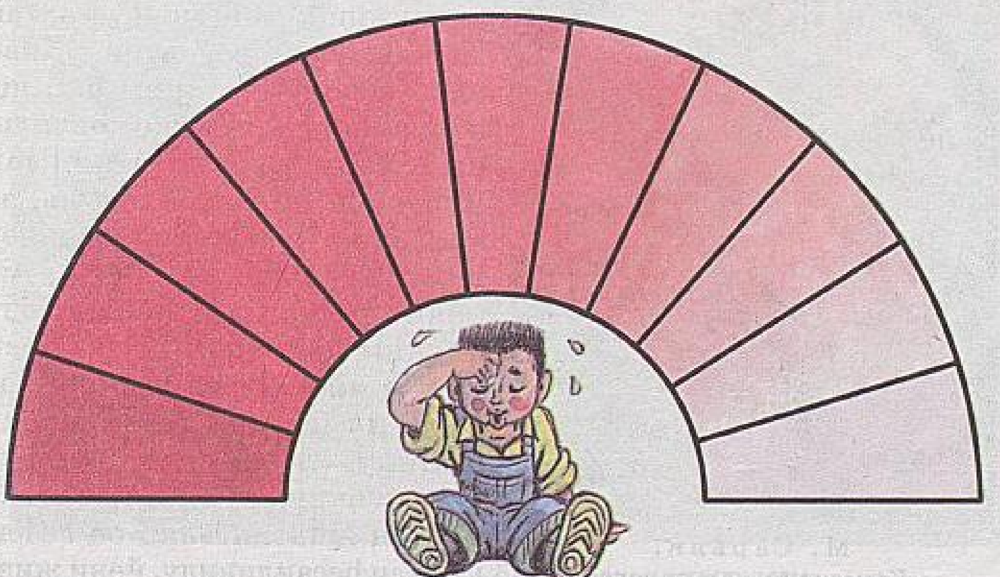

А. Матисс. *Севәттики апельсин*

һәр хил һадисилирини әсәрләрдә өзичә баһалайду. Живопись бу һәқиқәтни көрситәлигәнликтин, униң тамашибинға тәсир етишиму күчлүк.

Живописьниң пайдилинидиған қурали – нур, бояқ, рәң. Нурни бояқ рәңлири билән нәпис киришгүрүш арқилиқ һаят көрүнүшлирини ениқ вә һәқиқий тәсвирләйду. Рәссам чеверлигиниң тәсирлик көрүнүшиму мошунинда. Нәрсиниң сирини, мүҗәз-хулқини, нәрсә билән бошлуқниң мунасивитини йоруқ билән көләңгиниң киришгүрүлишини, қисқиси кәң дунияниң барлиқ көрүнүшлирини маслаштуруп тәсвирләйду. Живописьниң тилидәк һәм назук һәм өткүр тил йоқ. У тамашибинларни бирдинла өзигә җәлип қилиду, яратқан мавзуси арқилиқ ойландуриду, униң даңлиқ әсәрлирини инсанийәтниң мәңгү махтайдиғиниму шу сәвәптин. Живопись әсәрлири айрим бир чоң көрүнүшләрни, йәккә көрүнүшни тәсвирләпла қоймай, мурәккәп сюжет билән чоң вақиәләрни, қучақлашма җәңләрниму тәсвирләп, уларниң мәзмунини ачиду. Һәқиқий һаят чинлиғини һәртәрәплимә көрситиштә живописьниң роли зор. Бу униң көп жанрлирида байқилиду, мәсилән, турмуш көрүнүшлири, уруш жанри в.б.

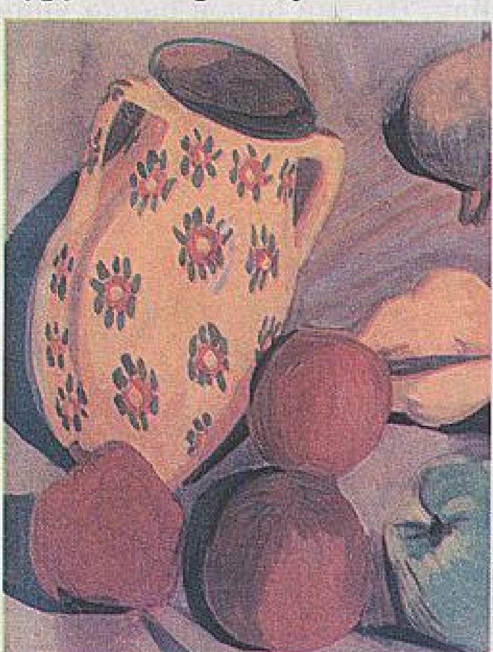

М. Сарьян.
Комзәклик натюрморт

Рәң живописьниң әң асасий қурали һесаплиниду, йәни живо-

пись әсәрлиридә униң бәдиий қураллириниң асасини йоруқ вә көләңгә билән бирликтә рәң тәшкил қилиду.

Нәрсиләрниң «дәл өзидәк» рәңлик бояқни тәбиий түрдә беришни үгиниш керәк. Уни картинида дурус маслишидиған рәңләрниң мунасивити йешиду. Рәссам бояқлар билән бәдиий әсәрни яритишта нәрсиләрниң рәңгинила әмәс, уларниң өз ара рәңлик маслишишиниму тәкшүрәйду.

Бизниң рәңләрни қобул қилишимизға«алақидар» чирайлиқ рәңниң пәйда болушиға йоруқ, арилиқ (һава қәвити) вә рәңлик муһит, һәр хил боялған нәрсиләрниң қатар туруши һәл қилғуч тәсир етиду.

Мәсилән, күчлүк йоруқта, йәни чаңқап турған чүштә рәңләр өзиниң қеницлиғини йоқитиду. Һава тутуқ күнлири яки көләңгидә рәңләр өзиниң қеницлиғиға егә болиду. Мундақ һади-

М. Асламазян. *Һинд аялиниң портрети*

силәрни әтраптики тәбиәттә жирақтин байқашқа болиду. Живописьлиқ бәдиий әсәрләрниң пүткүл сири рәңлик боякта көрүниду.

Бәлгүлүк бир нәрсиниң йорук чүшүп турған вә көләңгә бөләклири йоруғирақ болуши билән йеқимлиқ (иссиқ) вә йеқимсиз рәңләрниң алаһидилиги билән көзгә челиқиду. Әгәр йорук йеқимлиқ болса, у чағда көләңгә йеқимсиз рәңгә алмишиду. Йорук йеқимсиз болса, көләңгә йеқимлиқ рәңдә болиду. Йеқимлиқ вә йеқимсиз (соғак) рәңләрниң маслишип келиши живописьта мелодия яритиду.

Рәссамниң бояқ таллиши палитра арқилиқ ениқлиниду. «Палитра» икки чүшәнчини билдүриду. Биринчи – рәссам бояқларни селип арилаштуридиған тахтайчә, иккинчиси рәссам бояқлириниң жиғиндиси.

Х. Рембрандт бояқ рәңлирини қоллинишниң устиси болған. У бәзи бир картиниларни ишлигәндә йәттә хил рәң ишләткәнлигини тәкшүрүш нәтижиси көрсәтмәктә. Әнди А. Рыловниң айрим пейзаж әсәрлиридә 12 хил бояқ рәңлири ишлитилгән. К. Коровин адәттә бир мәзгилдә 10–15тин көп рәңләрдин пайдиланған.

Палитрида бояқларни һәр дайим бәлгүлүк бир системида орунлаштуруш керәк.

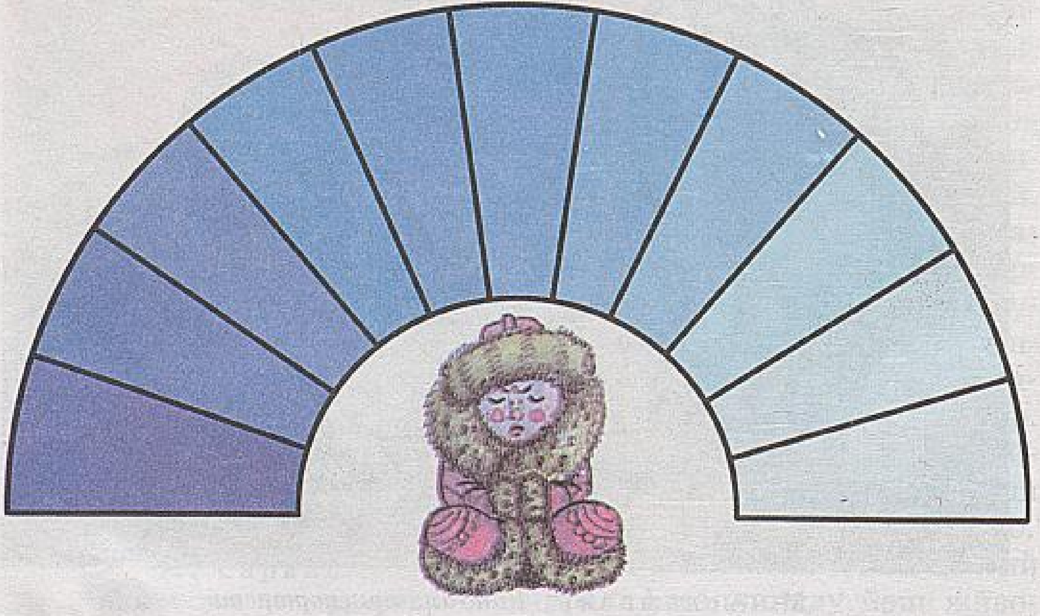

Х. Рембрандт. *Саския*

Тәбиәт көрүнүшидики рәңлик мунасивәтләрни чапсан әсләвелиш үчүн этюд орунлиған пайдилиқ.

Живопись сүрәтлирини ясашта акварель, май бояқ, гуашь, пастель, тушь қоллинилиду. Живопись әсәрләр асасән рәхткә (канапқа), яғачқа, қәғәзгә, муқавиға, ташқа,әйнәккә, металлға селиниду.

Живописьниң нәқ мәнаси бояқлар арқилиқ тәкши бәттә тәсвирләш дегән сөз. Музыка үчүн 7 нота қандақ һажәт болса, живопись үчүн әң қоюқ келин бояштин, әң назук рәңләргичә шундақ роль ойнайду.

Живописьлиқ йешими бу бояқ рәңлирила әмәс, бәлки һәр хил рәңлик нәрсиләрниң бир йәргә жайлишишидин пәйда болидиған мурәккәп маслишишчанлиқ. Живописьлиқ әсәрләрдә рәңләрниң өз ара маслишип, яришип келиши колорит дәп атилиду. Колорит – латинчә «бояқ рәңги» дегән мәнани билдүриду.

Живописьлиқ әсәрниң наһайити оңушлуқ, жәлип қиларлиқ, һиссият ойғитарлиқ болуши вә рәңләрниң өз ара маслишип, яришимлиқ чиқиши униң колорити болиду. Рәссамниң колорити нахшичиниң авази охшаш. Һәр бир рәссамни колоритиға қарап, бирдин ажритишқа болиду. Һәқиқий колоритта рәңлири бирдәк нәрсә болмаслиғи лазим, чүнки һәр нәрсә рәңгини таллайду. Һәр

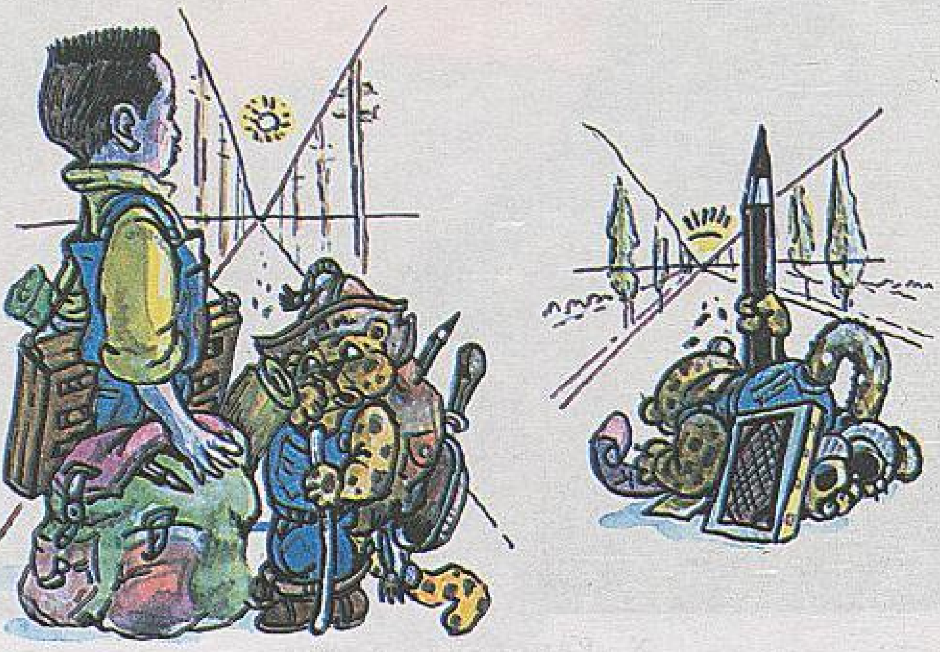

қачан һәр рәссамниң өз колорити болиду. Колоритни үгинишкә болмайду, бу алаһидә тепилған маһарәт, пәқәт шу маһарәт өзәндә бар болсила, уни тәрәққий әттүрүшкә болиду. Сүрәтниң тәһлилини башлимай туруп, тамашибин рәссамниң колорит қураллири арқилиқ бәргән қәлб садасини чүшинәләйду. Сүрәттики рәңләр маслишип кәлгәндиму рәссам колоритиниң сирлири униң чевәрлигигә бағлиқ. Колорит гөзәллиги канаптики (рәхтики) рәң билән бояқниң орунлишишиға мас һалда шу бояқ билән рәңниң хилму-хил вә топлишип келишидин көрүниду. Тәдрижий арилишидиған рәңләрниң өзини рәссам бояқларниң маслиқ тепиши үчүн бир туташ системиға кәлтүриду.

Рәссам сүрәтни қандақла болмисун бир умумий рәңләрдә сизишни ойлиғанда бир-биригә йеқин рәңләрни қоллиниду. Сүрәтләрниң живописьлиқ йешими рәң бояқ арқилиқла бәлгүләнмәйду, рәссамниң оригиналида өз һүнириниң тәсирини күчәйтишкә керәклик башқиму қураллири бар. Сүрәтниң бети төкши болидиғанлиғи мәлум. Бирақ униңға бояқниң сүркилишигә бағлиқ у әйнәктәк төкши яки бөдүр-чоқур болуп көрүниду. Булар әлвәттә һәр хил тәсир қилиду. Сүрәтниң бетини бәлгүләш үчүн

К. Брюллов. *Автопортрет*

И. Репин. *П. М. Третьяков*

рәссамлар «фактура» дегән мәхсус аталғуни қоллиниду.

Живопись әсәрлиринин кандакту бир бөлигини гәвдиләндүрүш үчүн рәссам бу йәрдә боякни аңлиқ һалда кениғирак сүркәйду. Сүрәткә чүшкән йоруқ бояқлар жиғиндиси чеқилишип, тәсирини күчәйтиду. Мундақ қилғанда бояқниң қандақ бир йөнилиш билән сүркилишигә диққәт қилиш керәк. Фактурилиқ усулни қоллиниш йоли билән сүрәтниң мундақ йешим тепиши «классикилиқ» дәп атилиду. Фактурилиқ усулни дәсләп қолланған Голландияниң улук рәссами Х. Рембрандт болди.

С. Мәмбеев. *Деризиниң алдидики қиз*

М. Лизогуб. *Хәлиқ чевәри*

Нәрсиниң яришимлиғи бояқ рәңлиригә бағлинишлиқ. Рәңләрни тонуш үчүн адәмгә үч элементни билиш керәк екән. Биринчиси тәғдирниң адәмгә тәғдим қилған соғиси – көз, иккинчиси йәр бетидики тирикчиликниң мәнбәси, аләмгә йоруқ чачқучи – Күн; үчинчиси — бизни қоршиған тәбиәт тирикчилиги, һаятлиқ. Булар бирбири билән зич бағлинишлиқ болуп келиду. Бояқ рәңлирини әмәлиятнин һәр хил саһалирида қандақ ишлитишни билишимиз керәк.

Бояқ рәңлирини өз ара үндәшлиги билән сөзлитишни билгән рәссамларниң бири А. Аканаев. У кейинки әсәрлиридә миллий үндәшлиги бар бояқ рәңлириниң символлуқ мәнасини ачмақта.

Даңлиқ рәссам Е. Төлепбаевниң картинилирида сағуч, қоңур, қизил рәңләрниң маслишип келиши өзичә орун алиду. Бояқлар рәңлиридә тәсирлик сипайилиқ, ички қувәт һиссияти байқилиду.

Бояш алаһидилиги әң алди билән уларниң маслишишида, бәлгүлүк бир рәң алаһидиликлириниң тәкрарлинишиға бағлиқ. Назук-маслишиш көңүлгә тез яқиду, толуқтуруп туриду яки қариму-қаршилиқ пәйда қилип, көңүлгә тәсир қилиду, йәни униңда хошаллиқ билән шатлиқ бәлгүлири болиду. Мундақ һиссият көпинчә ақуш бояқларниң вә йоруқниң тәсиридин туғулиду. Әнди тутуқ рәңләр қайғу-һәсрәт, һәтта бәзидә вәһимә пәйда қилиду. Умумән һәр бир бояқ рәңлири өз мәнасиға егә.

? Бояқ рәңлири һәққидә немә билисиләр? Рәссамлар әсәрлиридики бояқ үндәшлигини тәһлил қилиңлар. Рәссамлар әсәрлиригә диққәт қилиңлар. Рәңлик бояш һәққидә сөзләп бериңлар.

! Әркин мавзуға бояқ билән бәдиий әсәр сизиңлар.

III. МАСЛАШТУРУШ ҚАНУНИЙӘТЛИРИ

Рәссам йәткүзмәкчи болған ойини тәсирлик қилип көрситиш үчүн бәдиий әсәрдә тәсвирләнгән қәһриманлар билән қоршиған муһиттики нәрсиләрни бәлгүлүк бир тәртиптә орунлаштурушқа көңүл бөлиду. Мошундақ алаһидә усулни *маслаштуруш қанунийити* дәп атайду.

Маслаштуруш қанунийәтлириниң тәсвирий сәнъәттә өтәйдиған вәзиписи нурғун. Халиған бәдиий тапшуруқниң чирайлиқ, көрнәклик, тәсирлик болуп чиқиши маслаштуруш қанунийәтлиригә бағлиқ.

Компоновка дегинимиз нәрсиниң бириктүрүлгән ушшақ, айрим қисимлириниң бир туташ, пүтүн болуп көрүнүшини пәйда қилиш. Сүрити селинидиған нәрсиләрниң бошлуқта өз ара орунлишишини дурус бәлгүләш үчүн тик, тоғра, янту сизиқлар пайдилинилиду.

Натюрморт (қериндаш, қәғәз)

Һәр бир нәрсиниң көрүнүп туридиған шәклини яхши билиш үчүн нәрсиниң түзүлүшини тәһлил қилиш керәк. Нәрсиниң түзүлүшини дурус билиш үчүн униң қандақ геометриялик җисимлардин түзүлгәнлигини ениқлаш керәк. Шуниң үчүн әң алди билән айрим-айрим геометриялик җисимларни үгинишимиз лазим.

Микеланджело. *Хасийәтлик аилә*

Нәрсиниң сүритини ясиғанда уни әйнәктин ишләнгән сүзүк дәп қарисақ, униң шәклини яхши чүшинимиз. Куб, цилиндр, призма, параллелепипед в.б. геометриялик җисимларни ясиғанда шу усулни қолланған пайдилиқ. Куб, призмини симдин ясап ташқи вә ички көрүнүшини ениқлаш арқилиқ шәклини, нәрсиниң түзүлүшини толуқ билишкә болиду.

Рәссам әсәрлиридә йәткүзмәкчи болған ойи тәсирлик болуши үчүн тәсвирләйдиған нәрсиләр билән адәмләрни қоршиған нәрсиләрни бәлгүлүк тәртиптә, маслишиш қанунийәтлири бойичә орунлаштурушқа бәкму диққәт қилиду. Бу — композиция. Композиция латинниң «composition» – «ойлап чиқириш», «қураштуруш» дегән сөзидин чиққан чүшәнчә.

Адәттә әсәрләрдә вақиәниң асаси йүз беридиған, йәни баш қәһриманлар арилишидиған бәлгүлүк бир мәркизи болиду. Умумән қайта өрләш дәвриниң чевәрлири өз әсәрлиридә баш қәһриманларни дәл оттуриға орунлаштурған вә у асасий роль ойниған.

Композиция әсәрниң түзүлүши җәһәттин мәзмуниниң ениқ, ишәшлик, тәсирлик чиқишиға шараит яритиду. Йәни әсәрниң түзүлүши, униң асасий қисимлириниң орунлаштурулуши, вақиәләрниң баян қилиниш рети. Аддий сөз билән ейтқанда, бәдиий әсәрниң ички түзүлүши толуп-ташқан қисимлардин турса, маслишиш (композиция) шу қисимларни өз ара қураштуруп, бир туташ қилиду.

Композиция билән сюжет өз ара зич бағлинишлиқ болиду. Қәһриман өз муһитиға лайиқ иш-һәрикәттә тәсвирлиниду вә

В. Поленов. *Москва әтрапидики йеза*

уларниң иш-һәрикитини, психологиялик ички дуниясини, бояқ алаһидиликлирини композицияниң умумий мавзусиға бағлинишлиқ көрүп байқашқа болиду.

Рәссам картинисидики бәдиийлик нишани ениқ болғансири йеңи образларниң тәрәққий етиш логикиси, сюжетлиқ алаһидилиги бәдиий йешимларға йетәкләйду. Рәссамниң бәлгүлүк бир бәдиий әсәр яритишиниң ой мәхсити, бәдиийлик-эстетикилиқ принципи маслишиш (композициялик) түзүлүшигә мас ениқлиниду. Рәссамниң образ тонушини тәсвирләйду. Әсәрниң мувапиқийити муәллипниң мәхситигә, чевәрлигигә, қанчилик чоңқур тәтқиқ қилип билишигә беваситә мунасивәтлик. Бәдиий әсәр — рәссамниң тәпәккуридә қайта ишләнгән вә тамашибинға бәдиий образлар яки сюжетлар түридә тәғдим қилинған һаятниң тәсвири.

А. Лактионов. *Мәйдандин хәт*

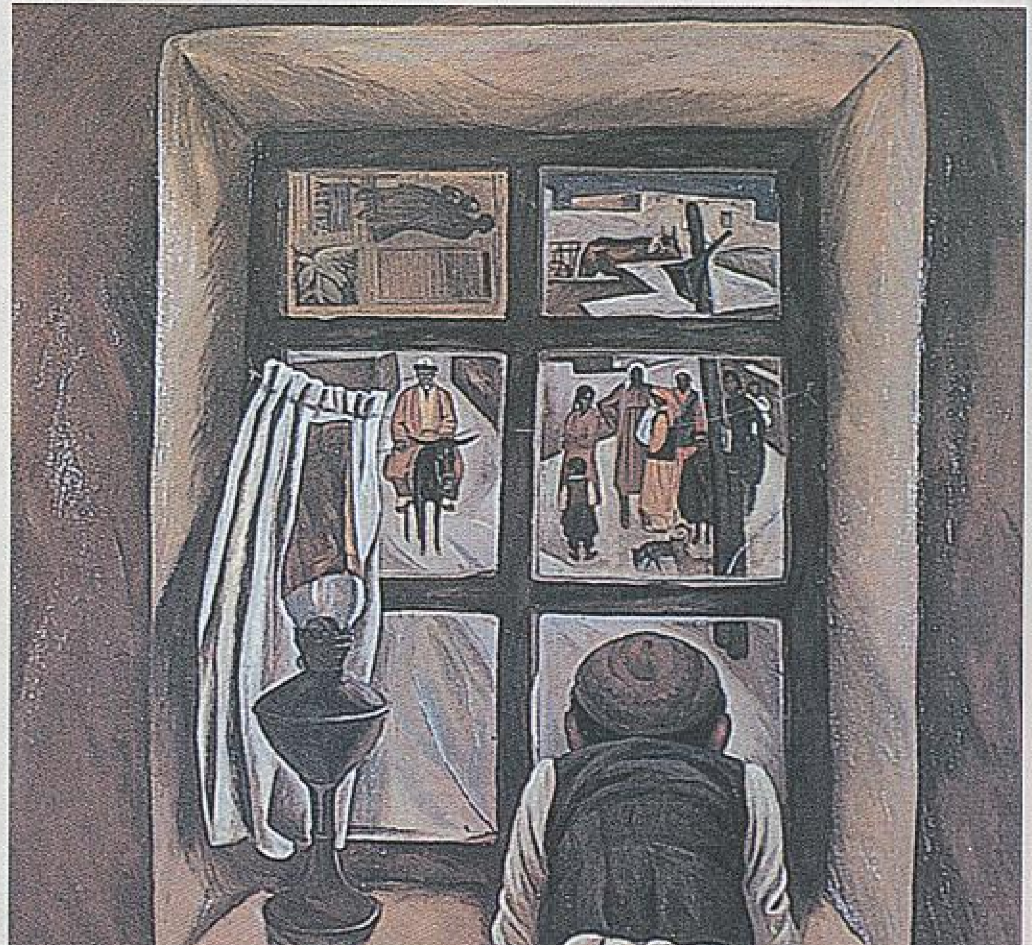
М. Һетахунов. *Дадамға хәт*

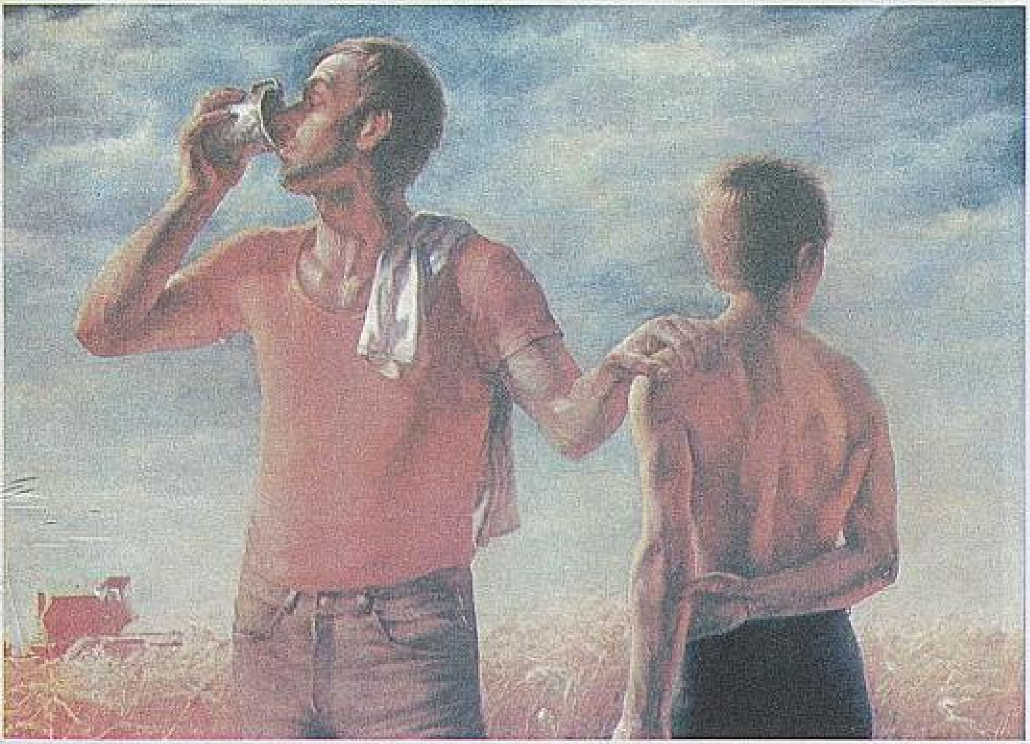

В. Сидоренко. *Мениң әвладим*

Рәссам тәсвирләш үчүн нәрсиләрни яки һаятниң түрлүк шараитлирини қизиқип, мулаһизә билән таллайду. У учрашқан көрүмсиз нәрсиләрни елип ташлап, пәқәт бирла алаһидә шараитларни тәсвирләшкә тиришиду.

Һәқиқий рәссамлар турмушта өзигә яққан нәрсини байқап, иждадий ой-ғәлвуридин өткүзүп тәсвирләшкә тиришиду.

Бәдиий әсәрни қобул қилиш үчүн уни дурус чүшинишни билиш керәк, үзәла қаримастин, зеһин билән чоңқур мәна берип қарашқа үгиниш керәк. Шу чағдила бәдиий әсәрдики маслишиш қанунийитини чүшинәләймиз.

Бәдиий әсәрдики маслишиш муһити. Сүрәт ясашта нәрсини орунлаштуруш, орнини бәлгүләш, көрүш чекини таллаш, қәғәзгә дурус орунлаштуруш маслишишниң (композициянин) биринчи асаси һесаплиниду. Ясилидиған сүрәт һәққидики асасий ой шәкилләнгәндин кейин, рәссам әсәрниң планини түзиду. План композиция жәһәттин дурус болғичә түзүтилиду. Тәсвир-

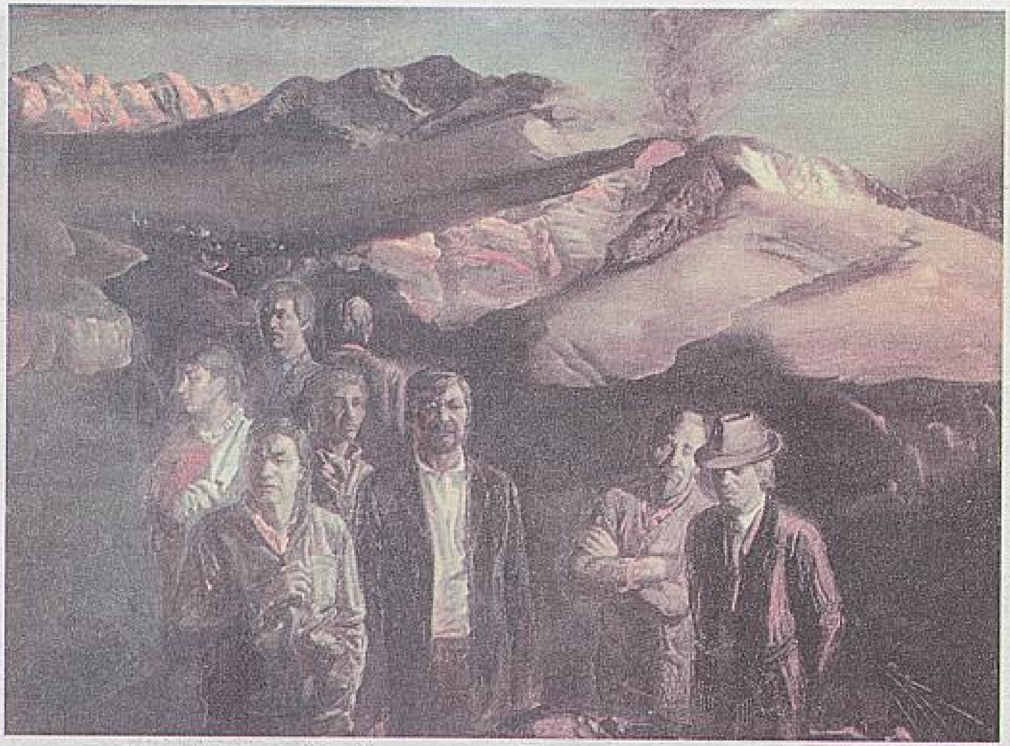

Б. Түлкиев. *Замандашлар*

линидиған сүрәтниң айрим қисимлири бир-бири билән бағлинишлиқ болғандила маслишиш йешими дурус болиду. Тәсвирлинидиған нәрсиләрниң бошлуқта өз ара орунлишишини дурус бәлгүләш мәхситидә ярдәмчи сизиқлар (тикигә, тоғрисиға вә янту) сизилиду. Бу нәрсиләрниң янтулуқ булуңлирини ениқлашта пайдилинилиду.

Композиция

Натюрмортниң композициялик түзүлүшигә енқлима бериңлар

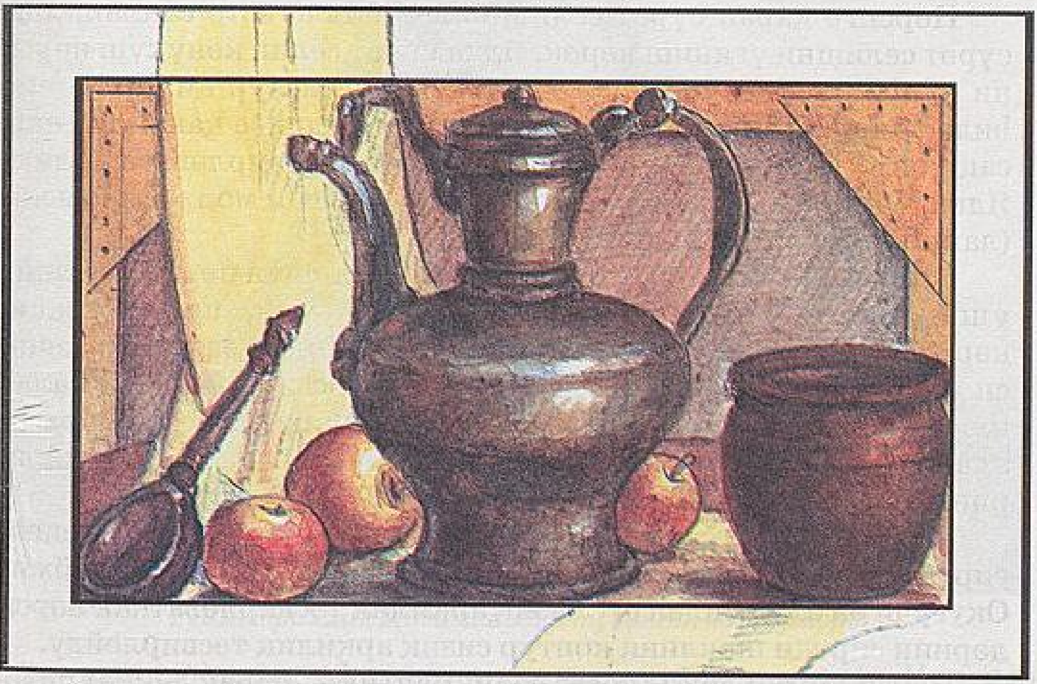

Натюрморт. Композиция

? Маслишиш қануни һәққидә немә билисиләр? Бәдиий әсәрләрдики маслишишниң әһмийитини ейтип бериңлар.

! Өзәңлар әркин мавзу бойичә бәдиий әсәр орунлаңлар.

...АН ...АСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫ № 175295

IV. НӘРСИГӘ ҚАРАП СҮРӘТ СЕЛИШ

Нәрсигә қарап сүрәт селиш билән биллә әстә сақлап, ядқа сүрәт селишни үгиниш керәк. Ядқа сүрәт селип көнүкүш нәрсини дурус күзитишкә, ойчә көз алдида тәсәввур қилишқа алаһидә тәсир көрситиду. Нәрсиниң қияпити ядинда қанчилик еник сақланса, униң сүритини шунчилик дәл тәсвирләшкә болиду. Ядқа сүрәт селишқа көнүкүш үчүн һәр қачан молҗалап, эскиз (лайиһә) ясап көнүкүш керәк.

Узақ ясайдиған сүрәттин молҗалап ясашниң пәрқи нәрсиниң ушшақ-чүшәклиригә анчә көңүл бөлмәй, пәқәт асасий көрүнүшигә диққәт қилип тәсвирләйду. Молҗалашниң вәзиписи – нәрсиниң әң асасий тәрәплирини тәсвирләш. Молҗалаш илдам сүрәт селишқа көнүктүриду. Буниңдики әң асасий мәхсәт, алди билән нәрсиләрниң умумий шәклини, ортақ пропорциялирини, йоруқ билән көләңгини әстә тутуштин ибарәт.

Адәмниң, җан-җаниварларниң яки бәлгүлүк бир нәрсиниң сиртқи көрүнүшини тәсвирләйдиған сизиқни контур дәймиз. Оқуғучи әң алди билән сус сизиқ арқилиқ тәсвирләватқан нәрсиләрниң сиртқи шәклини контур сизиқ арқилиқ тәсвирләйду.

Нәрсиниң бирдинла көзгә челиқмайдиған, бирақ диққәт билән қариғанда әһмийәткә егә, қизиқарлиқ алаһидиликлири вә бәлгүлирини байқавелиш *күзитиш қабилийити* дәп атилиду. Күзитиш мәшғулатлар арқилиқ пәйда болиду. Күзәткүчилик иқтидарини ашурушниң әң қолайлиқ усуллириниң бири – нәрсиниң өзигә қарап сүрәт селиш болуп һесаплиниду. Тәсвирлинидиған нәрсини тәкшүрүш үчүн уни системилиқ түрдә күзитишкә адәтлиниш керәк. Сүрәт селиш вақтида нусхини күзитиш дегинимиз, нәрсиниң түзүлүшини, нәрсиләрниң бошлуқта орунлишишини, пропорциялик түзүлүшини ениқлашни билиш.

Бәлгүлүк бир нәрсиләрниң сүритини салғанда, уларни геометриялик җисимлар билән селиштуруш керәк. Мәсилән, шар, куб, конус, целиндр в.б. геометриялик җисимни сүрәткә дурус селишни билишниң нәрсиләрни яхши тәсвирләштә ярдими чоң. Чүнки халиған нәрсиләр аддий геометриялик җисимларниң жиғиндисидин ибарәт.

Сүрәт ясиғанда асасий вәзипә қәғәз бетигә нәрсиниң шәклини дурус бәлгүләп тәсвирләштин ибарәт. Қәғәз бетигә нәрси-

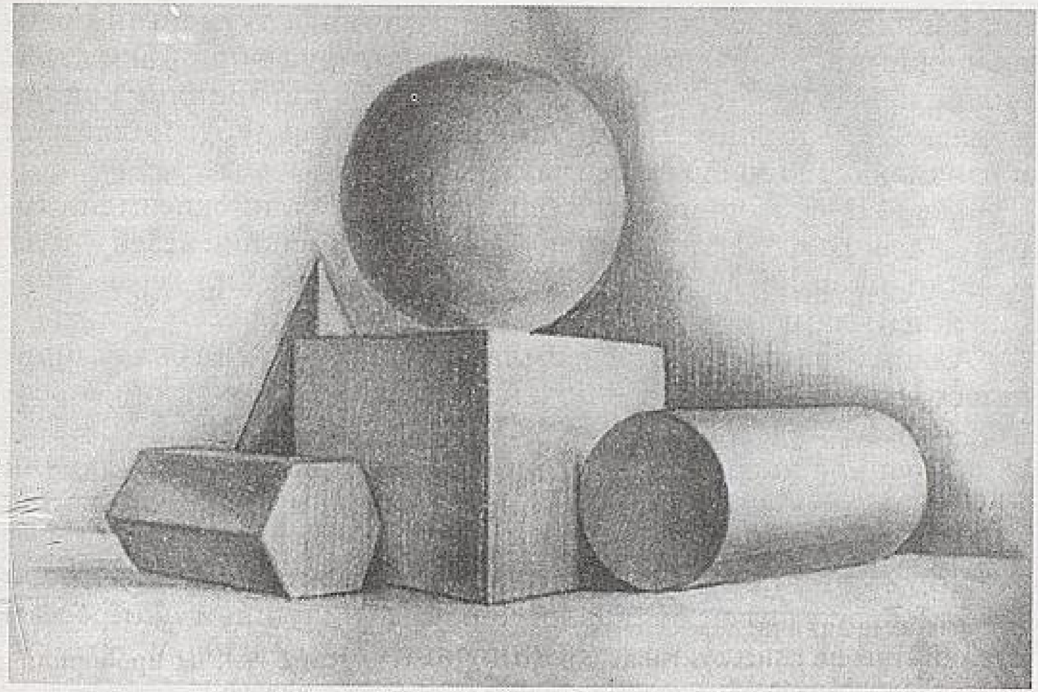

Геометриялик җисимлардин түзүлгән натюрморт

ниң дәл шәклини ойчә тәсвирләшни үгиниш лазим. Нәрсигә қарап сүрәт селишта тәсвирлинидиған нәрсиләрниң қәғәз бетигә дурус орунлишишини яки қәғәзниң жуқури, төвән тәрипидин артуқ орун қалмаслиғини ойлаштуруш керәк.

Нәрсигә қарап сүрәт ясиғанда қәғәз бетигә униң жуқури вә төвәнки чегарилирини бәлгүләп елиш керәк. Сүрәтниң чегарилирини бәлгүлигәндә нәрсиниң асасий пропорциялириму бәлгүлиниду. Әгәр шу вақитта хаталиқлар болуп, улар өз вақтида түзитилмисә, нәрсиниң шәкли дурус чиқмайду, сүрәт пүтүнләй ярамсиз болуп қелиши мүмкин.

Нәрсини қәғәз бетигә диққәт қилип, бәлгүлүк тәртип билән орунлуштурушта қәғәзниң чәтлиридин азирақ бош орун қалдуруш керәк. Шунда тәсвирләнгән нәрсиләр чирайлиқ болуп, бошлуқта көрүниду. Сүрити селинидиған нәрсиләрни қәғәз бетигә тоғра орунлаштуруш маслаштурушниң (композициянин) дәсләпки асаси һесаплиниду.

Сүрәт сизғанда бошлуқта нәрсиниң һәқиқий шәклини тәсвирләшкә үгиниш керәк. Униң үчүн һәр бир нәрсиниң шәкли-

ни, йенидики нәрсиләр билән селиштурғанда тутидиған орнини, һәжимини, йоруқ билән көләңгисини, орунлишишини яхши билиш керәк. Сүрәт ясиғанда нәрсигә өң бериш арқилиқ рәңлик мунасивәт йешилиду. Йоруқ билән көләңгини дурус қоллиниш нәтижисидә яхши сүрәт ясилиду.

Аддий нәрсиләрниң асаси бирла геометриялик җисимдин туриду. Мәсилән, банкиниң асаси – цилиндр, ящикниң асаси – куб.

Мурәккәп нәрсиләрниң асаси икки яки үч хил геометриялик җисимлардин ибарәт.

Аддий геометриялик җисимларниң яки уларниң бөләклириниң бәлгүлүк бир тәртип билән қошулуп орунлишишини нәрсиниң түзүлүши дәймиз.

Мурәккәп нәрсиләрниң сүритини салғанда әң авал уларниң шәкли қандақ геометриялик җисимлардин түзүлгәнлигини ениқлавелиш керәк.

Нәрсиләрниң бөләклиридики геометриялик җисимларни инчикә сизиқ билән бәлгүләш керәк. Түзүлүшини яки рәссам сөзи билән ейтқанда, конструкциясини ениқлаш керәк.

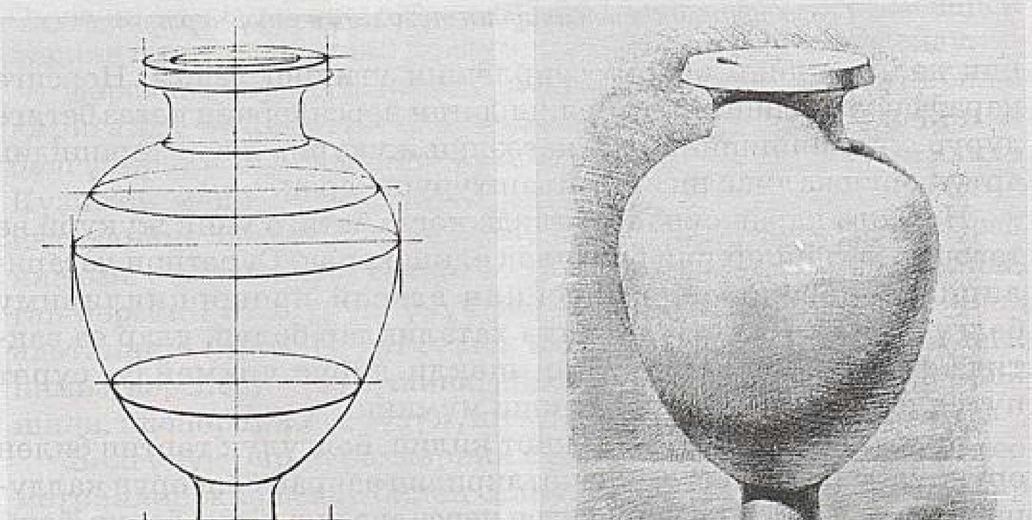

1-басқуч *2-басқуч*

Комзәкниң сүритини қериндаш билән тәсвирләшниң усули

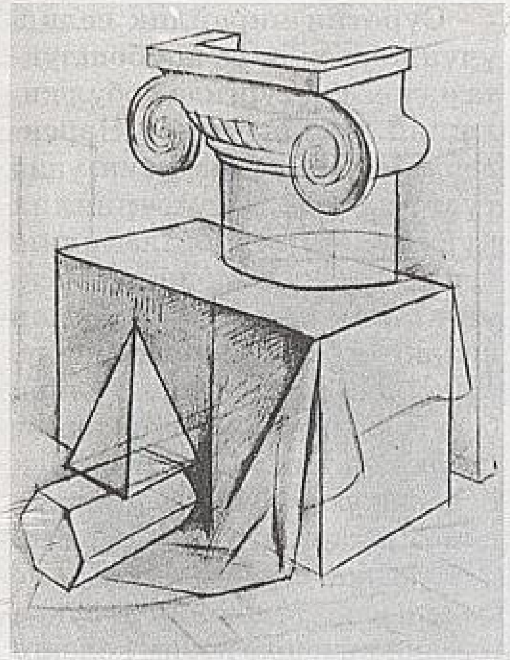

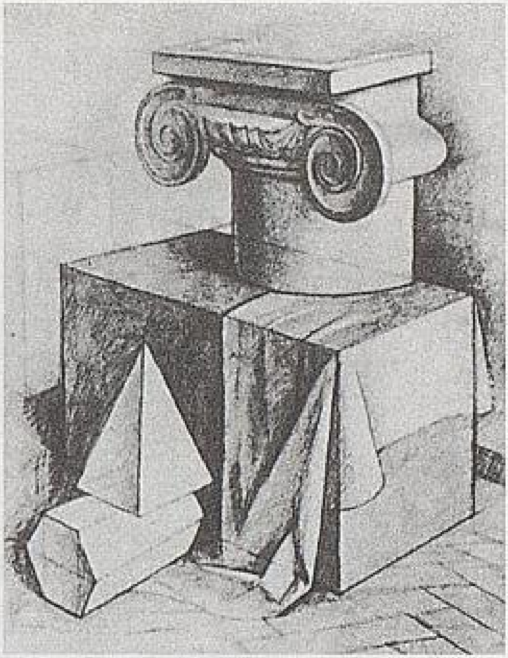

1-басқуч *2-басқуч*

Геометриялик жисимлардин түзүлгән натюрморт

Бир нәрсиниң сүритини селишта дәсләп таза зеһин қоюп қарап, униң симметрия оқиға диққәт қилиш керәк. Сүрәт селиш жәриянида муһим нәрсигә, йәни пропорциягә алаһидә көңүл бөлүш керәк. Нәрсә бөләклириниң миқдар жәһәттин өз ара өлчәмлик нисбити *пропорция* дәп атилиду. Башқичә ейтқанда у нәрсә егизлигиниң кәңлигигә, униң бир бөлигиниң иккинчи бөлигигә миқдарлиқ нисбитидур. Нәрсиниң пропорциясини ениқлаш – нәрсини көрүп тәсвирләшкә үгитиду. Нәрсигә қарап сүрәт салғанда, пропорцияни ениқлаш үчүн көз мөлчәри билән тәсвирләп үгиниш орунлуқ. Нәрсиләргә қарап сүрәт ясиғанда уларниң шәклини һәр бир бөлиги бойичә тәсвирләшкә тиришмай, пүтүн қобул қилип тәсвирләшкә үгиниш керәк. Сүрәт ясиғанда умумийдин хусусийға өтүш принципини тутуш керәк.

Барлиқ нәрсиләрниң асаси болидиған әң аддий шәкилләр – геометриялик жисимлар: куб, цилиндр, конус, призма, пирамида в.б.

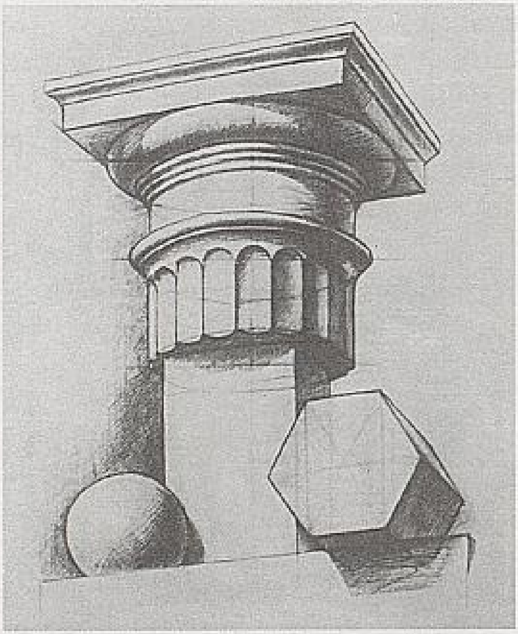

Геометриялик жисимлардин түзүлгән натюрморт

Сүрәтни чирайлиқ селиш үчүн көргән нәрсини бошлуқта өлчәмлик турғида қобул қилишни билиш керәк. Нәрсиләрни көчирип ясимастин, униң түзүлүшини, геометриялик қурулушини тәһлил қилиш керәк. Тәсвирлинидиған нәрсиниң шәкли йоруқ билән көләңгә арқилиқ ениқлиниду. Уларниң бәлгүлүк аталғулири бар. Нәрсигә йоруқ чүшкән бәт *йоруқ* дәп атилиду. Әң йоруқ йәр *пақирақ* болиду. Йоруққа қариму-қарши тәрәп *көләңгә, хас көләңгә* дәп атилиду. Хас көләңгидин тәдрижий йоруққа алмашқан йәрдә йерим көләңгә пәйда болиду.

Нәрсиниң чәт тәрипидә башқа нәрсигә чүшкән йоруқниң тәсиридин пәйда болидиған сус йоруқни *рефлекс* дәймиз. Йоруқ билән көләңгә көпинчә очуқ, ақуш нәрсиләрдә ениқ байқилиду. Шуңлашқа ақ гипстин ясалған шар, куб, цилиндр охшаш нәрсиләрни сүрәткә селип үгәнгән орунлуқ. Сүрәт ясиғанда йоруқ билән көләңгини айрип чегарилирини молжалап, суслашқан сизиқ билән тәсвирләп, штрихни көләңгә тәрәптин башлиған дурус. Шу вақиттила нәрсиниң шәклиму, һәжимиму ениқ чиқиду.

Йоруқ билән көләңгини нәрсиниң рәңгигә бағлиқ мөлчәрдила штрихлаймиз. Штрихлаш нәрсиләрниң шәклигә, көрүнүшигә қарап берилиду. Штрихларниң бир нәччә түрини силәр башланғуч синиптин башлап қоллинип келиватисиләр. Әнди шуни әскә чүширәйли: бир йөнилиштики түз сизиқлар арқилиқ штрихлаш, янту, тик, тоғрисиға, доға, чақмақ шәклидики штрихлар. Штрих сизиқларниң арилиғини бир-биригә йеқин алған дурус. Һәжими кичик нәрсидә яки тәсвирлинидиған нәрсиләрниң ушшақ бөләклиридә қисқа штрихлардин пайдилиниш лазим. Узун штрихлар йоған нәрсиләрни яки чоң тәкшиликләрни тәсвирләштә қоллинилиду.

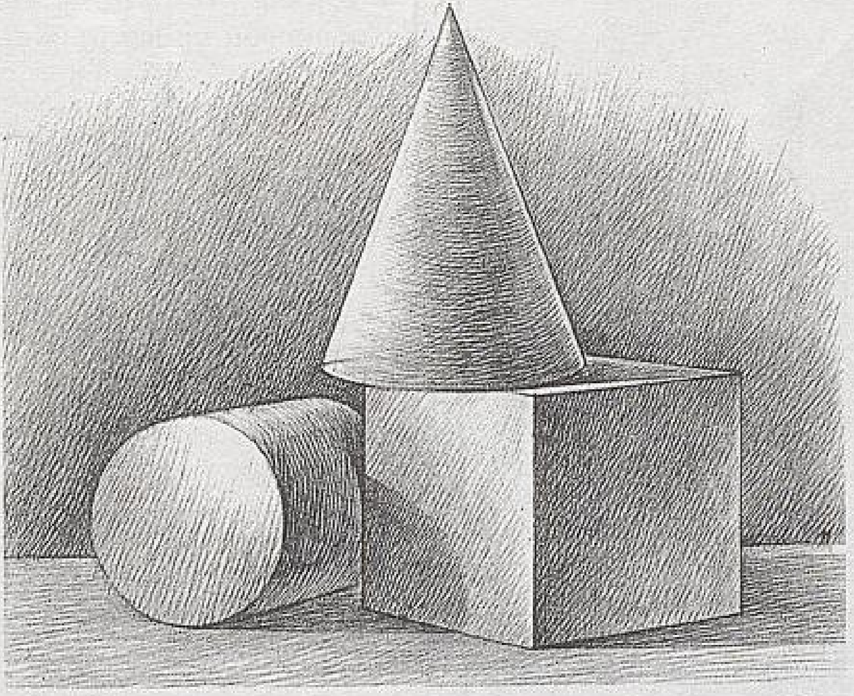

Геометриялик җисимлардин түзүлгән натюрморт

Сүрәт ясашни бир нәччә басқучқа бөлүп қарашқа болиду.

1-басқуч. Тәсвирлинидиған геометриялик җисимларниң умумий көрүнүшини қәғәзгә дурус молҗалап ихчам чүширишкә диққәт қилиш. Шуниндин кейин һәр қайси геометриялик җисимларниң егизлиги билән кәңлигини миқдар җәһәттин селиштуруп тәсвирләш керәк.

2-басқуч. Сүрити сизилидиған геометриялик җисимларниң конструкциялик түзүлүшигә алаһидә диққәт қилиш керәк. Тәсвирлинидиған нәрсиләрниң өлчәм бирлиги нисбитиниң тоғра болушиға алаһидә диққәт қилиш лазим. Сүрәт селиш җәриянида һәр бир нәрсини селиштуруп қараш үчүн инчикә ярдәмчи сизиқлардин пайдилиниш һаҗәт. Нәрсиләрниң асасий конструкциялик түзүлүши ениқланғандин кейин, йоруқ билән көләңгиниң чегарилирини ярдәмчи сизиқлар билән бәлгүләп қоюш керәк. Сүрәтни штрихлаш иши көләңгидин башлиниду.

3-басқуч. Нәрсиләрниң йоруқ көләңгисини штрихлаш арқилиқ уларниң шәклини, һәҗимини гәвдиләндүримиз. Нәрси-

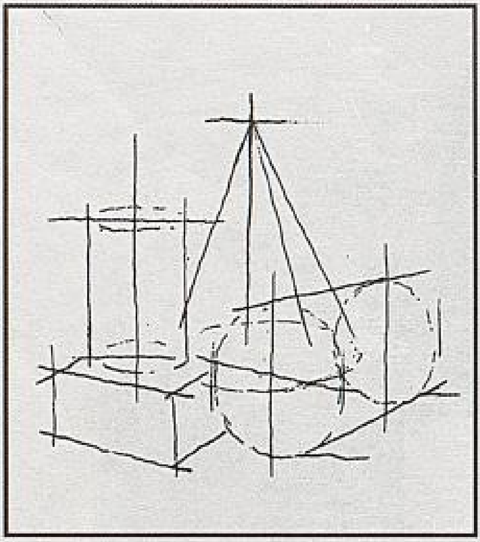

1-басқуч

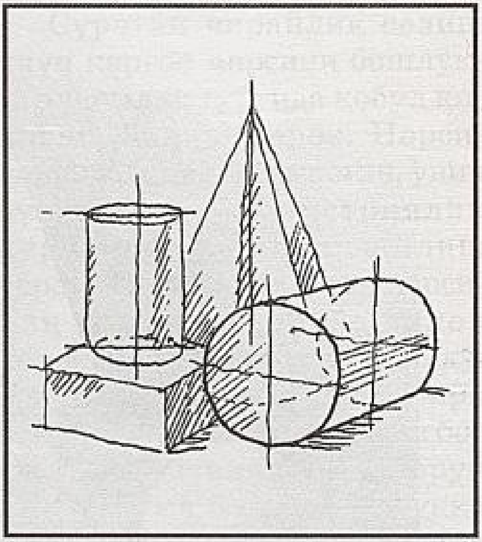

2-басқуч

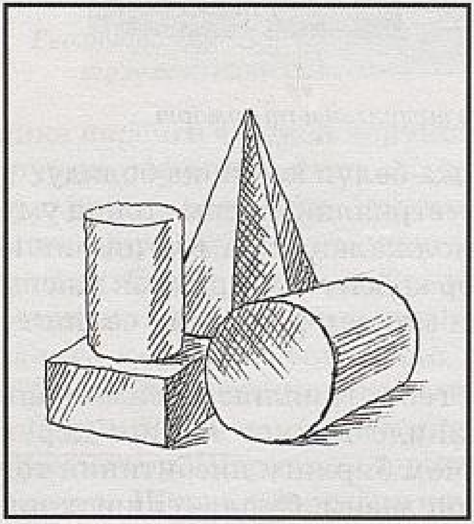

3-басқуч

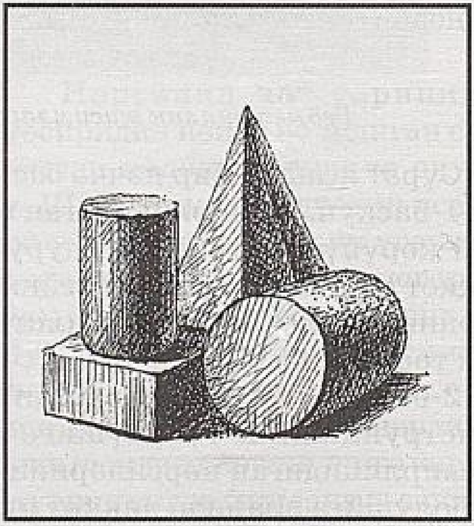

4-басқуч

ниң өңи йоруқ вә көләңгә арқилиқ рошәнлишиду. Һәр бир нәрсә өңиниң тутуқ яки ғува болуши сүнъий вә тәбиий йоруқниң чүшүшигә бағлиқ.

Сүрәтниң өңини ениқлиғанда нәрсиниң әң йоруқ, әң қараңғу йерини ениқлап елиш керәк. Йәни рәңлик мунасивәтни тоғра

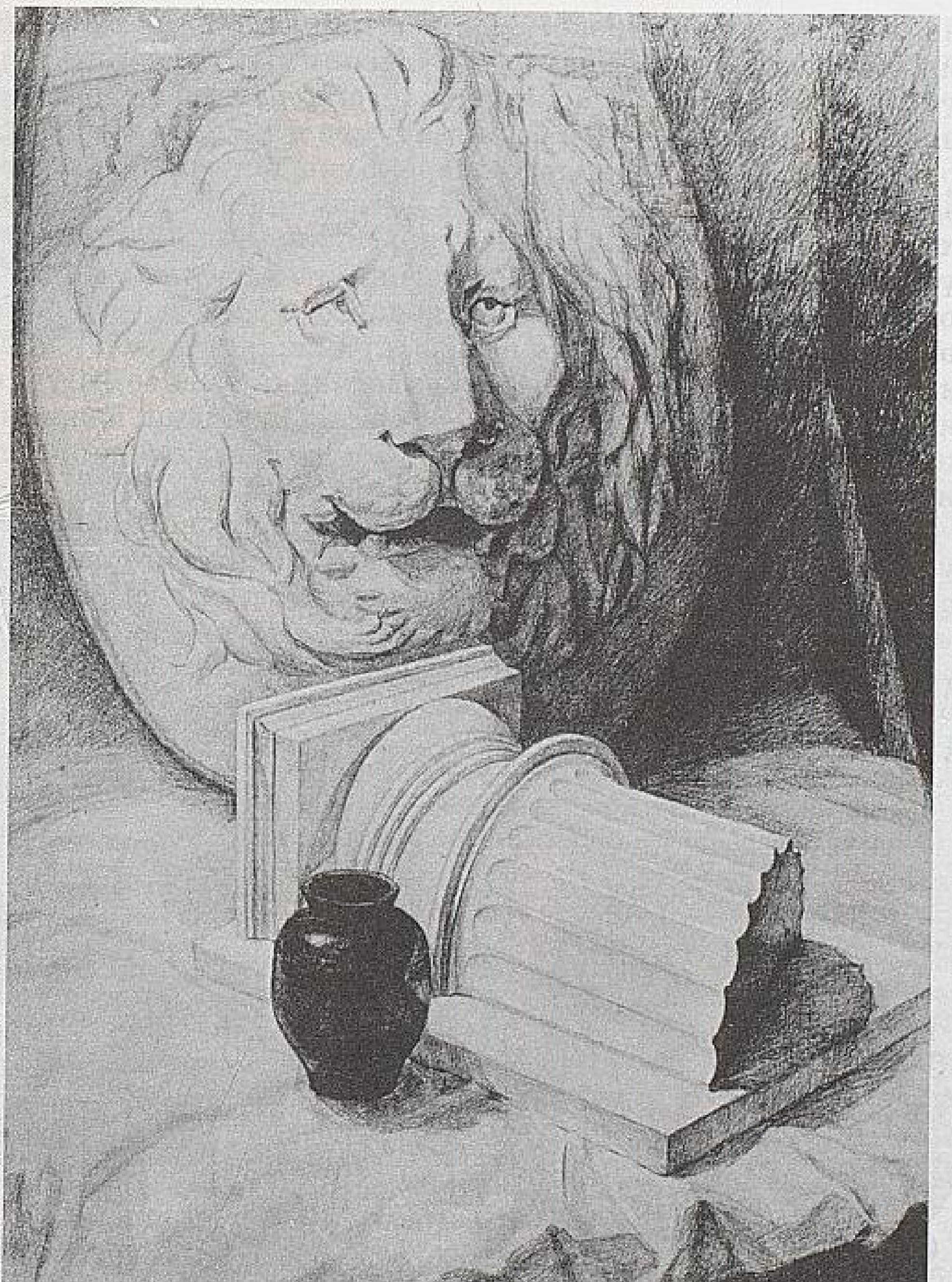

Шир беши қоюлган натюрморт (қериндаш, қәгәз)

ениқлашқа үгиниш керәк. Нәрсини штрихлашни хас көләңгидин башлаш лазим. *Хас көләңгә* дегинимиз нәрсиниң нур чүшмигән бетидә пәйда болған көләңгә. *Йоруқ* дәп тәбиий нур билән сүнъий нур чүшкән бәтни ейтимиз. *Пақирақ* дегинимиз йоруқниң интайин мол чүшкән йери. Буни әйнәк яки пақирақ төмүр әсвапларда ениқ байқашқа болиду. *Чүшкән көләңгә* дегинимиз һәқиқий тәсвирләнгән нәрсидин тәкшилик бетигә чүшкән көләңгә. *Йерим көләңгә* дегинимиз хас көләңгә билән йоруқниң арисида пәйда болған көләңгә. *Рефлекс* дегинимиз нәрсиниң хас көләңгисиниң четидә, арқидики тәкшилик арисида пәйда болған ғува йоруқ тәхлитидики һадисә. Шуниң билән нәрсини штрихлаш арқилиқ өңини, шәклини, һәҗимини ениқлашта жуқурида ейтилған сүрәт селиш қанунийәтлиригә тайиниш керәк.

4-басқуч. Бу тәсвирләнгән нәрсиләрни толуқ ениқлаш басқучи дәпму ейтилиду. Бу чағда сүрәт селиш қаидилиригә тайинип, бәзи бир артуқ кәткән йоруқ вә қараңғу дағларни суслаштуримиз. Бир туташ рәңлик мунасивәткә бекиндуримиз. Ясалған сүрәтниң яришимлик, қамлашқан болуп чиқишиға техиму көңүл бөлимиз.

? Йоруқ билән көләңгиниң түрлирини атап бериңлар. Өзәңлар билидиған геометриялик җисимларни (фигурiларни) атаңлар.

! Шар билән кубниң сүритини ясаңлар.

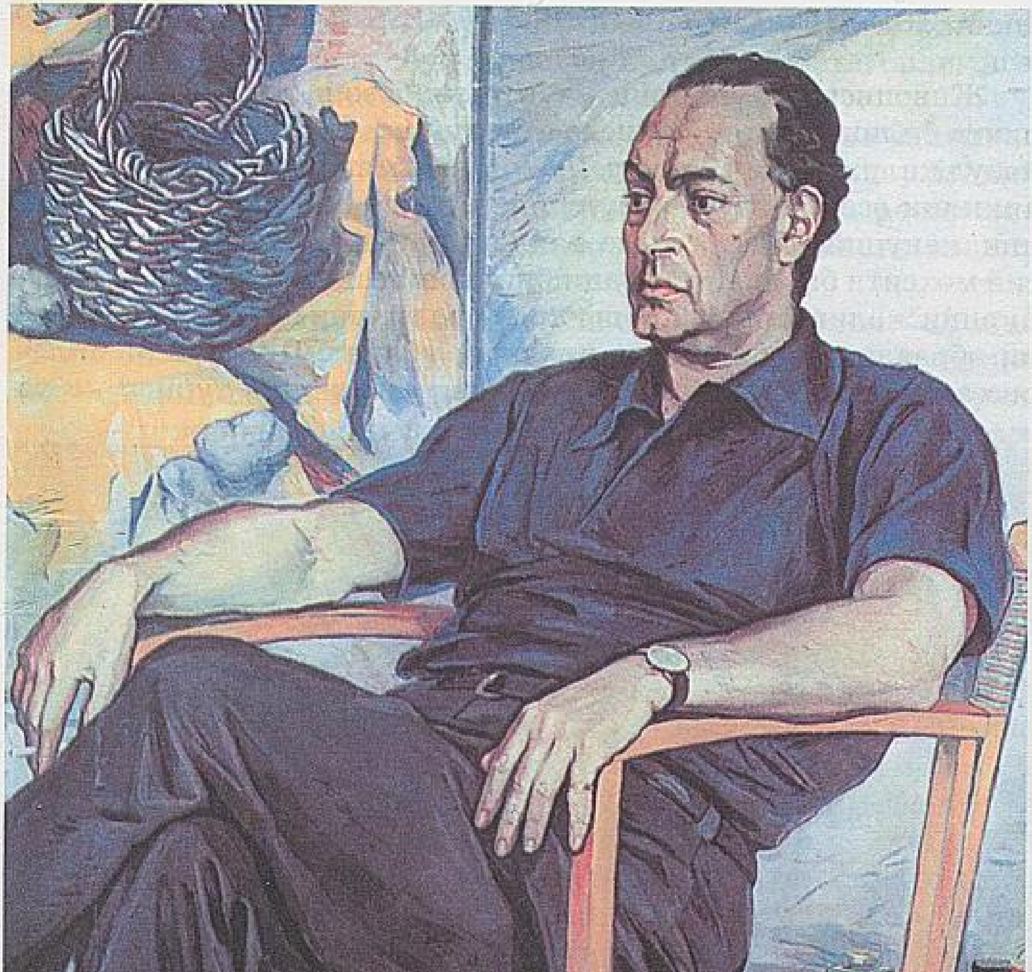

П. Корин. *Италия рәссами Ренато Гуттузо*

Италиянин даңлиқ рәссами Р. Гуттузо Алмута шәһиридә болуп, Қазақстан тәсвирий сәнъити вә бир қисим мәшһур рәссамлар билән тонушти. С. Романов билән С. Айтбаевниң ишханисида болуп, өзигә хас сәнъәт ялдамисини қалдурди. Қазақстан рәссамлириниң әмгигигә жуқури баһа бәрди.

V. ҺӘР ХИЛ РӘҢЛИК БОЯҚЛАР БИЛӘН СҮРӘТ СЕЛИШ

Живописьни чүшиниш үчүн униң безәш тилини чүшинип, пухта билиш һаҗәт. Униңсиз атақлиқ әсәрниң өзини чүшинип, қобул қилиш қийин болиду. Рәссам композициялик издинишләр арқилиқ әсәрлириниң түзүлүши утуқлуқ һәл қилинип, туташлиқ, қанунийәтлик асасида аяқлишишини көзләйду. Униң асасий мәхсити бирдинла тамашибинларниң һиссияти билән тәпәккүрини җәлип қилип, безәш қурали вә тилини пайдилинип, бәдиий образлиқ әсәрләрни яритиштин ибарәт. Шу мәхсәт билән рәссам бәдиий әсәрләрни безәш, уни эмоционал түридә қобул

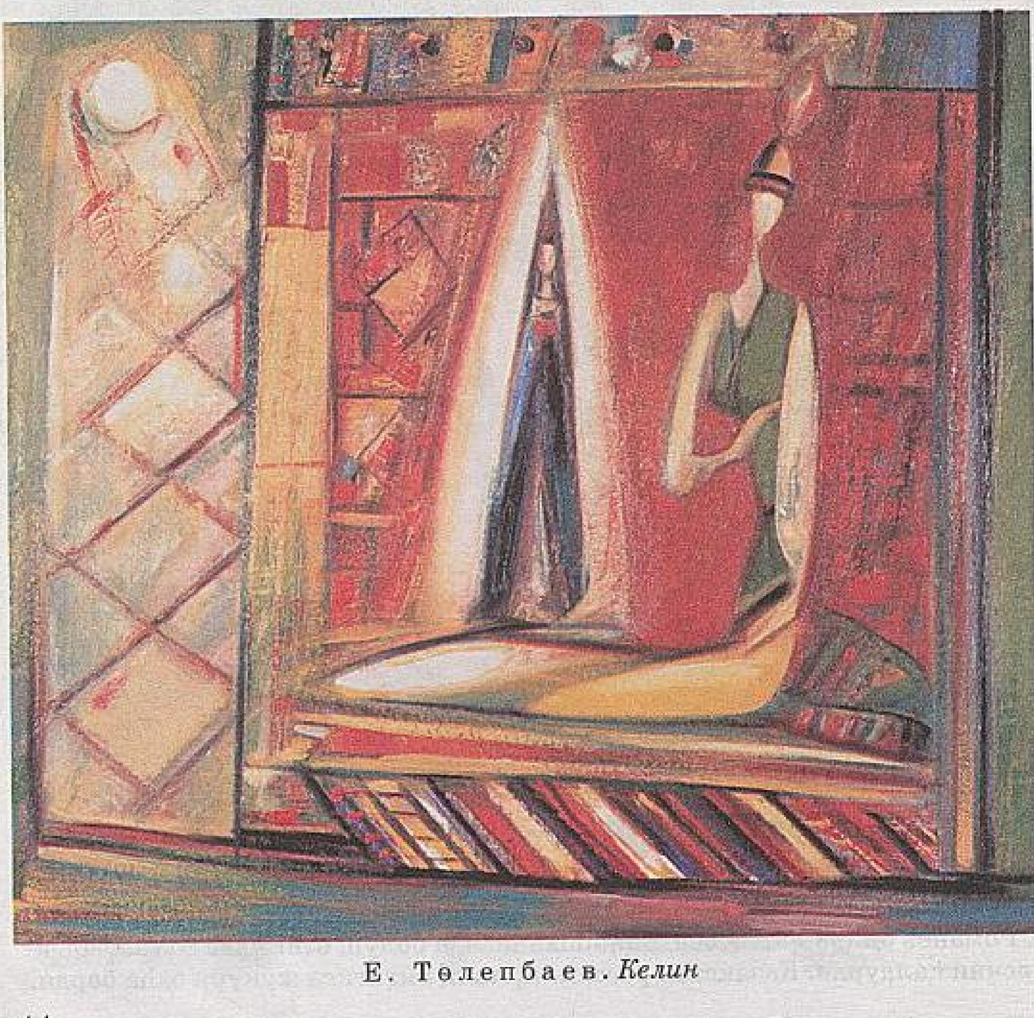

Е. Төлепбаев. *Келин*

қилиш арқилиқ бәдиий образлиқ ижадийәтни бәрпа қилиду. Рәссамниң эмоционал қобул қилиши униң әқил-ойиға, билимигә, турмуштин алған тәҗрибисигә бағлинишлиқ болиду.

Рәссамниң хаһишиға бағлинишлиқ эмоционал вә рационал қобул қилинған бәдиий образ яритилса, тамашибин шу бәдиий образни қобул қилиду. Шуниң билән һәқиқий уста рәссамлар тәңдиши йоқ бәдиий образ яритип, тамашибинларға тәғдим қилиду.

Даңлиқ устиниң һәвәс билән сизилған портретиниң биринчи вә керәклик саһаси – униң охшашлиғи. Бирақ уму йетәрлик әмәс. Адәмниң ташқи бәлгүлири арқилиқ биз тәсвирләнгүчиниң ой-арминини, хошаллиқ кәйпиятини, ички дуниясини сезимиз. Турмушни, адәмләрниң өз ара мунасивитини көрситидиған қандақту бир чин мәнадики яки фантастикилиқ көрүнүшни тәсвирләйдиған, безәйдиған әсәрни *мавзулуқ картина* дәп атайду. Мавзулуқ әсәрләрдә рәссам өз ихтияри билән мавзуни толуқ вә чоңқур тәсвирләйду.

Мавзу – әсәрләрдә һаят һадисилириниң тәсвирлиниши.

Сюжет – рәссамниң мавзуни толуқ ечип бериш үчүн таллиған вақиәси, һәқиқий көрүнүши. Тәсвирий сәнъәтниң түри, жанри, мавзусини рәссам қандақла болса шундақ алмайду. У униң идеялик издинишидин дунияға келиду. *Идея* болса бәлгүлүк бир образниң системиси арқилиқ тәсвирлиниду. Образ һәқиқий түрдә һиссият билән йәткүзидиған материалда, йәни шәкилдә бәлгүлүк бир тәсвирий сәнъәттә пайдилинилиду. Шәкил – тәсвирий сәнъәтниң барлиқ қуралиниң қошундисидин һасил болуп, бәдиий образниң мәзмунини ипадиләп бериду. Демәк, бәдиий образниң мәзмунини тәһлил қилишта образлиқ мәзмунниниң баш идеяси қандақ? – дегән соалға жавап бериш керәк. Рәссамларниң әсәрлирини тәһлил қилип, уни бир туташ қобул қилиш керәк. Әң биринчи әсәрини қолға алғанда, тәсвирий сәнъәтниң түри вә жанрини ениқлап елиш керәк. Андин баш идеясигә нәзәр ағдуруп, уни тәһлил қилғандин кейин, мавзу билән сюжетқа немә ятидиғанлиғини биливелиш керәк. Улар: тәсвирләшниң түри, жанри, идеяси, сюжети, ипадиләш қурали, композиция в.б.

Көрүш мәркизигә немә кириду вә униң тәсири қандақ?

Әсәрниң бир туташлиғи немидин башлиниду?

Ш. Сариев. *Қойчи бала*

Немә үчүн рәссам әсәридә йеқимлиқ, йеқимсиз в.б. рәңләрни пайдиланған?

Қандақ техникилиқ усулларни пайдиланған?

Берилгән әсәр тамашибин алдида қандақ муәммаларни қойиду?

Бу әсәрниң тәрбийәвий вә эстетикилиқ әһмийити немидә?

Әсәрни яратқан рәссамниң шәхсий һаяти тоғрилиқ сөзлишиш.

Рәссамниң дәсләпки әсәрни қачан, қайси вақитта ясиғанлиғи. Әсәрни ясашқа немә сәвәп болди?

Жуқуридики соалларға, йәни рәссамниң немини тәсвирлигини, уни қачан тәсвирлигини, униңға немә сәвәп болғанлиғи, рәссамниң бу әмгәктики рәң таллиши, пайдиланған техникилиқ усуллири, әсәрниң тәрбийәвий вә эстетикилиқ әһмийити, муәллипниң шәхсий әһвали в.б. соалларға жавап берип, рәссамлар әсәрлирини системилиқ түрдә тәһлил қилишқа болиду.

Рәссам тамашибинға бәдиий образ чүшинишлик болуш үчүн тәсвирий сәнъәтниң қуралиға вә ипадиләш тилиға тайиниду. Қобул қилишниң асасиға бәдиий образниң мәзмуни, асасий идеяси, мавзуси, сюжети ятиду.

Һәр түрлүк бояқлар билән сүрәт ясашқа үгиништә тәсвирий сәнъәтниң живопись түрини муһим орунда қоюш керәк. Рәссамларниң һәр түрлүк мавзуға селинған бәдиий әсәрлиригә диққәт қилиш керәк. Униң мәзмунини чоңқур чүшиниш усуллирини егәлләш ижадий издинишкә беваситә тәсир қилиду. Әнди һәр хил бояқларни қоллиниш арқилиқ мавзу бойичә сүрәт селишқа тәйярлиниңлар. Рәссамларниң әсәрлиридин алған тәсиратлириңларни әстә сақлаңлар.

Живопись сизишни үгиниш үчүн әң алди билән акварель яки гуашь бояқлирини пайдиланған орунлуқ. Чүнки бу бояқлар сүрәт ясашқа наһайити қолайлиқ. Натюрморт сизғанда әң алди билән берилгән натюрмортниң асасини қәғәз бетигә қериндаш билән бәлгүләймиз. Маслаштуруш қанунийәтлирини бузмай

орунлаймиз. Қериндаш билән натюрмортниң умумий нусхилирини селип болғандин кейин, артуқ сизиқларни өчиримиз. Шуниңдин кейин йоруқ билән көләңгини сус сизиқ билән бәлгүләймиз. Әң алди билән бояқни қоллиниш үчүн, палитра тәйярлаймиз, йәни бу бояқни арилаштуридиған пақирақ ақ қәғәз. Нәрсиниң тәбиий рәңгигә бағлиқ бояқни рәт-рети билән қоллинишқа өтимиз, авал көләңгә йәрлиридин башлаймиз. Көләңгә йәрләрдә йеқимсиз бояқ болушини унтимаслиқ керәк. Шуниң үчүн йеқимлиқ рәңләр билән йеқимсиз рәңләрни арилаштуруш арқилиқ йеқимсиз рәңгә беқиндуримиз. Көләңгиниң қоюқлуғини бояқни бир нәччә қетим йеқиш арқилиқ беримиз. Акварель бояқлирида бояқни қанчә қәвәт яқсақму сүзүклүк сақлиниши керәк. Живописьни ясиғанда натюрморттики

Ә. Төлебиев. *Арал садаси*

нәрсиләр бир-биригә чеқилишип, күчлүк тәсир етиду. Рәңләрниң бир-биригә тәсириниң өзгиришини живописьни ясаш жәриянида тәкшүрүп, байқап туруш керәк. Бояқ билән сүрәт салғанда, интайин еһтиятчан болуш керәк. Йоруқ билән көләңгиниң өз ара пәрқини айришта һәр хил әһвалларға сәп селип туруш керәк. Йоруқ йәрләрни сус, көләңгә йәрләрни қениқ бояш керәк. Әгәр синчилап қарисақ, нәрсиләрниң түрлүк шәкиллиригә бағлинишлиқ болуп келидиған йоруқ билән көләңгиниң чегарилирини ениқ айришқа болиду. Сизиливатқан сүрәтни нәрсиниң өзи билән селиштуруп бояқ рәңлири арқилиқ нәрсиләрниң түрлүк шәкиллирини бошлуқта дурус сизиш иқтидарини йетилдүрүш керәк.

Живописьлиқ иш орунлашқа үгәткәндә әң алди билән рәңни ениқлаш үчүн этюд ясашни үгитиш керәк. Кичик һәжимлик қәғәзгә этюд йезишни үгитиш ушшақ хаталиқлар вә камчилиқларға йол қоймасқа мүмкинчилик бериду. Қисқа вақит ичидә этюд орунлашта мону мәсилиләргә диққәт қилиш керәк:

Ө. Жубаниязов. *Таң*

– нәрсини қисқа вақитта қәғәз бетигә ихчам орунлаштуруш;

– нәрсиниң түзүлүшигә алаһидә диққәт қилиш;

– рәңлик алаһидилигини ениқлаш.

Бояқ билән сүрәт селишқа үгитиштики, әң асасий тапшуруқ натюрморт ясаш һесаплиниду. Натюрморт орунлиғанда һәр бир нәрсиниң шәклини, бошлуқтики һәжимини, әң муһими рәңгини ениқлашни үгиниду.

Оқуғучиларни живописьқа үгитишни бир нәччә басқучқа бөлүшкә болиду.

Оқуш натюрморти

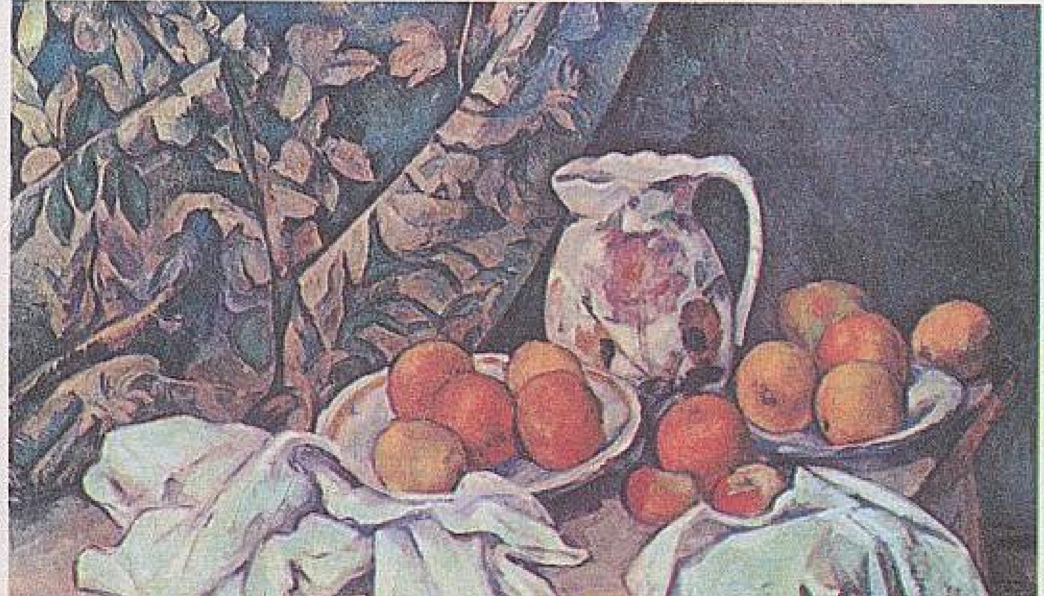

П. Сезанн. *Натюрморт*

4–2453

Йеқимсиз бояқ түси билән орунланған натюрморт

1. Оқуш қураллири билән ишләш

Оқуғучиларниң әмәлий ишидики нәтижилири билән билим дәрижилирини әстә тутуп, тапшуруқ бериш.

Живописьлиқ ишни орунлашта төвәндикидәк камчилиқларға йол қоймаслиқ керәк:

– бәлгүлүк бир усулдин иккинчи бир усулға көчүшни үгиниш;

– алдидики нәрсидин көрә кәйнидә турған нәрсиниң айрим бөләклириниң артуқчә көрүнүши;

– айрим ғува рәңләрниң ениқ болуп көрүнүши;

– натюрмортта муһим рәңниң көрситилмәслиги, рәң йешиминиң тепилмаслиғи.

Натрюрморт бир нәччә нәрсиләр билән һәр түрлүк нәрсиләрниң жиғиндисидин туриду. Һәр бир айрим нәрсиләрни бояқ рәңлири билән тәсвирләштә алди билән тәһлил жүргүзүшимиз керәк.

Биринчи нәрсиниң өзигә хас рәңлик алаһидилигини қоршиған муһитқа бағлиқ байқаш. Мәсилән, қоңур рәңлик нәрсиниң кәйнигә көк латини илсақ, у һалда йеқимсиз рәң бесим болиду, қизил рәңлик латини илсақ, йеқимлиқ рәң бесим болиду. Һәр нәрсиниң бесим рәңлиринин қеник болушиға бағлиқ рәңләрни

ажритишқа болиду. Мәсилән, сериқ лата илинған фонда қоңур комзәк қеник, көк рәңлик лата илинған фонда қоңур комзәк йоруғирақ болуп көрүниду.

Бояқ рәңлирини бир-бири билән арилаштурғанда тәбиий өз рәңгини қоллиниш керәк. Акварель билән ишлигәндә очуқ рәңләрни көп қоллинишқа болмайду. Һәр дайим таза, сәрәмжан ишләшкә үгиниш керәк. Алди билән нәрсиниң өзигә хас болған рәңни сус бояп, тәдрижий қоюғирақ бояшқа көчүш керәк.

Нәрсиниң рәңгини ениқлаш үчүн әң алди билән бояқ рәңлирини кичик ақ қәғәз бетидә (политрада) издәш керәк. Ойдикидәк чиққандин кейинла бояқ рәңлирини қоллинишқа болиду. Натюрморт орунлашта нәрсиниң рәңгини, бошлуқта егәллигән һәжимини тепишқа үгиниш керәк. Нәтижилик ишләшниң һәммиси живопись қураллирини дурус пайдилинишқа бағлиқ. Оқуғучилар сүрәт ясаш жәриянида өзлири өткүзгән хаталиқлирини түзитишкә адәтлиниши керәк.

2. Ижадий издиниш

Оқуғучиларниң ижадий ишлиши дәрискә болған қизиқиши вә билими арқилиқ тәрәққий етиду. Улар бояқ билән ишләш

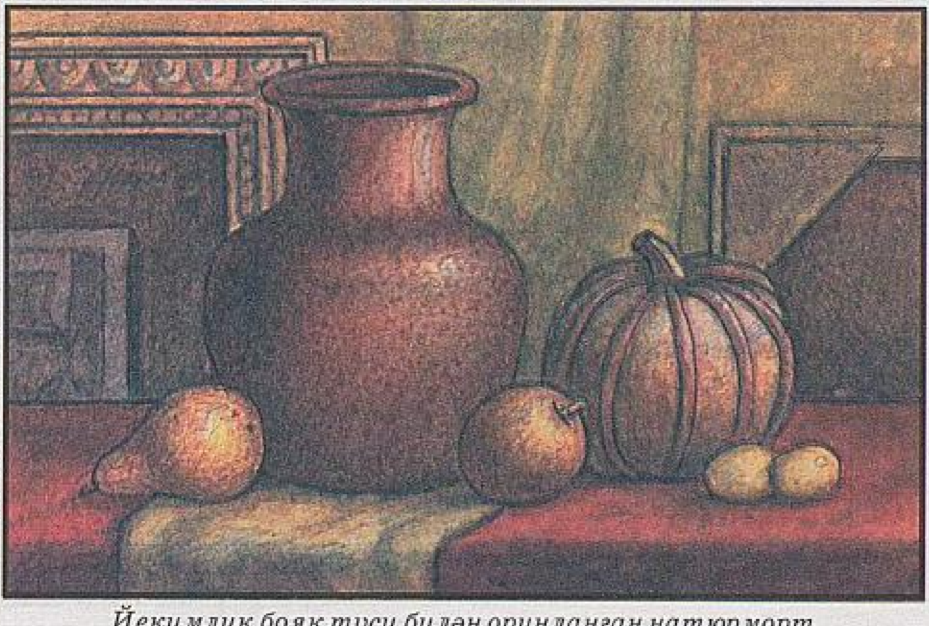

Йеқимлиқ бояқ туси билән орунланған натюрморт

жәриянида мундақ алаһидиликләргә әһмийәт берилиду: әйнәк қача сүзүк, яғач тәңлә юмшақ, төмүр қача қаттиқ, мошундақ һәр хил материалларниң хусусийитигә бағлиқ рәңлик бояқни тепишни билиш оқуғучиниң ижадий иш ишлишини рошәнләштүриду. Нәрсиниң сүзүклүги билән пақирақлиғи таза рәңниң бойиғи билән ишләшни тәләп қилиду, нәрсиниң зич, еғир болуши мурәккәп қоюқ бояқлар арқилиқ йешим тепишқа йетәкләйду.

Адәттә оқуғучилар мавзулар бойичә сүрәт селишта ижадий активлиғини көрситиш керәк. Мәсилән, «Күз көрүнүши», «Спорт қураллири», «Ләззәтлик таам», «Баһар гүллири», «Норуз дәстихини», «Меһманлиқ тамақ» в.б. натюрмортларни сиздурушқа болиду.

Һәр қачан натюрморт орунлашта умумийлиқтин хусусийлиққа өтүш принципини тутуш керәк. Нәрсигә қарап сүрәт сизиш билән биллә әстә сақлап сүрәт ясаш мәсилилиригә алаһидә көңүл бөлүш керәк.

Сүрәтни ойчә ясап үгинишниң әһмийити зор. Өз әмгигигә ижадий турғидин қаралайдиған оқуғучи жавапкәрлик билән ишләшкә үгиниду. Оқуғучиниң ижадий дадиллиқ билән ишлиши униң истиқбаллиқ алаһидилигини көрситиду.

Гуашь билән орунланган натюрморт. 1-басқуч

П. Сезанниң «Живопись – дәсләпки әсәрни селиштуруш, йәни рәңләр билән контурлар арисидики мунасивәтләрни ажритиш сәнъити» дегән қаидисини қоллинишқа болиду. Чүнки ижадий издиништә оқуғучилар шәкил билән композициялик усулларни әркин егәлләш арқилиқ бәдиий әсәрниң мәзмунини бейитиду.

Әнди оқуғучилар натюрмортни орунлашта өзлирини адәтлинип қалған иш паалийәтләр билән чәклимәй, мавзу бойичә чоң ижадий издиништин пәйда болған натюрмортни орунлашқа көчүш керәк.

Мәсилән, Т. Тоғисбаевниң «Ашхана» намлиқ интерьер көрүнүшидә орунланған натюрмортиға диққәт қилайличу. Қарму-қарши очуқ рәңләр арқилиқ тәсвирләнгән буюмлар билән нәрсиләрниң миллий нәқишини байқайсиләр. Қазақ хәлқиниң меһмандостлуғини мәдһийиләйдиған дүгләк дәстихини йейилип, көрписи селинип, меһманни күтүп турғандәк көрүнүшни көримиз. Алдидики қочақ балиниң татлиқ һаятини әкис әттүрсә, кәйни фонда тамақ тәйярлаватқан ана тәсвирләнгән. Деризидин дала һаяти билән тәғдирдаш дадисиниң қияпити көзгә челиқиду. Буниң һәммисини бир туташ һәмнәпәс қиливатқан ақ дәстихан екәнлиги сөзсиз.

Гуашь билән орунланған натюрморт. 2-басқуч

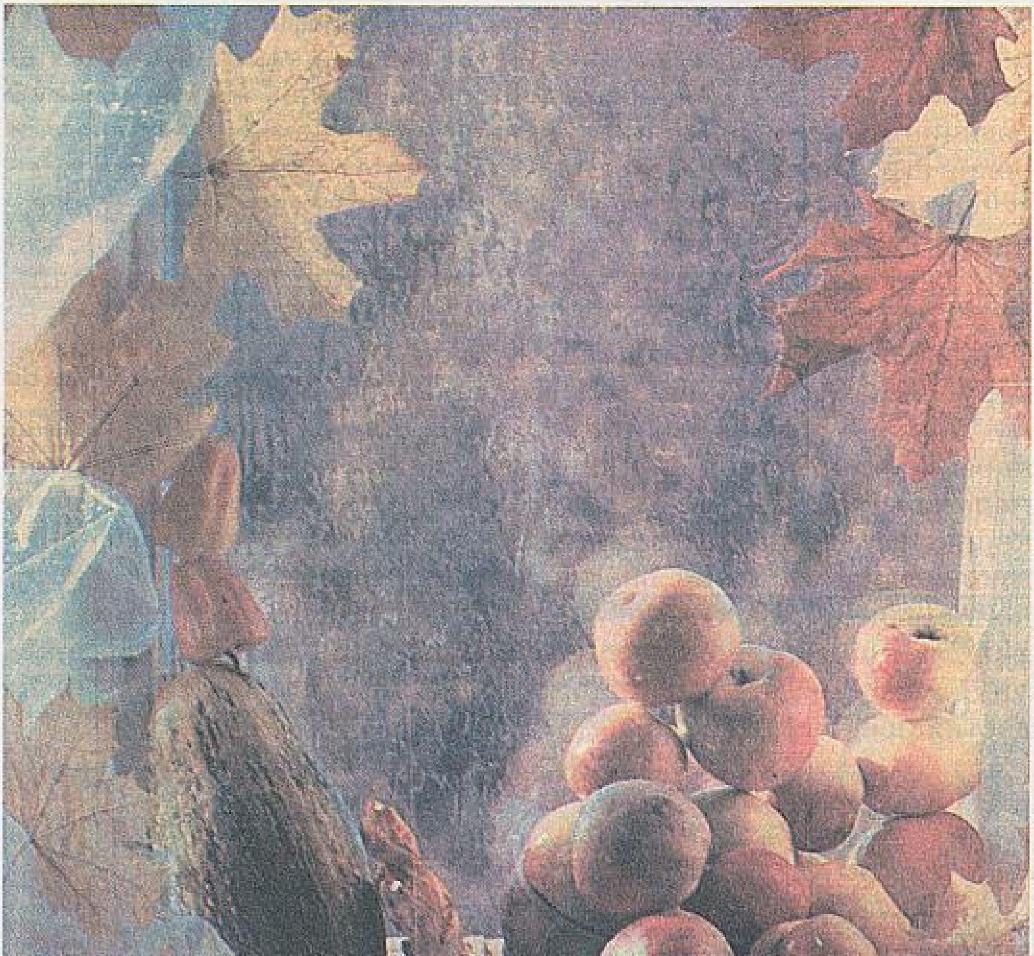

Тәбиий натюрморт

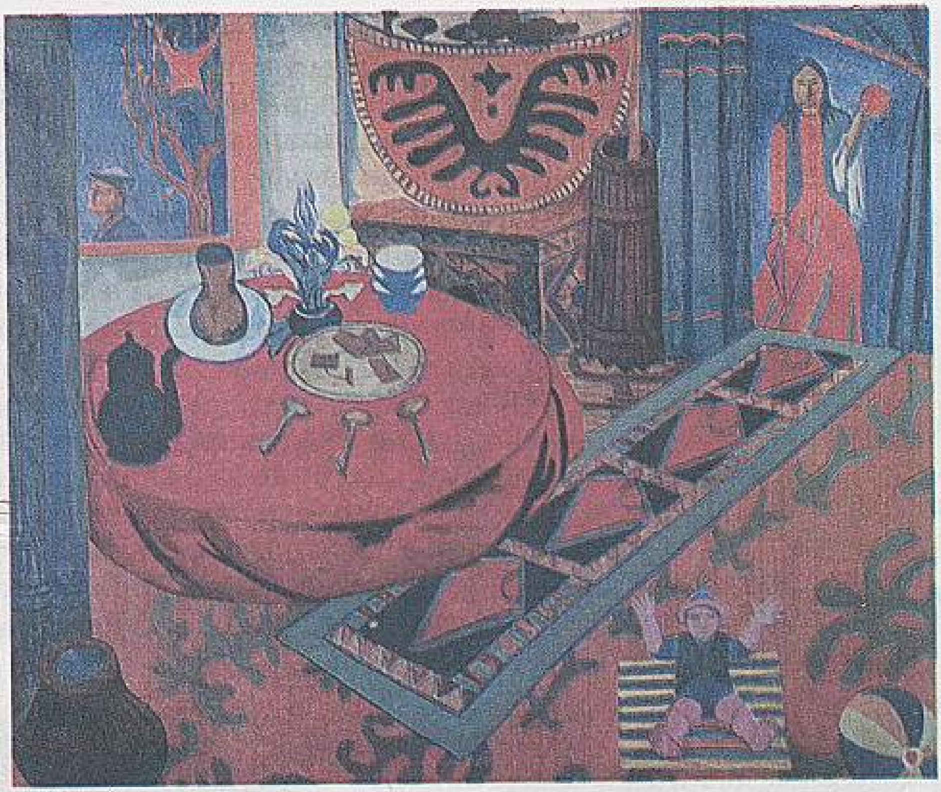

Т. Тоғисбаев. *Ашхана*

? Һәр хил бояқлар билән орунланған бәдиий әсәрләрниң мәзмуниға диккәт қилиңлар. Живопись әсәрлиридики алаһидиликләрни атаңлар.

! Әркин мавзу бойичә һәр хил рәңлик бояқларда сүрәт ясаңлар.

VI. ГРАФИКА СӘНЪИТИНИҢ ТҮРЛИРИ

Графика дегән грекниң «graphike» «язимән», «сүритини салимән» дегән сөзидин чиққан. Графикиниң әң аддий түри ақ қәғәзгә қериндаш, тушь билән орунлиниду.

Графика орунлиниш алаһидиликлиригә вә селиш усулиға (техникисиға) бағлинишлиқ бир нәччә түргә бөлүниду. Бу тоғрилиқ биз 4-синипта умумий тонуштуруп өткән. Шуниң ичидә әң асасий икки түри *гравюра* вә *линогравюра* билән тонуштуруп өтмәкчимиз.

Гравюрилаш — французчә «graver» – «қийиш», «татлаш» дегән сөздин чиққан. Гравюра дәп бетигә сүрәт оюп селинған тахтини, шундақла униңдин бесивелинған көчүрминиму ейтимиз. Гравюра Хитайда тәхминән VI әсирдә пәйда болди. Ғәрбий Европида у XIII–XIV әсирдә чиқип, XVI әсирдә камаләткә йәтти.

График рәссамлар һәр түрлүк техникиниң тәдбир- усуллирини әркин пайдиланған. Униң түрлири: линолеум, пластикилиқ гравюра, автолитография, офорт в.б.

Леонардо да Винчи.
Автопортрет (италия қериндиши)

Х. Рембрандт.
Автопортрет (офорт)

Көплигән графикларға сәп салсақ, улар қериндаш, акварель, тушь охшаш қолайлиқ материални қолланған.

Ғәрбий Европа рәссамлириниң тәсири билән графика сәнъитидә йеңи техника – «сюрреализм» йөнилиши шәкилләнди.

Йеңи йөнилиштиму графика сәнъити көплигән утуқларға еришти.

Елимизниң графика сәнъитини тәрәққий әттүрүп, шу саһада нәтижилик әмгәк қилип келиватқан рәссамлар И. Исабаев, Ә. Рахманов, М. Қисамединов, А. Смағулов, Б. Табилдиев, К. Баранов, Н. Гаев, В. Гурьев, Е. Сидоркин, Т. Ордабеков, Қ. Қаметов, В. Тимофеев в.б. аташқа болиду.

С. Романов. *Қурманғази*

Қазақстан рәссамлириниң миллий графикиға қошқан төһписи зор.

Гравюриниң түрлири наһайити көп. Улар: металлға ясалған гравюрини *офорт* дәймиз; яғачқа ясалған гравюрини *ксилография* дәймиз; линолеумға ясалған гравюрини *линогравюра* дәймиз; ташқа ясиған гравюрини *литография* дәймиз в.б.

Линолеум билән ишләш башланғуч синип оқуғучилири үчүн әмәс, жуқарқи синип оқуғучилириға беғишланған. Бу мәхсус ишханиларда ишлиниду.

Н. Исабаев. *Хәлиқ эпоси*

Ф. Зубов. *Санкт-Петербург (офорт) 1727-жил*

Графикиниң бир нәччә түрини ишләш усули билән тонуштуруп өтәйли.

Металл бетидики гравюра-офорт. Металл бетидики гравюриниң орунлиниш техникиси икки түрдин ибарәт. Улар: кислота билән қайта ишлинип ясилидиған вә кислота билән қайта ишләнмәй ясилидиған түрләр.

Қайта ишләшни қолланмай металлға ясайдиған гравюрилар топиға кесип ишләйдиған вә қурғақ жиңнә билән орунлайдиған гравюра ятиду. Бурун офорт тахтиси үчүн материал хизмитини мис аткуридиған, әнди униңдин башқа цинк вә типлик төмүр қоллинилиду.

Офорт усули билән ишләш үчүн һәр түрлүк материалларни системилиқ қоллиниш керәк. Шундақла офортниң гравюра усуллири билән ишләш технологиясигә тохтилип кетишни дурус көрдуқ.

Акватинта (латинчә «aqua» – су, tinta – рәң, түс) – офортта баричә һәр хил өңлүк (өң рәңлик) өзгиришләр билән амиллар ясашқа мүмкинчилик берәләйдиған безәш. Офорт ясашниң бу безиши оттиски акварель билән селинған сүрәткә охшаш болғанлиқтин шундақ аталған.

Резерваж (латинчә «rezervo» жиғиш, сақлаш) безәштә алди билән йелимдин, қәнттин вә қара пигменттин яки гуашьтин туридиған мәхсус сиялар билән металл үстигә сүрәт ясайду. Резерважға беғишланған сүрәтни қәләм учи яки адәттики юмшақ мой қәләм билән ясашқа болиду.

Лависъ (французчә «lavis» – қарайтиш, чайқаш) – наһайити юмшақ вә һәр түрлүк рәңлик мунасивәтләрни түзүшкә мүмкинлик беридиған безәш.

Юмшақ лак. Бу безәштики оттиски штрихниң түгүрчәк фактуриси билән характерлиниду, йәни қериндаш яки көмүр билән селинған сүрәтләрни әскә чүшириду. Қериндаш билән селинған сүрәт қайта ишләш вә механикилиқ йол билән гравюрилаш усули арқилиқ әмәлгә ашурулиду.

Қуруқ жиңнә. Бу таза механикилиқ йол билән ясилиду. Шуңлашқа у техникилиқ йеқидин алғанда офорттин аддий һәм оңайирақ. У грунтлашниму, кислота билән қайта ишләшниму керәк қилмайду. Түрлүк күчлүк штрихларниң маслишиши оттискларда живописьтикидәк дағларни пәйда қилиду.

Б. Табилдиев. *Батурлар елишиши*

Яғачқа ясалған гравюра. Бу гравюрини ксилография (грекчә «xylon» – кесилгән яғач «grapho» – язимән) дәп атайду. Гравюра һәм қаттиқ, һәм әвришим яғач кесиндисигә оюп ясилиду. Бу гравюра штихель (ойғуч) дәп атилидиған алаһидә оймикәш пичақлири арқилиқ оюлуп ясилиду. Гравюрилаш җәриyaни әпчиллик билән сәвирчанлиқни тәләп қилиду. Бунинда задила алдирақсанлиқ қилишқа болмайду. 1920-жилиниң ахирида рәссам К. Кузнецов гравюрилаш үчүн асан тепилидиған йеңи материал үстидики издинишлиридә картонға диққәт қилиду. Шуниң билән қатар у картон үстигә әҗайип яхши гравюриларни ясиди. Көп тиражлиқ болмиған гравюрини юмшақ яғачқа, мәсилән, ақ қейинға ясашқа болиду.

Литография мәхсус һак ташқа селиниду. Униң үчүн алди билән ташниң үсти убдан тәкшилиниду. Униңдин кейин униңға қоюқ жуқидиған литография қериндиши билән яки туш билән сүрәт селиниду. Униңдин кейин сүрәт сүртүлүп кәтмәйдиғандәк қилип, алаһидә еритма билән чайқилип қайта ишлиниду.

Линогравюра дегинимиз линолеумдин пайдилиниш арқилиқ орунлинидиған гравюра түри. Униң үчүн алди билән ли-

Ч. Кенжебаев. *Мениң йезамниң адәмлири*

нолеум жуюп-тазилинип, сүртүп қурутулған болуши лазим, сүрәт убдан тәйяр болған вақитта мәхсус қураллар билән (штихель дәп атилидиған ойғучлар) оюлиду. Униң усули қара билән боюлидиған йәргә тәгмәйду, ақ билән боюлидиған йәрдин бир қәвити яхши кирип елип ташлиниду.

Сүрәт линолеумда оюлуп чиққандин кейин, үстигә типография бойиғи йеқилиду (кичик тулуқ билән), униндин кейин үстигә қәғәз йепилип, линография тахтисиға апирип қелипқа селип өткүзиду. Қелиптин өтүп, яхши тәйяр болған сүрәтни оттиск дәп атаймиз.

Башқа тәсвирий сәнъәттин бу гравюриниң өзигә хас алаһидилиги вә хусусийити бар, йәни рәссам бирла линолеум билән қанчә сүрәт керәк болса, шунчә сүрәтни қелиптин өткүзүп чиқирип алиду.

Оқуғучиларға линогравюра усули билән иш қилиш үгитилиду. Линогравюра дәристә, оқуғучиларниң бош вақтида әмәс, бәлки мәхсус кружокларда, ишханиларда ишлинидиған иш. Алди билән оқуғучилар гравюрилашқа беғишланған әсвап

Т. Ордабеков. *Аласапыран (линогравюра)*

қураллар билән тонуштурулиду. У әсвап қураллар штихель дәп атилидиған ойғучлар. Штихельларниң өлчәмлири һәр түрлүк болуши керәк (инчикә, әгир пичақ). Буларниң һәр қайсисиниң аткуридиған хизмити һәр түрлүк. Буларниң бәзилири билән йоған тәкшиликләр ишләнсә, башқа бирлири билән наһайити ушшақ детальларни чиқириду. Оқуғучиларға мошуларниң һәммисини идитлиқ чүшәндүргән дурус.

Т. Ордабеков. *Жирау (линогравюра)*

Линогравюра ясашта қоллинилидиған қурал-җабдуқлар

Линолеум билән ишлигәндә алдиримаслиқ вә интайин әпчил болуш керәк. Бунинда эскизда кәткән хаталарла түзитилиду, штихель билән кесиватқанда хаталар кәтсә, уларни түзәш мүмкин әмәс.

Гравюрилаш үчүн линолеумниң келинлиғи 5 мм әң болмиғанда 2,5 мм болуш керәк.

Линолеумға гравюрини салған вақтида пайдилинидиған әсваплар наһайити аддий, уларни өзәңлар ясавалсаңлар болиду. Асасий әсвап 50–60 градуслуқ булуң шәклидики тумшуғи бар булуңлуқ ойғуч (болмиса штихель 4).

Мошундақ ойғуч бәзидә аран байқилидиған сизиқни, бирдә наһайити том, бирдә тик в.б. сизиқни бериду. Йоған орунларни оюп елиш үчүн кәңлиги 2–3тин 10–12мм-ғичә йүзи йерим чәмбәрлик ойғучлар қоллинилиду.

Гравюрилиғанда кесилгән сизиқлар яхши көрүнүш үчүн линолеумниң бетигә жуққан қериндашни пахта билән сүртүп, азирақ қара рәңгә кәлтүрүш керәк. Әксичә линолеумни гуашьниң ақ бойиғи билән грунтлап, уни ақ қилишқиму болиду. Униңда қалдурулған сизиқлар бурункидинму очуғирақ көрүнидиған болиду.

Линогравюрилар бир рәңлик вә һәр түрлүк: икки, үч вә униңдинму нурғун бояқлилиқ болуши мүмкин. Шуниң билән һәр түрлүк рәңдики грвюрини басқан вақтида қанчә бояқни қоллинидиған болсақ, униң рәңлик алаһидилигигә бағлиқ шунчә тахта болуш керәк.

Оттискини (нусхини) синап көргәндин кейин, қолланған бояқларниң һәр түрлүк маслишишини тәкшүрүш керәк. Бунинда наһайити яхши оттискини елиш оңай әмәс. Дәсләп ярамсиз оттискилар чиқиши мүмкин. Кейин бир нәччә қетим бесип, яхши оттискини алимиз.

Гравюрилашни башлаштин бурун биринчи тәйярлиқ сүрәтни ясавелиш керәк. Буни қәләм учи яки мой қәләм арқилиқ тушь билән ясиған пайдилиқ. Сүрәтниң формати балиниң гравюра ясаш форматиға мас болуши лазим. Сүрәтни тахтиға алмаштурғанда тахтидики тәсвирниң оттискиға нисбәтән «әйнәктики тәсвирдәк» еник чиқишиға диққәт қилиш керәк.

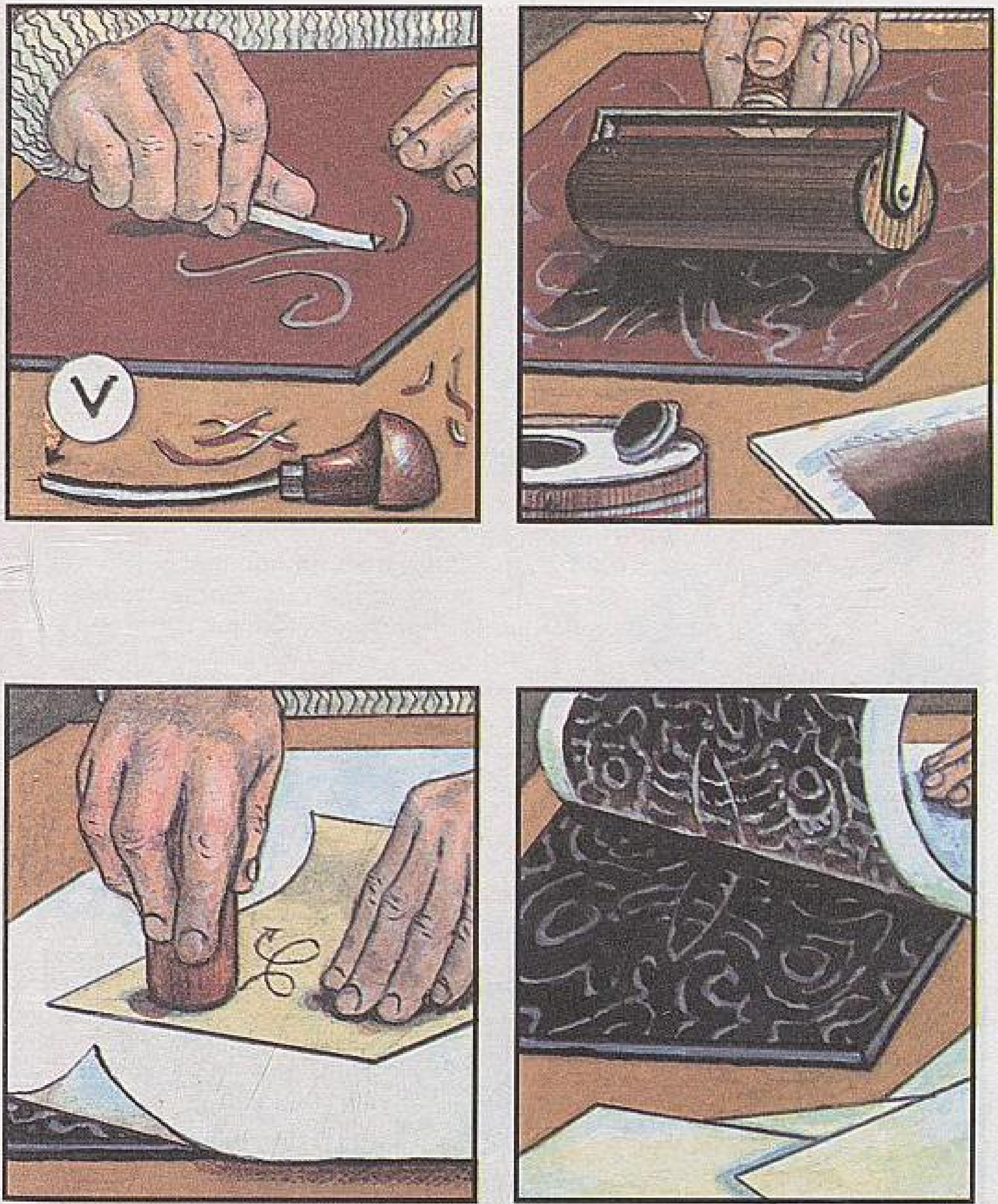

Линогравюра билән ишләш усуллири

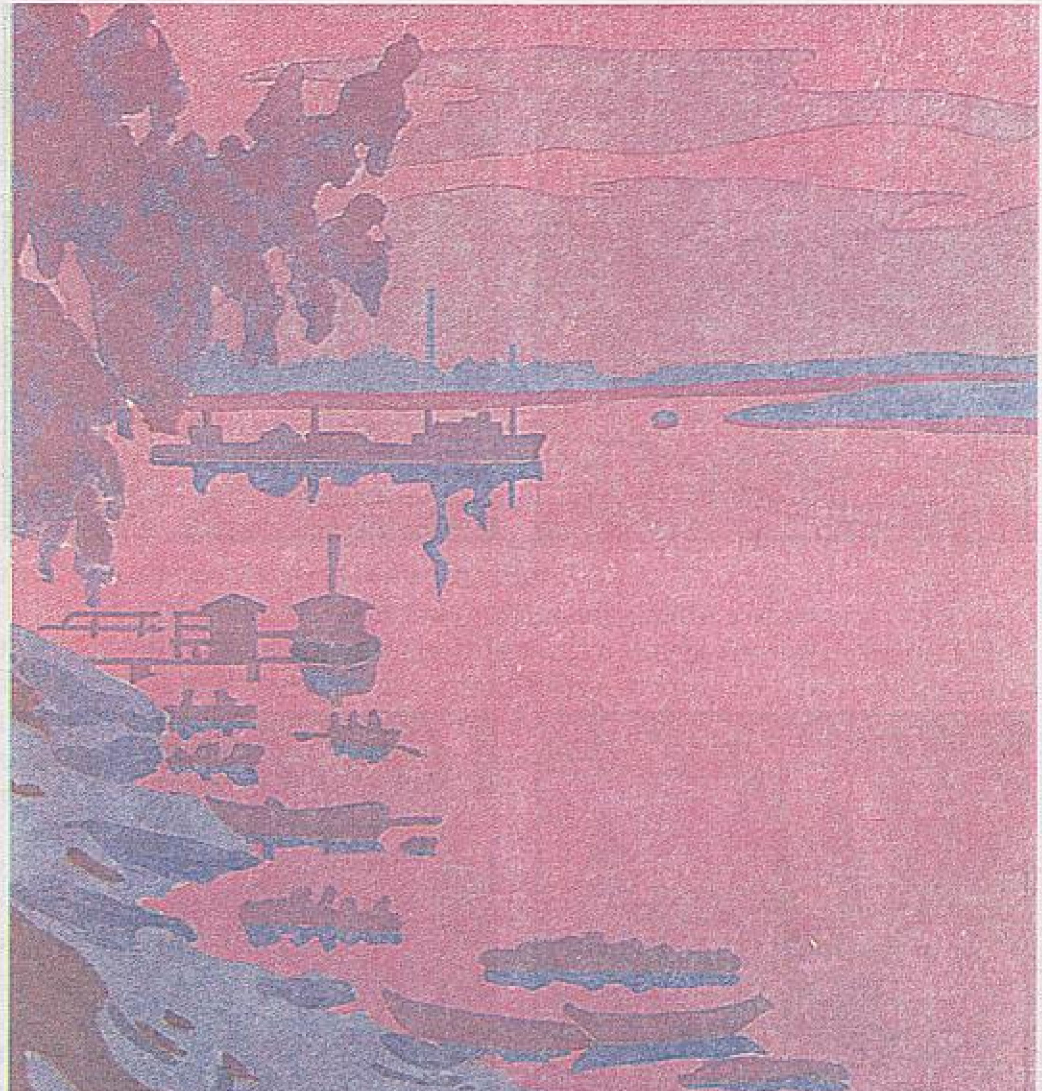

В. Фалилиев. *Кәч (Һәр хил рәңлик гравюра)*

Гравюрилаш вақтида йол қоюлған хаталарни дәл вақтида түзәтмисә, гравюрида түзитиш интайин қийин. Униң үчүн чоңирақ қисимлирини кесип алидудә, дәл өлчинип кесилгән лазимлиқ җайға қийивелинған йеңи кесиндиләр алмаштурулиду. Шуниң билән гравюриниң тегишлик қисми әслигә келиду. Кичик штрихлар билән қошумчә йәрләр чиш тазилайдиған порошокни йелимға арилаштуруш арқилиқ бәкитилиду.

Бесиш ахирлашқандин кейин, бензинға чиланған лата билән бояқ қалдуғини (тахта вә чақтин) чиқирип, уларни қуруқ пакизә лата билән сүртүш керәк.

Линолеум билән ишләш усули гравюра сәнъитиниң асасий түригә ятиду. Графиклар көпинчә линолеум билән ишлиниду. Линолеум билән ишлигәндә жуқурида ейтилған усулларни пайдилиниш керәк.

? Графика түрлирини атап бериңлар. Рәссамларниң графикилиқ әсәрлириниң мәзмунини тәһлил қилиңлар.

! Линолеум усули билән сүрәт селишни үгиниңлар.

VII. ПЛАСТИКИЛИҚ АНАТОМИЯ

Адәмниң баш устихинини тәсвирләш. Адәм бешиниң асаси – униң баш устихини. Адәмниң үз шәклини, қияпитини тәсвирләш үчүн, әң алди билән устихининиң түзүлүши билән тонушуш керәк. Адәм бешиниң скелети тоғрисида чоңқур мәлумат елиш үчүн, тәнщунаслиқ дәрисини яхши оқуп-үгиниш керәк. Шуниң билән билләпластикилиқ анатомия китаплири биләнму әтраплиқ тонушуш лазим. Адәмниң баш устихини 23 парчә һәр хил устихандин түзүлиду. Асасий устиханлар маңлай устихини, үз устихини, чекә устихини, чоққа устихини, бурун устихини в.б. болуп бөлүниду.

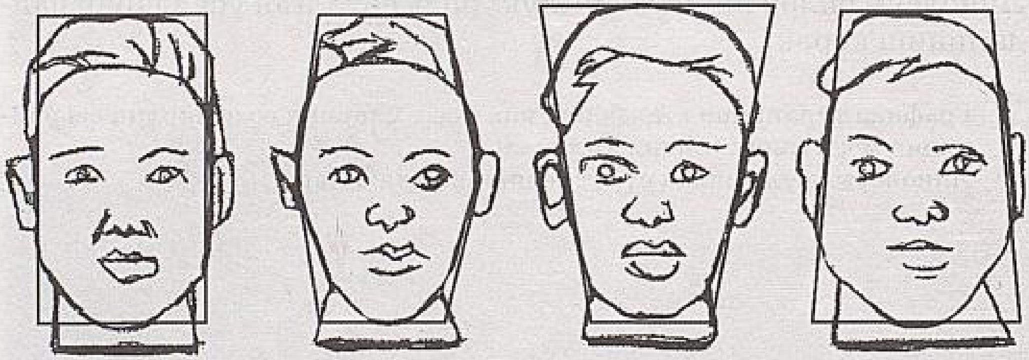

Адәм бешиниң шәкли төрт түргә бөлүниду.

Адәмниң баш устихинини тәсвирләштә үз устихинини яхши билиш керәк. Адәмниң наресидә чеғидин тартип балағәткә йәткичә үз устихини өсүп, тәрәққий етиду. Үз устихининиң тәрәққий етиши 24 яшта тохтайду. Асасән қери адәмләр скелетиниң умумий һәҗими йениклəп, устиханлириниң непизлишиға бағлинишлиқ кичикләйду. Умумән адәм беши баш устихини билән баш гөшлиридин ибарәт. Пластикилиқ анатомияни оқуп-үгәнмәй туруп, дурус бәлгүләп алалмаймиз. Умумән адәм бешиниң скелети иккигә бөлүниду: жуқарқи мейә қепи, төвәнки үз бөлиги.

Адәм бешиниң устихинини тәсвирләщ икки басқуч билән орунлиниду.

Биринчиси – сүрәтниң қәғәз бетидики орнини тепиш, баш түзүлүшиниң асасий сизиқлирини ениқлаш.

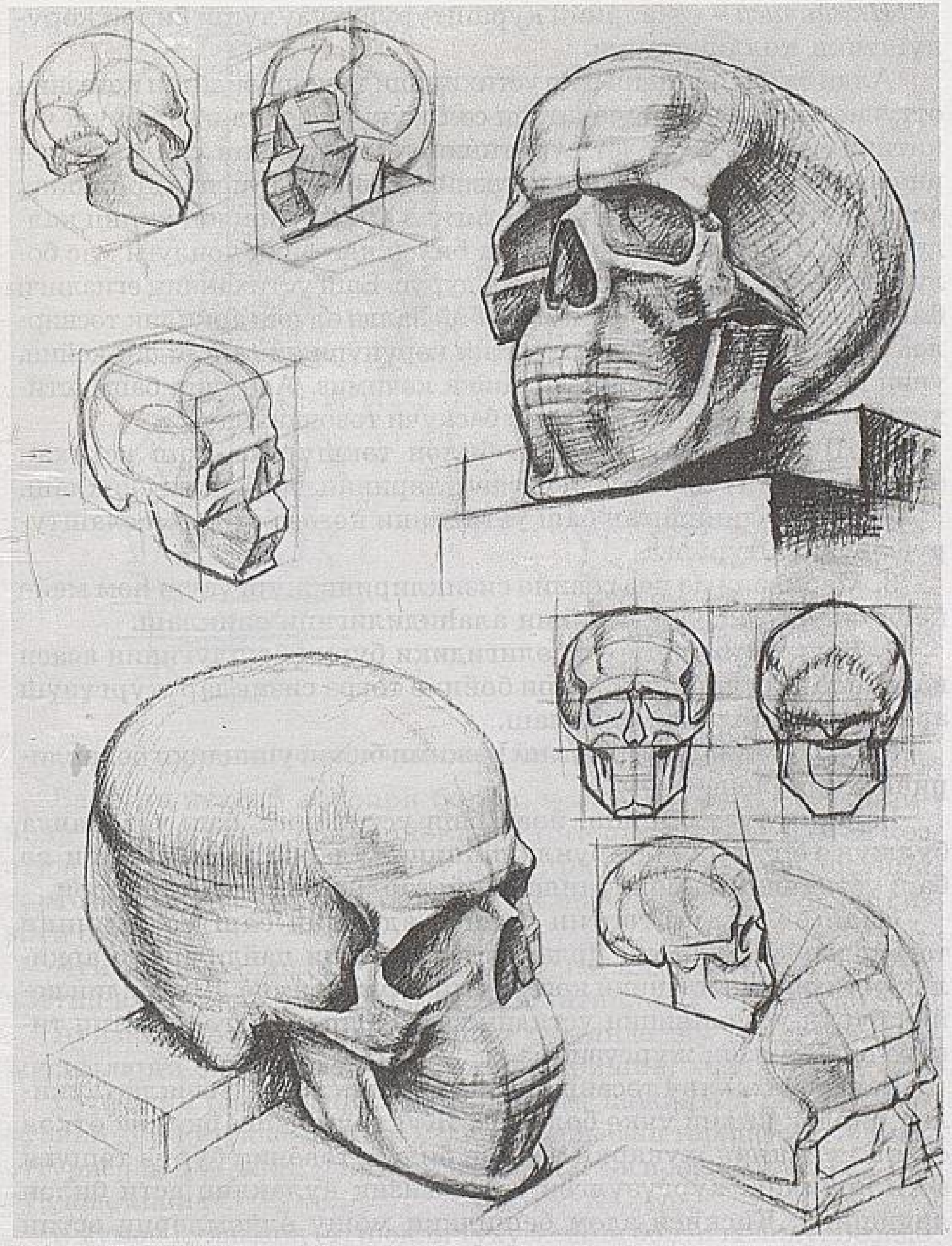

Һәр хил тәкшиликләрдә адәмниң баш устихинини тәсвирләш

Иккинчиси – тәсвирниң қураштуруш түзүлүши билән көрүнүштики қоллинилиши.

Алди билән адәмниң баш устихинини тәсвирләйдиған қәғәзниң оттурисиға келидиған чекиттин сәл жуқури болидиған көрүш чекитини тапимиз. Скелет сүритиниң тәңпуңлуғини сақлаш үчүн иңәкниң астинқи сизиғидин қәғәзниң төвәнки четигичә арилиқни, чоққидин қәғәзниң жуқарқи четигичә арилиқтин чоң қилип қалдуримиз. Тәсвирлинидиған сүрәт билән қәғәзниң чоңлуғи мас болушини һәр дайим әстә сақлиған дурус. Баш устиханниң егизлиги билән кәңлигиниң нисбитини нисбий һалда өлчәш арқилиқ тәсвирләймиз. Умумән скелетниң сиртқи көрүнүшини салғандин кейин, униң ички түзүлүшини ениқлашқа көчимиз. Адәмниң баш устихинини тәсвирләшниң биринчи басқучи төвәндикидәк.

1. Шәкилни көз мөлчәри билән тәкшүрүш, баш устихан бөләклириниң гәвдилик мунасивәтлириниң даирисини ениқлаш.

2. Тәсвирлинидиған баш устиханни қәғәз бетигә маслаштуруп орунлаштуруш.

3. Мәркизий вә көз сәвийә сизиқлирини жүргүзүш һәм мейә қепи билән үз бөләклириниң алаһидилигини ениқлаш.

4. Баш устиханниң үз бөлигидики бурун бошлуғиниң асаси вә чишлар тегишидиған йери бойичә тоғра сизиқлар жүргүзүш арқилиқ үч бөләкни ениқлаш.

5. Баш устиханниң умумий һәжими билән униндики бөләклирини тәсвирләш.

Башниң түзүлүшини, йәни баш устиханни, баш устиханда булжуң гөшлириниң орунлишишини, уларниң атилишини вә баш устиханниң пропорциясини йетәрлик билишимиз керәк.

Әнди бәлгүлүк тәртип бойичә адәмниң баш устихинини тәсвирләшкә көчимиз. Ярдәмчи сизиқларни пайдилиниш арқилиқ устиханниң планини қәғәз бетигә чүширимиз. Шуниндин кейин бурун устихининиң үстидин қақ йерип төвәнгә қаритип тикигә ортақ сизиқ жүргүзимиз.

Баш устиханниң тәсвирләнгән планини тоғра сизиқлар арқилиқ бирдәк қилип үчкә бөлимиз. Жуқарқи қаш арқилиқ өткән сизиқ қулақниң жуқарқи тәрипи билән, төвәнки бурун төшүги асти арқилиқ жүргүзүлгән тоғра сизиқ қулақниң асти билән яндишиду. Қисқиси адәм бешидики мошу өлчәмләрни әстин чиқармаслиқ керәк.

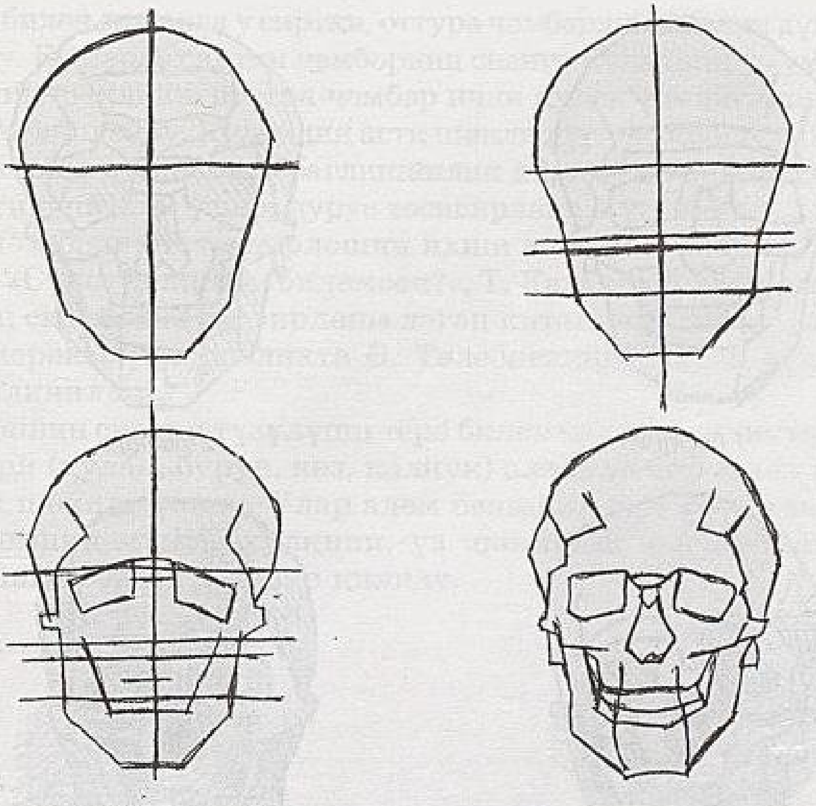

Адәмниң баш устихининиң изнасини тәсвирләш

Башниң асасий әзалири болуп, көз, ағиз, бурун һесаплиниду (1). Көз қарчуғиниң шәкли шарға охшайду. Умумән көз оюғиниң шәкли дүм көмүрүлгән призма, жиек сизиқлири төртбулуңлуқ тәхлиттә болиду. Көзниң оттурисидин оқ сизиғи өтиду.

Ағизни (2) алдидин қариғанда – параллелепипедқа, әнди чәттин қариғанда үчбулуңлуққа охшитишқа болиду.

Ағизниң дәсләпки лайиһисини сизғанда шу геометриялик жисимларға охшитип тәсвирләшкә тиришиш керәк.

Бурунниң (3) умумий шәкли призма шәкиллик болиду. Бурунниң қири узунчақ тәкши келиду. Униң баш тәрипи тарлишип, оттурисида кәңийип, учиға кәлгәндә дүгләгирәк, учлуғирақ болуп аяқлишиду.

Умумән қулақниң (4) шәкли тухумсиман болуп келиду. Бәзидә йерим чәмбәргә охшитип сизишқа болиду. Қулақни стилизация

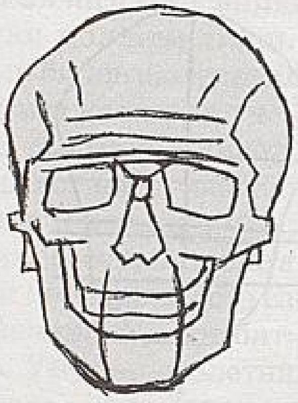

1-басқуч

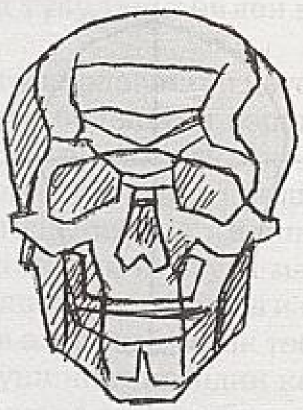

2-басқуч

3-басқуч

4-басқуч

Адәмниң баш устихинини тәсвирләш

усули билән сизғанда у сиртқи, оттура чәмбәрдин вә ички дүгләктин туриду. Бу йәрдә сиртқи чәмбәрниң сизиғи қулақниң умумий қалқинининң шәклини, оттура чәмбәр ички қулақ томпиғининң нусхисини тәсвирләйду. Қулақниң асти шәкли дүгләк болиду. Шуңлашқа адәмниң үз шәклигә бағлинишлиқ айрим бөләкни сүрәткә селип үгиниш адәм үзини дурус тәсивирләшкә үгитиду.

Адәм бешини тәсвирләшни яхши егәлләш үчүн Ә. Төлебиевниң «Сүрәт селишни биләмсән?», Т. Қазанқаповниң «Адәм бешиниң скелетини тәсвирләш» дегән китаплиридинму пайдилиниш керәк (бу дәрисликтә Ә. Төлебиевниң азирақ сүрәтлири пайдилинилди).

Башниң сиртқи түзүлүши терә билән қапланғанлиқтин, униң әзалири (қулақ, бурун, көз, калпук) алаһидә бир гөзәл пластикилиқ шәкил түзиду. Улар адәм бешининң әң һаҗәтлик әзалири адәмниң мүҗәз хулқини, үз шәклининң өзгиришини тәсвирләшкә беваситә тәсир қилиду.

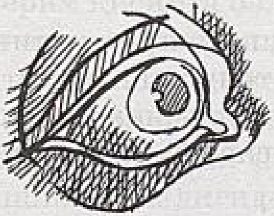

1-көз

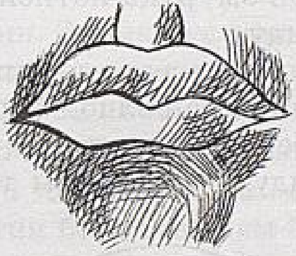

2-ағиз

3-бурун

4-қулақ

Адәм бешиниң сүритини селиш системисини яхши егәлләш үчүн һәр түрлүк адәмләрниң үз шәклини қәғәз бетигә молжалап, чапсан тәсвирләшни үгиниш керәк. Бу адәмниң үз түзүлүшини, үз шәклини яхши һәм дурус тәсвирләшкә үгитиду. Әгәр адәм бешини сәл алдиға әгсә, бурун, мүрә қисқирайду, буруннниң учи калпукни япиду. Әнди адәм ғадайса, маңлай тарийиду, тамиғи керилиду, чоққа көрүнмәйду, йүз устиханларниң етәклири қирлишип чиқиду. Мошуниңға бағлинишлиқ адәм бешиниң пропорцияси түрлүк өзгиришләргә дучар болиду. Адәм бешиниң түзүлүшини яхши егәллигәндин кейин, адәм гәвдисини тәсвирләп үгинишкә болиду.

Адәм гәвдисини тәсвирләш үчүн әң алди билән униң скелети билән тонушқан пайдилиқ. Адәм скелети асасән 3 қисимға бөлүниду: баш устихини, гәвдә қисми вә аяқ-қол устиханлири. Адәм скелетиниң асасий тириги — омуртқа йотиси. Умумән омуртқа йотиси боюн, гәвдә, бәл омуртқа болуп үчкә бөлүниду.

Адәмниң гәвдисини селиш үчүн униң пропорциясини бәлгүләйдиған өлчәм бирликлири билән тонушуш керәк. Гәвдә адәм бешиниң егизлиги билән өлчиниду. Тәхминән 8 қисимға бөлүниду. Бәзидә адәм тениниң ғәйрилигигә бағлиқ йәттә яки

Башниң булжуң гөшлири

С. Жаманкараев. *Балилар қияпитиниң тәсвири*

йәттә йерим қисимға бөлүнишиму мүмкин. Биринчи сизиқ башниң жуқарқи чекитидин иңәккичә, иккинчи – иңәктин башлап төш устиханниң учиғичә, үчинчи – төш устиханниң учидин киндиккичә, төртинчиси киндиктин чат сизиғиғичә вә бәшинчи қисми ямпаш устиханни путниң учи билән қошуп һесаплиғанда төрт башниң егизлигидәк болиду. Баштин бәлгичә адәм бойиниң йерими болуп һесаплиниду. Мүриниң кәңлиги икки башниң егизлигигә тәң. Адәм гәвдисини тәсвирләштә адәм анатомиясигә диққәт қилиш керәк. Сүрәт адәттикидәк молҗалиқ сизиқни тәсвирләштин башлиниду.

Сүрәтниң қәғәзгә орунлишишини, композициялик түзүлүшини дәсләпки молҗа сизиқлар билән йәшкәндин кейин, образниң түзүлүшини турғузушқа көчимиз.

Сүрәт селиш җәриянида умумий бәлгүләштин хусусийға көчүш қанунийәтлиригә тайинимиз. Әң алди билән

Адәм беши (экорчә)

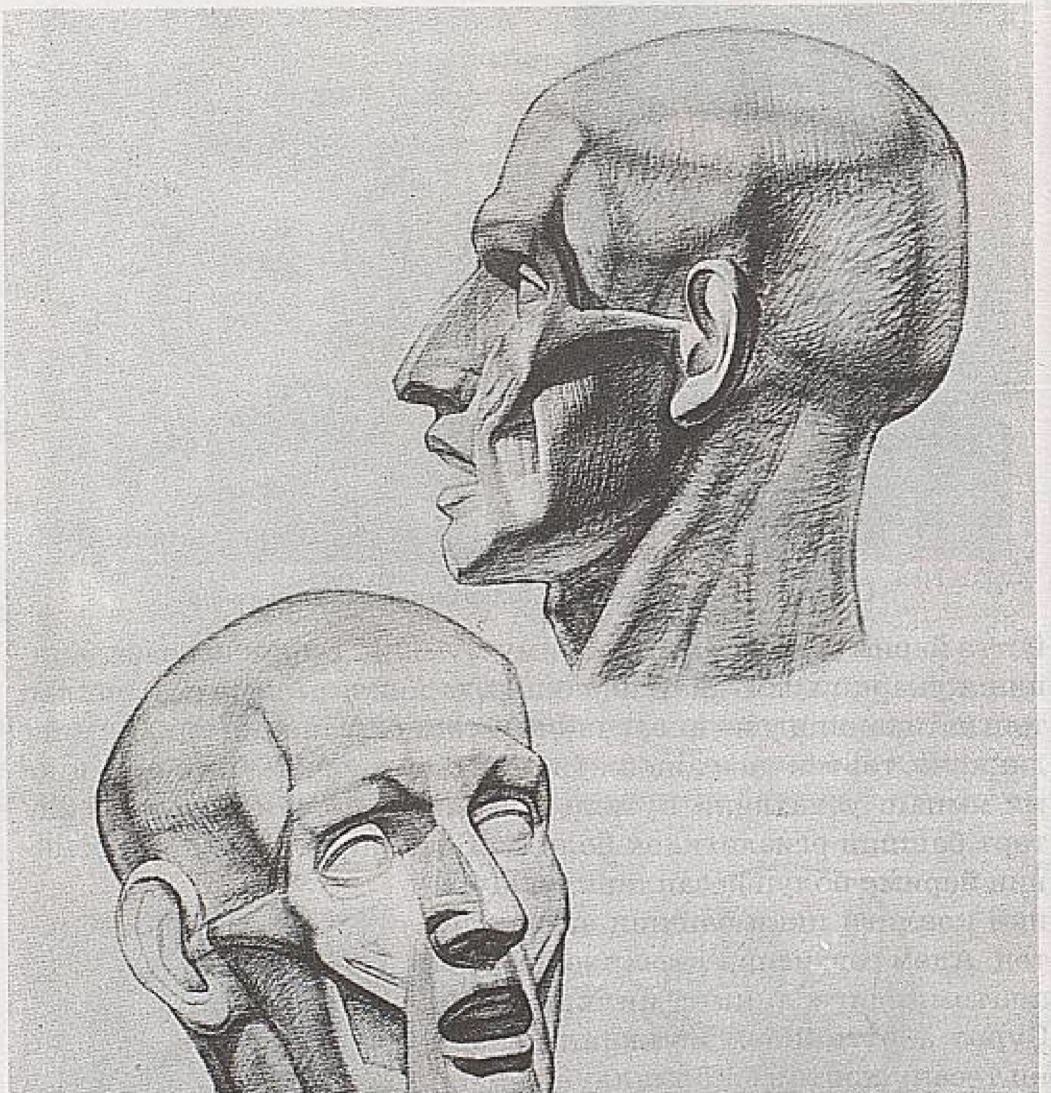

Адәм бешиниң һәр хил һаләттә тәсвирлиниши (экорчә)

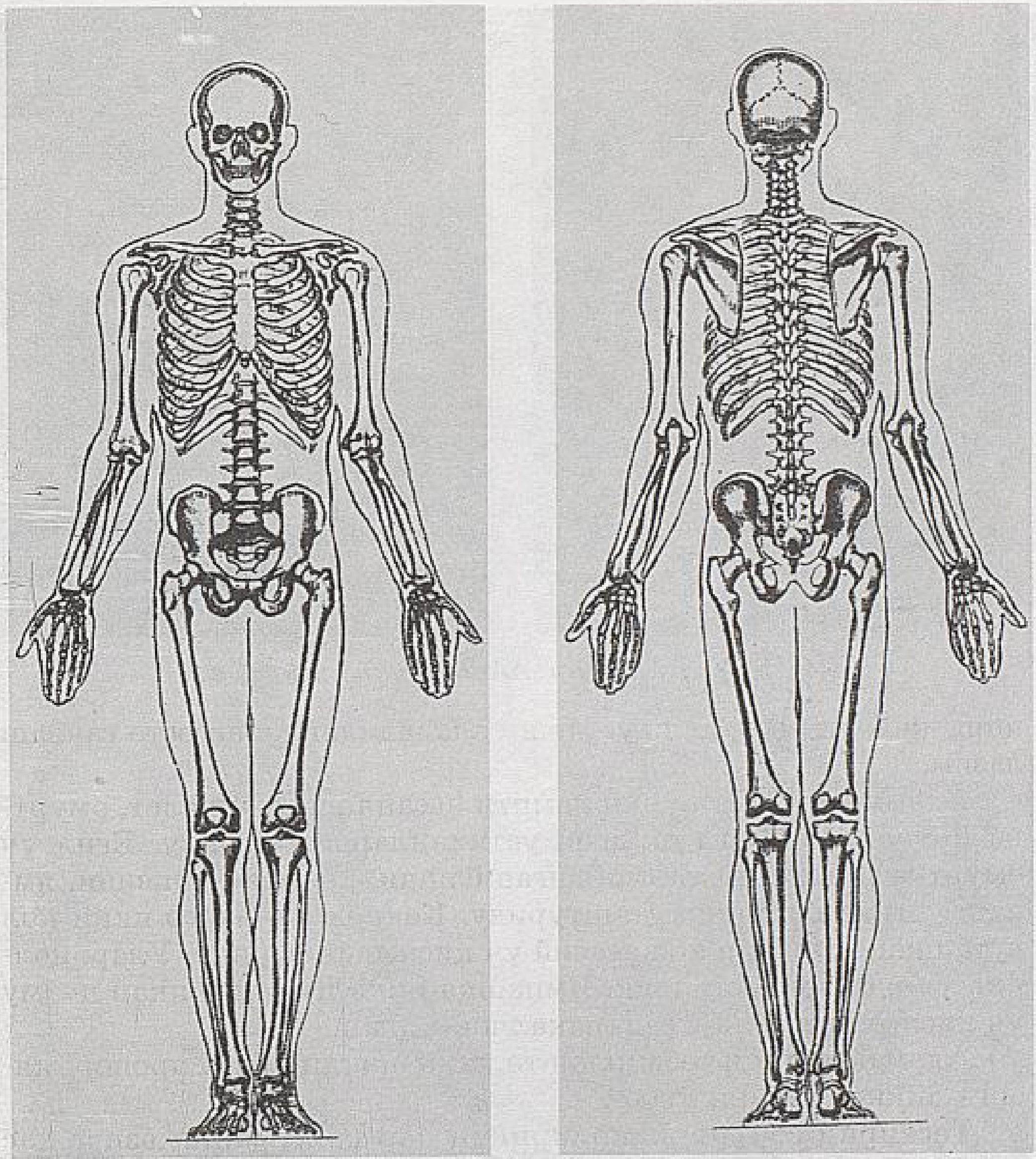

Адәм скелети

йоған қисимларға пропорциялик нисбәтләрни ениқлап, адәм бәдининиң әзалирини түгәл бир қетимдила ениқлашқа көчимиз. Адәм сүритиниң йоруқ вә көләңгә тәрәплирини ениқлаймиз. Адәм гәвдисигә баштин аяқ диққәт билән қарайдиған болсақ, баштин тапанғичә ариликта йоруқ тәдрижий ғували-

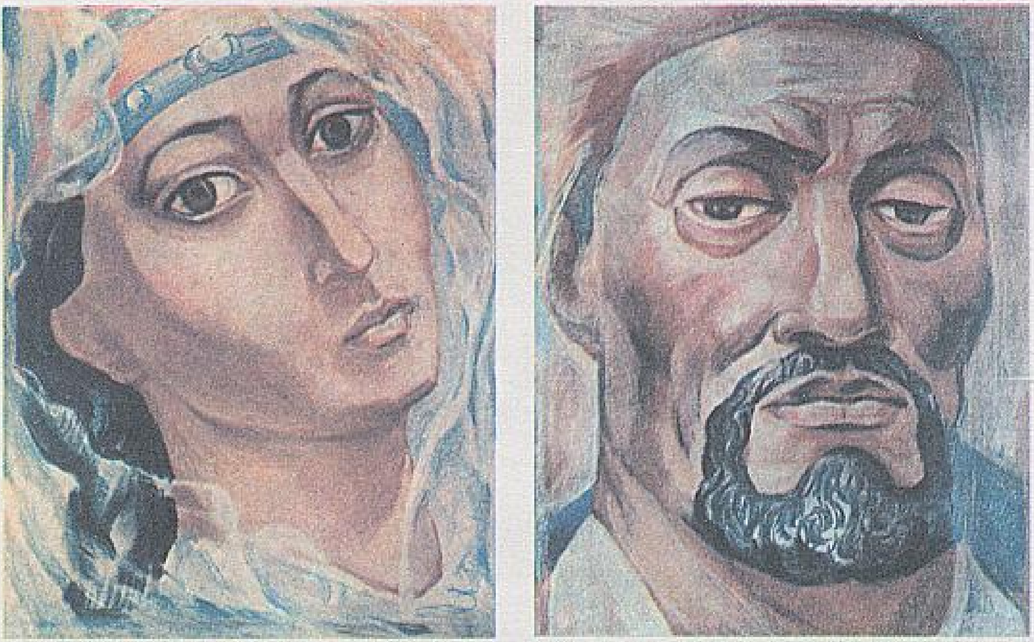

М. Қисамединов. *Адәмләрниң портретлири*

шип, көләңгигә улишиду. Мошу алаһидиликләрни әстә сақлаш лазим.

Адәмниң скелети униң қамити һесаплиниду. Скелет, омуртқа йотисиға бириктүрүлгән устиханлардин туриду. Егилгүч омуртқа йотиси қозғалмайдиған башни, көкрәк қәпизини, ямпаш устиханлирини туташтуриду. Көкрәк қәпизигә икки қол туташқан. Һәр бир қол асасий үч қисимдин туриду. Улар: қолниң учи, биләк, тоқ илик. Ямпашқа икки пут туташқан путму үч қисимдин туриду: сан, пақалчәк, тапан.

Адәм бәдинини тәсвирләштә униң шәкли билән пропорциясигә диққәт қилиш керәк.

Тәсвирий сәнъәт жанрлириниң һәр қайсисиниң өзигә хас алаһидилиги бар вә у рәссамниң алаһидә талантлиқ болушини тәләп қилиду. Мурәккәп, қийин жанрларниң бири – портрет. Портретта охшашлиғинила берип қоймай, шуниң билән биллә тәсвирләнгән адәмниң сирини, униң ички дунияси билән һиссиятини ечип бериш керәк. Рәссам адәмниң қияпәтлик гәвдисини тәсвирләштә чоңқур тәтқиқ қилип, әтраплиқ издиниши лазим.

А. Дюрер. *Автопортрет*

Немиснинң даңлик рәссами А. Дюрер графика вә живопись саһасида нурғун бәдиий әсәрләрни яратти. Перспектива қанунийәтлирини тәтқиқ қилди. Адәм бәдининиң түзүлүшини тәсвирләшни үгәтти.

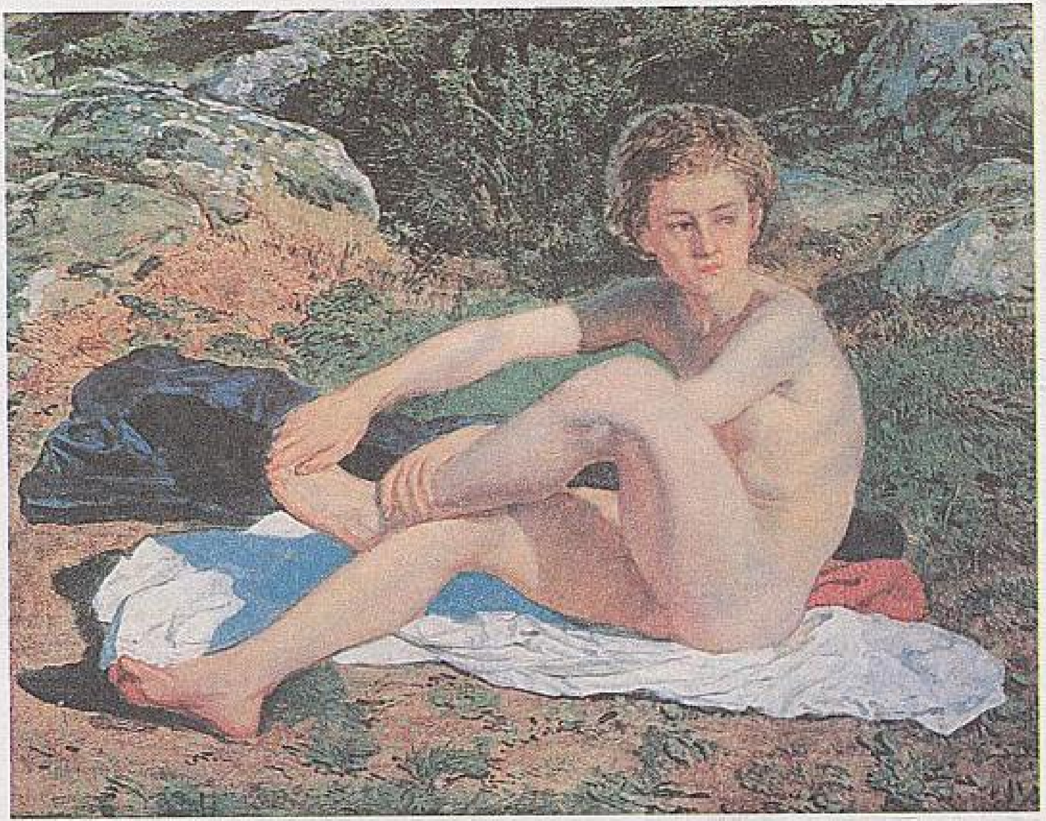

И. Иванов. *Балиниң бәдән портрети.*

Әң алди билән адәмни қайси турғида тәсвирләшкә алаһидә диққәт қилиш керәк. Униң өзигә хас һәрикәт-қилиқ алаһидиликлири бәдиий әсәрдә дәл берилиши лазим. Әйнә шу чағдила һәқиқий тәсвирлинидиған адәм әмәлий чинлиққа йеқин болуп чиқиду. Рәссам портретини салидиған кишини яхши билиши, уни һәр хил шараитта тәсвирләшни, униндики кишигә аян болмиған хисләтләрни ечип беришни билиши лазим. Адәмниң ички дунииасини көрүшни билишидин, униң зир-зивиригә көз ташлаш иқтидаридин портретчиниң қабилийити байқилиду. Рәссам адәмниң асасий хислити бойичә уни охшиталиғандила, униң ички дуниясини ачқандила өлмәс йеңи әсәр чиқиду.

Дунияни өзичә тонуп-билиш рәссамлиқ тәливиниң әһмийәтлик бир алаһидилиги.

Шуңлашқа рәссам адәмниң қияпитини, обризини тәсвирләш үчүн алди билән адәм анатомиясини яхши билиши керәк. Пластикилиқ анатомияни тәтқиқ қилип оқуш адәмниң тән түзүлүшини дурус бәлгүләшни үгитиду. Һәр бир адәмгә хас өзиниң тән түзүлүшиниң характеристикисини яхши билишкә, дәл охшитип тәсвирләшкә мәшиқләндүриду.

? Пластикилиқ анатомия һәққидә немә билисиләр, сөзләп бериңлар.
Адәмниң бешини тәсвирләп үгиниңлар.
! Адәм баш устиханиниң қисимлирини атаңлар.
Адәм скелетиниң түзүлүшини атап бериңлар.

VIII. ӘМӘЛИЙ СӘНЪӘТ

Қазақ хәлқиниң әмәлий сәнъити көп әсирлик тарихқа егә. Хәлиқ һүнириниң бай мираслири бүгүнки күнниң алтун ғәзнисигә айланмақта.

Хәлиқниң мәдәний дәрижиси өскәнсири миллий һүнәрвәнчиликниң есил үлгилири аләм мәдәнийитидинму өз орнини тапмақта. Қазақ хәлқиниң һүнәрвәнчилигиниң түрлири билән кәң көләмдә тонушимиз десәңлар этнографиялик әдәбий китапларни оқуңлар. Бу саһада узақ вақит бойи тәтқиқат жүргүзгән алимлар бар. Атап ейтқанда, академик Ә. Марғулан, тәтқиқатчи этнографлардин С. Қасиманов, Ө. Жәнибеков, Х. Арғинбаев, Д. Шоқпаров в. б. «Қол һүнәр – мол һүнәр» дәйду хәлиқ. Хәлиқниң һүнәрвәнчилик буюмлирини гәвди-

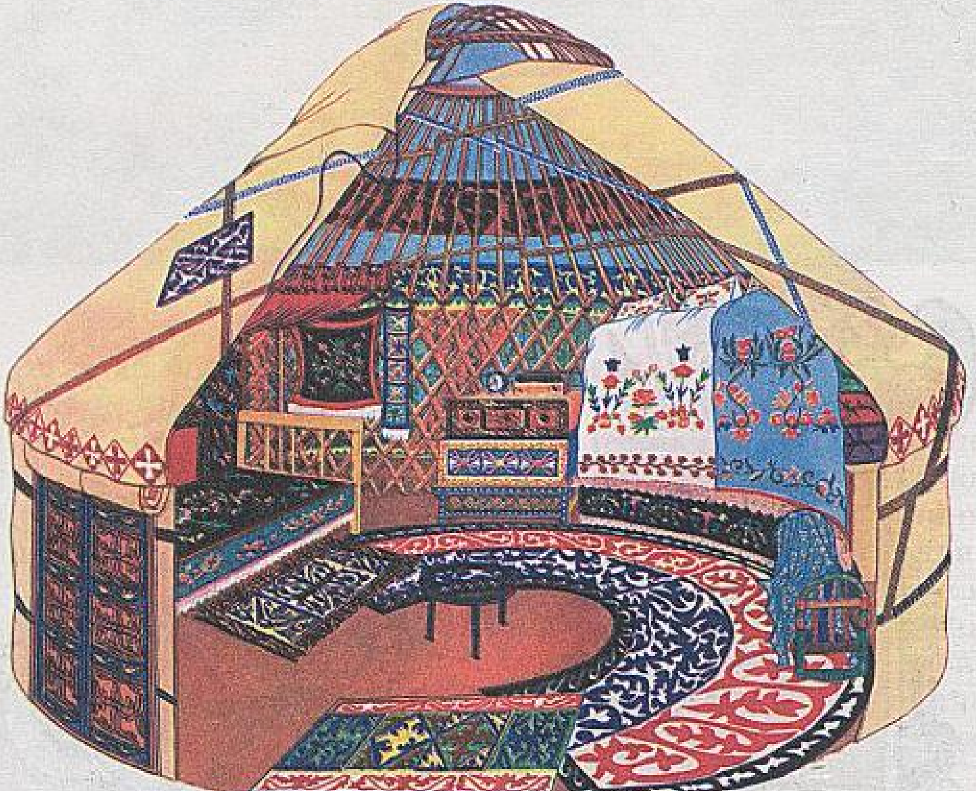

Кигиз өйниң ички көрүнүши

ләндүрүш үчүн тәсвирий сәнъәтниң әһмийити зор. Һәр бир буюмлар билән нәрсиләрниң әпликлиги вә дәллиги, уларниң яришимлиқ болуп ясилиши рәссамлиқ нәзәри билән қарилиши керәк.

Қайси хәлиқниң болмисун турмуш-тирикчилигигә еһтияжлиқ чирайлиқ буюмлар билән нәрсиләрни дунияға ятратқан һүнири болди. Шундақла қазақ хәлқиниң һүнәрвәнчилигиниң риважлиниши өзигә хас алаһидиликкә егә.

Кигиз өй – қазақ хәлқиниң кичик мирасгаһи

«Ақ өй», «ақ орда», «ақ боз өй» дәп атилидиған меһманлиқ өйләр бәдиий безилиши җәһәттин кишини алаһидә өзигә җәлип қилиду.

Кигиз өйниң асасий скелети: кереге, уық, шаңырақ, ишиклири таянч скелети дәп атилиду. Кигиз өйниң скелети ясилидиған «өй яғичи» ни алтә ай яки бир жил бурун тәйярлайду.

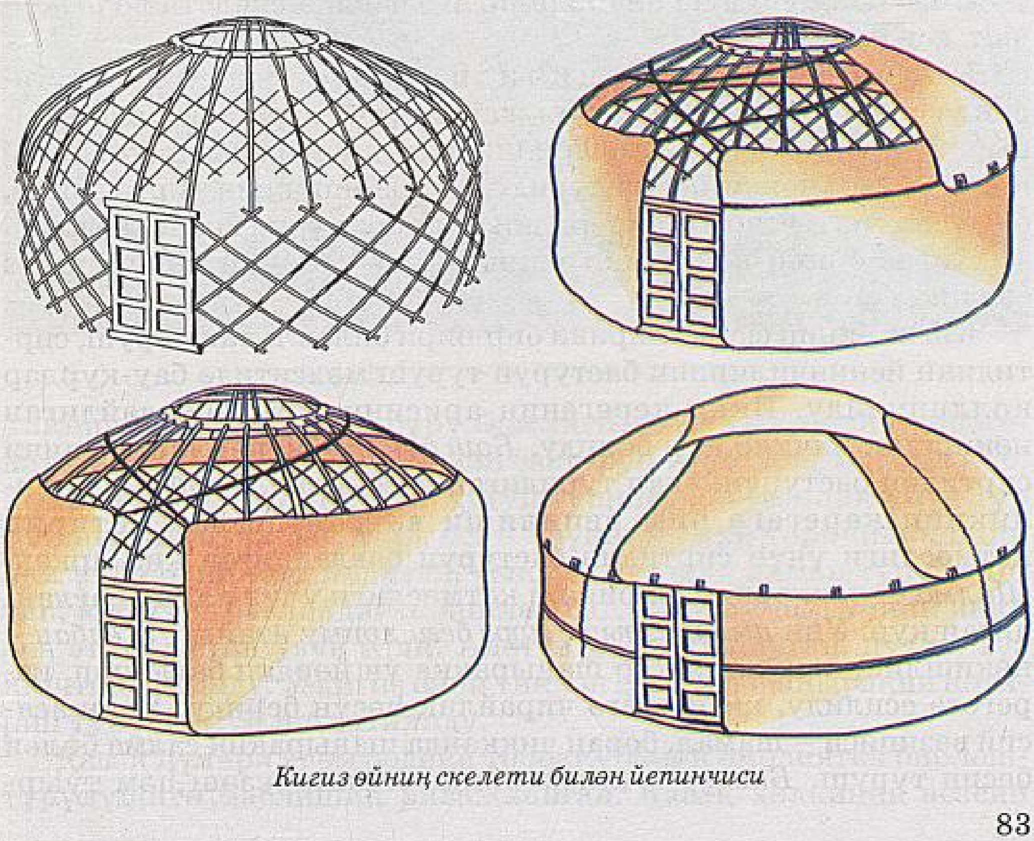

Кигиз өйниң скелети билән йепинчиси

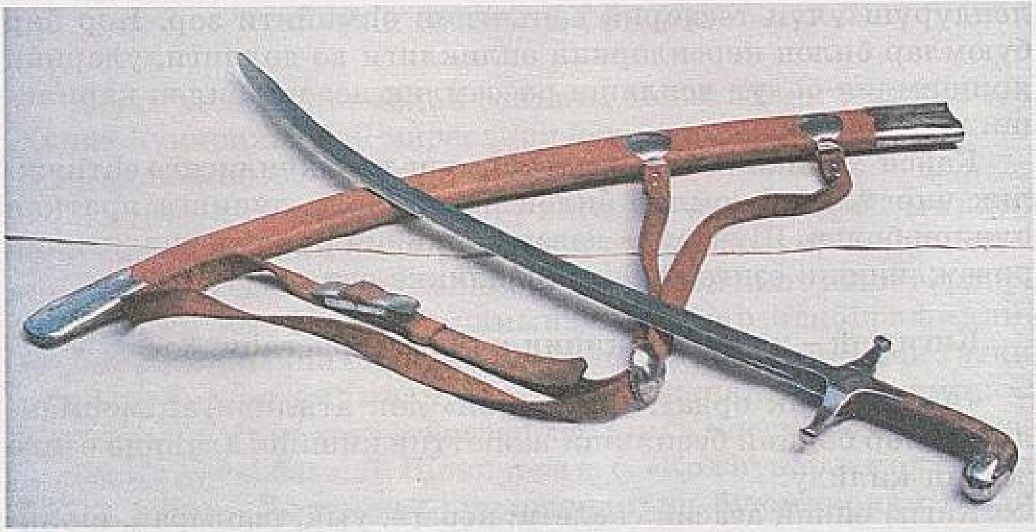

Миллий қуралларниң бири – қилич

Кигиз өй қурулуш алаһидилигигә бағлиқ скелети вә *йепинчиси* дәп бөлүниду.

К и г и з ө й н и ң й е п и н ч и с и: туырлуқ керегениң астидин уықниң оттуриғичә болған жайни; үзүк кереге бешидин шаңырақ чәмбиригичә болған ариліқни; түңлүк шаңырақни; кигиз ишик қанатлирини йепип туриду. Кигиз ишикниң сирти кигиз, оттуриси чиғ, әстири яғақ теридин ясилиду, түрүп қоюшқа әплик.

Кигиз өйниң кәңийиши униң кереге санининң көпийишигә бағлиқ.

Кигиз өйниң скелетлирини бир-бири билән туташтуруш, сиртидики йепинчилирини бастуруп туруш мәхситидә бау-қурлар қоллинилиду. Икки керегениң арисини четип бағлайдиған нәқишлик инчикә қур болиду. *Баш арқан* – керегениң бешини сиртидин бастуруп, орап туридиған қил арқан. *Бәлбағ* – туырлиқниң керегегә һим йепилиши вә уни шамал көтирип кәтмәслиги үчүн сиртидин бастуруп бағлайдиған қил арқан. *Шалма* – уықларниң ажришип кәтмәслиги үчүн алмап бағлайдиған қур. Уни *уық шалғыш, мүрә беги* дәпму атайду. *Желбау* – нәқишлик, пөпүклүк қур шаңыраққа үч йәрдин бағлинип, керегегә есилиду, кигиз өйгә чирайлиқ һөсүн бериду. Униң асасий вәзиписи – шамал, боран чиққанда шаңырақни салма билән бесип туруш. *Басқур* – кигиз өйниң ичини безәш һәм туыр-

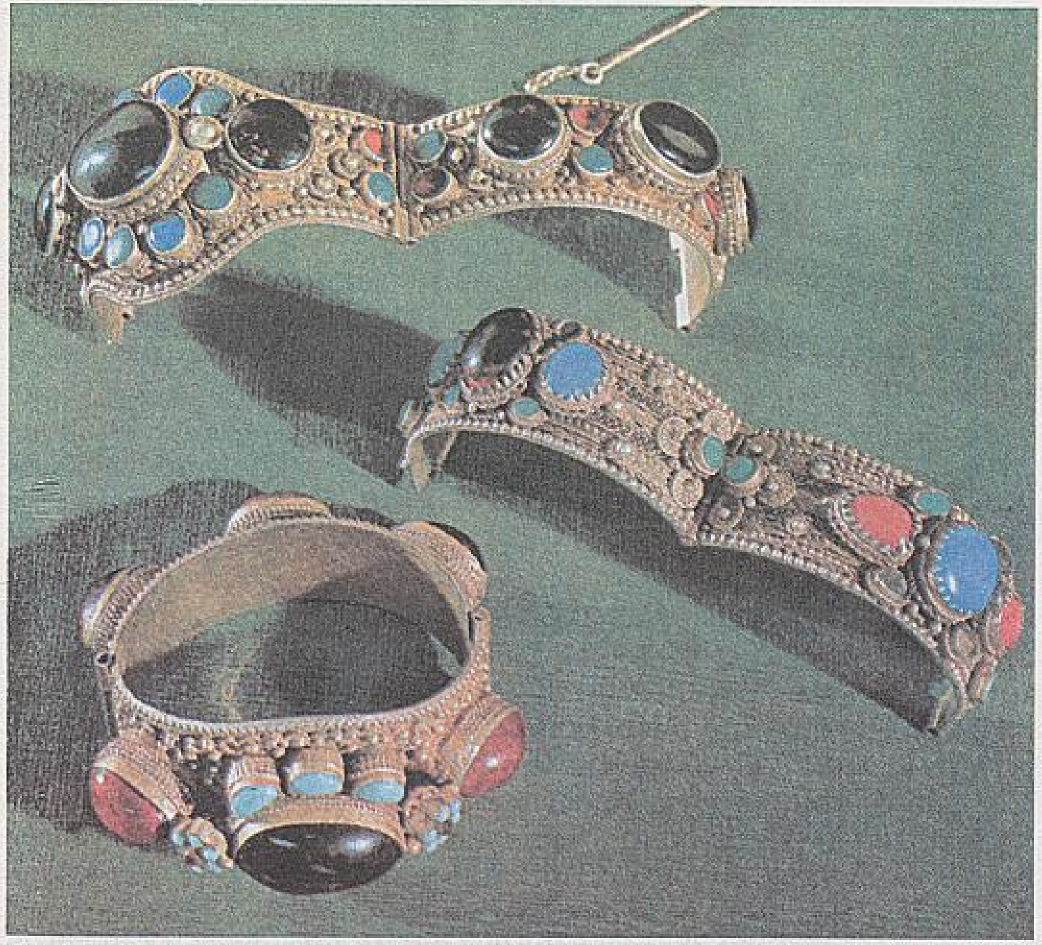

Көзлүк биләйүзүкләрниң түрлири

ликниң кереге бешиға сүрүлмәслиги үчүн уық билән керегениң туташқан йерини сиртидин бастуруп туридиған япилақ қур. *Туырлиқ беги* – туырлиқни тутуп туридиған гөзәллик үчүн түр селинған япилақ бағ. *Үзүк бағ* – үзүкниң икки тәрипидин икки яки үч йәрдин тақилидиған, уықниң үстидин алмаштуруп тартип, керегигә бағлайдиған япилақ бағ. *Бақан* – бир учини икки ача етип ясиған узун таяқ. Адәттә у егилмәйдиған, пухта, түз яғачтин ясилиду. У кигиз өйни тиккән вақтида шаңирақни көтирип туруш үчүн ишлитилиду.

Қазақ һүнири адәм бәдиий тәпәккүриниң әмәлиятқа бирләштүрүлүшигә маслишип риважланған. Қазақ хәлқиниң асасий

ойма-нәқишлири билән безәшлиридә көпинчә һайванатларниң шәкиллири сюжет болди. Уни археологиялик тәкшүрүшләр дәлилләйду.

Қизларниң миллий баш кийимлири

Оттура Азия билән Қазақстан зимини мәдәнийити тәрәққий әткән, цивилизация мәркизи болғанлиғи көпчиликкә мәлум. Сири кәтсиму, сини кәтмәй сақлинип келиватқан чирайлиқ имарәтләр, таш һәйкәлләр, хәлиқниң турмушида қоллинилиқватқан әмәлий гөзәллик сәнъитиниң үнчә-маҗанлири һазирқи әвлатниң бәдиийлик тәләплирини тәрәққий әттүрүшкә, бурунқи сәнъәт билән бүгүнки сәнъәтниң улишишиға сәвәпкар болмақта.

Һүнәр – хәлиқ һаяти, турмуши билән йетилип биллә тәрәққий әткән һаят сәнъити. Устиниң қолидин чиққан һүнәр әсәрлирини хәлиқниң һаятидин, турмушидин ажритип қараш мүмкин әмәс. Бу нәрсиләр әл турмушиға һөсүн берип, адәмләргә мәнивий ләззәт беғишлайду. Һүнәр буюмлириға селинған хилму-хил нәқишләрдин инсанийәт дунйасиниң тәбиәт билән чәмбәрчас мунасивитини көрүшкә болиду. Һүнәр устилири тәбиәтниң әшу гөзәллигини өз әсәрлиригә таянч қилишни билгән.

Қазақ һүнәрвәнчилигиниң һазири билән келәчиги тоғрилиқ ейтсақ, униң өтмүшигә нәзәр ағдурмай кетәлмәймиз. Миллий сәнъитимизниң өзигә хас алаһидилик билән шәкиллинишигә чоң тәсир қилған шараит – көп әсирләргә созулған көчмәнлик һаят. Демәк, күндилик турмушқа керәклик һүнәр буюмлири, көчүп-қонушқа қолайлиқ, ишлитилишигә мувапиқ сиртқи көрүнүшкә егә болуп, һәр устиниң чевәрлигигә, ой-сезимиға хас нәқишләп берилгән. Инсанийәт тәрәққиятиниң қайси басқучида болмисун җәмийәт билән биллә тәрәққий қилған һүнәрвәнчилик һәр дәвирдә өзиниң өчмәс изини қалдурди.

Турмушимизда гөзәллик әмәлий сәнъәт наһайити көп қоллинилиду. Униңға кигиз өйүмизниң пүткүл қурулуши билән

Д. Шокпаров. *Тевилваз*

жиһазлиринин барлиғи, қача-қомучлиримиз, қурал-яраклиримиз, кийим-кечәклиримиз билән нәқишләрниң барлиғи ятиду. Түрлири: кигиз бесиш, гиләм тоқуш, алаша тоқуш, яғачни қайта ишләш, егәр-тоқум ясаш, зәргарлик сәнъити вә терә ишләш сәнъити.

Гиләм тоқуш сәнъити – турмуш еһтияжиға бағлиқ хәлиқ һүнәрвәнчилигидә қедимдин мәлум, кәң тарқалған, риважланған сәнъәт.

Қолда тоқулған гиләм мойлуқ вә мойсиз (тақир) болуп иккигә бөлүниду. Мойлуқ гиләм көпинчә Сир бойида, жәнубий наһийәләрдә кәң тәрәққий әттүрүлгән.

Һазирки вақитта чәт әл гиләмлиригә охшаш гиләмләр тоқулғанлиқтин, гиләмниң түрлүри наһайити көп. Улар Әнжан гилими, Бухар гилими, Түркмән гилими, Парс гилими, Әрәп гилими в.б. дәп атилиду.

Мойлуқ гиләм. Жуқурида ейтилған гиләмләрниң барлиғи мойлуқ гиләмгә ятиду. Мойлуқ гиләмни тоқуш көп чевәрлик-

Мойлуқ гиләм

ни тәләп қилиду. Жуң тоқуш жипидин сәл томирақ бирақ бош егирилиду. *Мойсиз гиләм* жипи тәрмә алашаға охшаш егирилидиған тақир гиләм. Мойсиз гиләмниң қурулуши мойлуқ гиләм билән пәрқи чоң әмәс, тоқулуши мойлуқ гиләмдәк анчә көп вақит алмайду.

Қазақ хәлқи гиләмни яйсаң көрпә, ассаң безәк дәп бекар ейтмиған. Бу гиләмни тоқуш үчүн көплигән гиләм жабдуклири керәк. Улар: чиниткуч тағақ, илмәк, боғкуч, кәскүч пичақ, қайча, пөпүк жип, арқақ, мойлуқ жип, мойлуқ жуң в.б.

Кәштиләш сәнъити һүнәрвәнчиликниң қедимдин келиватқан бир түри. Кәштә тикиш үчүн зәр яки башқа чирайлиқ жип, рәхт, жиңнә, қайча, оймақ, бегиз вә кәргүч керәк. Жиңниниң инчикә-томлуғи кәштә тикидиған материалниң келинлиги вә жипниң инчикә-томлуғиға бағлиқ болиду. Жипниң узунлуғи 50–60 см-дин артуқ болмаслиғи лазим. Кәргидә кәштиләш вақтида оймақниң кериги йоқ. Қайчиниң учи учлуқ, узунлуғи 10–12 см-ғичә болғини дурус. Кәштини илмәк бегиз билән кәштиләйду. Кәштә бесиш үчүн һәр түрлүк жипларни пайдилинишқа

Аяққап тәсвирләшниң үлгиси

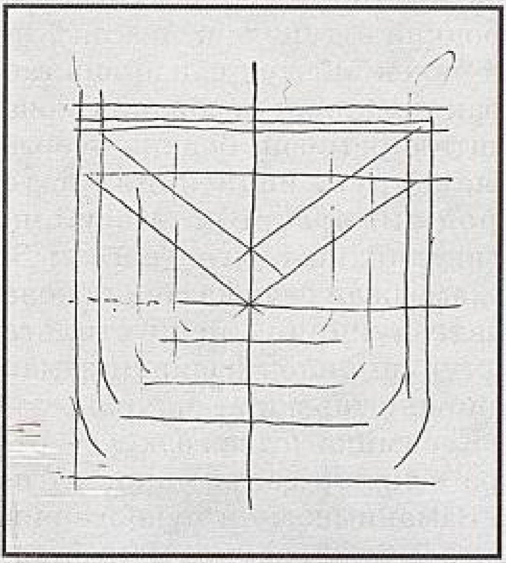

1-басқуч

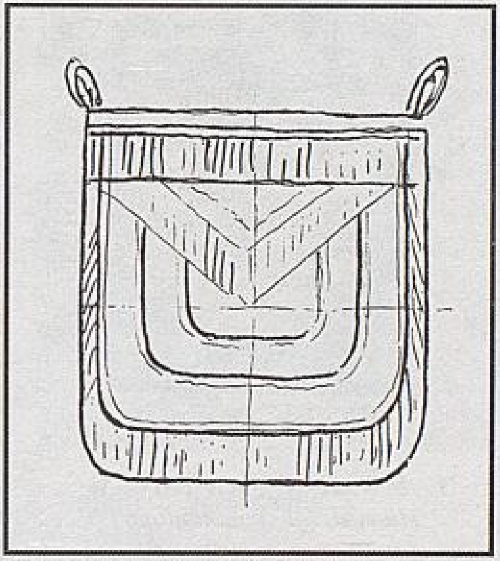

2-басқуч

3-басқуч

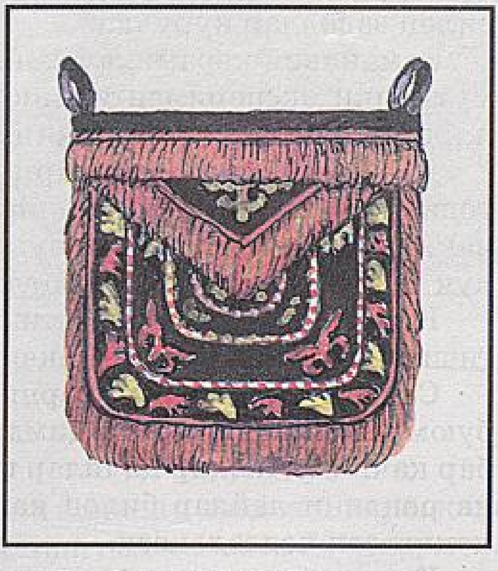

4-басқуч

болиду. Кәштинин бәзи бир түрлири шалаң рәхткә (дакиға) чүширилиду. Ушшақ буюмларни адәттә дүгләк кәргидә кәшти-

З. Махамеджан оғли. *Иккиси (Бәдиий кәштә)*

ләйду. Кейинки вақитта бәдиий кәштә һүнири наһайити яхши тәрәққий әттүрүлди. Асасән Хитай билән Моңғул елидә яшиған қазақ хәлқиниң чевәрлири кона кәштилиримизни бәдиий әсәргә айландуруп, йеңи йөнилиштә тәрәққий әттүргән. Мәсилән, Моңғулиядин кәлгән рәссам З. Мухамеджан оғли қазақниң кона кәштә һүнирини йеңи стильға кәлтүрүш билән һазирқи заман һүнирини тәрәққий әттүрди.

Керамика *(сапал буюм)* – оттура әсирләр сәнъитиниң үлгиси. Заманимиздики һүнәрвәнчиликтә йетәкчи орунларниң бирини *керамика* (қулалчилиқ) алған. Миллий әнъәниләрни давамлаштуруп, уларни техиму тәрәққий әткүзүватқан фабрикилар билән заводлар қурулди.

Заманивий керамика ясашниң Қазақстандики мәркизи Алмутидики эксперименталлиқ бәдиий керамика заводи 1935-жили ишләп чиқиришқа киргүзүлгән.

Дәсләпки сапал қачилар қум вә угитип юмшитилған сеғиз топа лайдин ясилип, отта пиширилған. Уларниң шәкли созунчақ, түви дүгләк болған, шуниң билән биллә оюқлар, долқунлуқ сизиқлар арқилиқ зенәтләнгән.

Керамикиниң тәрәққий етишидики йеңи басқуч бизниң эрамизғичилик биринчи миңжиллиқниң иккинчи йеримиға тоғра келиду.

Сақлар билән үйсүнләрниң керамикисида көплигән йеңи буюмлар һәр түрлүк һәжимдики комзәкләр, пути вә җүмиги бар қачилар, һежир қачилар пәйда болди. Уларниң сирти башқа рәңдики лайлар билән қаплинип, минерал бояқлар билән нәқишләп пәдәзләнгән.

Керамика кәсипчилигидә асасий йеңилиқ коза-комзәкләр болди. У эрамизниң биринчи миңжиллиғиниң бешида пәйда болди. Қулалчилар һәр хил вә шәкли һәйран қаларлиқ, һәм непиз қачилар ясиған.

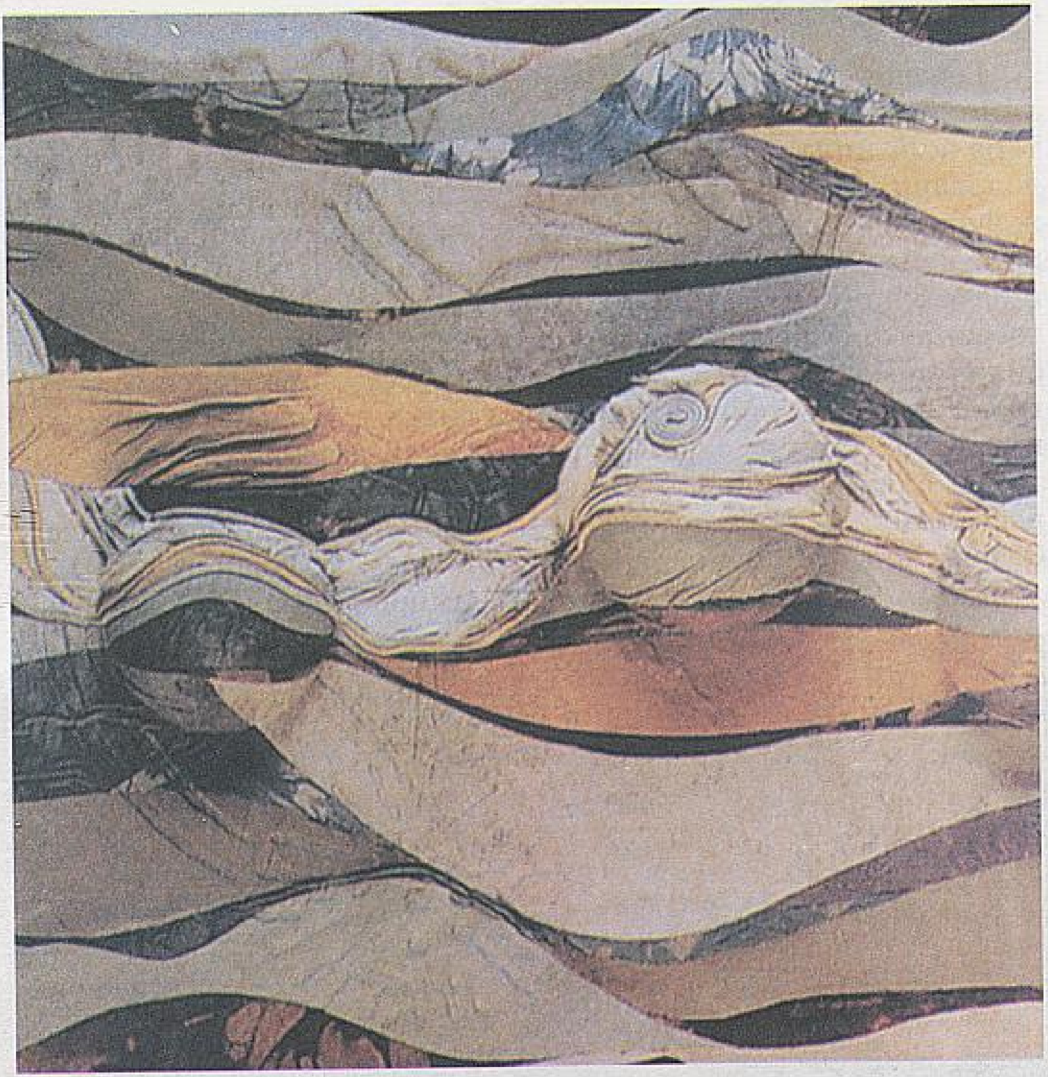

А. Иханова, Ж. Умбетов.
Қуш йоли (Терә, мозаика, нәқиш бесиш, рельеф)

XI–XII әсирләрдә минераллиқ бояқлар арқилиқ қара, қара-қоңур, қизил вә қоңур рәңгә боялған, пәдәзләнгән қачилар ясалди.

Җәнубий Қазақстан территориясидә яшиған қулалчилар бу йеңиликни риважландурди.

Сүрәтлик гиләм – гобелен

Гобелен сәнъитиниң пәйда болуш тарихи XV әсирдин башлиниду. Әң авал Франция, Италия вә Германия дөләтлиридә тәрәққий қилди. Кейинирәк Балтиқ бойида, Кавказ вә Россия дөләтлиридә кәң қанат яйди. Бу чағда гобелен тоқушқа асасий җәһәттин кәндир жип, су өсүмлүклири вә жундин егирилгән жип пайдилинилди. Балтиқ яқисидики рәссамлар гобелен тоқушта көпинчә долқун тәхлитидики тәбиәт көрүнүшлирини тәсвирлисә, Кавказлиқ гобелен тоқуғучилар тарихий вақиәләр билән эпосларни тәсвирлиди. Россия рәссамлири мойсиз (тақир) гиләм нусхиси бойичә сүрәтләрни сизип тоқиди. Шуниң билән гобелен дегинимиз сүрәт сизип тоқулидиған гиләм.

Бу сәнъәтни риважландурушта төһпә қошқан Қазақстан рәссамлири қатарида Қ. Тинибеков, Б. Зәвирбекова, И. Ярема, Ә. Бапанов, С. Бапанова, К. Жубаниязова, А. Иханова, Н. Павленко, Б. Өтепов, Ш. Қожанов, Г. Өмирбекова, Ш. Ризубаева,

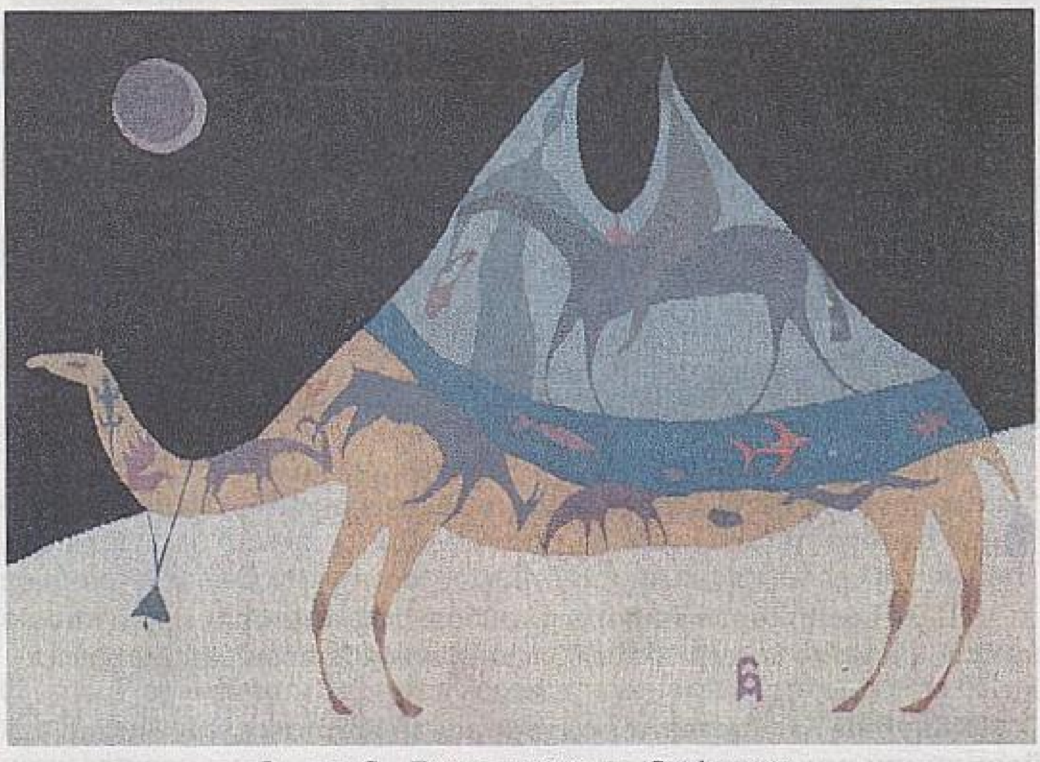

Ә. вә С. Бапановлар. *Сәяһәттә*

Г. Қастеева, Р. Базарбаева, Г. Қабижанова, М. Бектасова в.б. тилға елишқа әрзийду.

Ә. вә С. Бапановларниң «Сәяһәттә» намлиқ гобеленининң композициялик түзүлүшидики тилимланған сүрәтлик йешимлири қазақ хәлқининң турмуш, урпи-адәтлири билән ортақлишиду. Төрт түлүкниң бири төгә билән жаһан кәзгән қазақ һаяти тәсвирлиниду. Шәриқ билән Ғәрипни туташтурған Бүйүк ипәк йолини әслитиду. Төгә глобус тәхлитидики хәритигә охшайду. Униң ички көрүнүшлиридин һаят чинлиғи билән тәбиәт көрүнүшлирини байқашқа болиду. Күн (Қуяш) аләм һаятлиғини баян қилса, төгә бойнидики қоңғирақ (колдума) бепаян даламиз билән һәмнәпәс болуп туриду. Қазақ гобелени һаман әнъәнә билән ортақлишип, униңға хизмәт қилиши лазим.

Гобелен гиләм – безәш буюми. Уни һазирқи вақитта тәжирбилик рәссамлар қолға елип, йеңи нусхилар токулмақта. Гобелен гилимидә мәлум бир мавзу бойичә тәкрарланмас көрүнүшләр берилиду, униң адәттики гиләмләрдин пәрқи сүрити билән колоритлиқ рәңлиридә.

? Гобелен сәнъити һәққидә немә билисиләр, ейтип бериңлар. Ә. вә С. Бапановларниң «Сәяһәттә» намлиқ әсәридин чүшәнгәнлириңларни ейтип бериңлар.

! «Мениң Қазақстаним» намлиқ гобелен эскизини орунлаңлар.

IX. ҺӘЙКӘЛТАРАШЛИҚ СӘНЪИТИ

Һәйкәлтарашлиқни «скульптура» дәпму атайду. У латинчә «sculptura» – йонуп ясаш дегән мәнадики сөздин елинған. Һәйкәлтарашлиқтики әң асасий қурал униң қапартмилиқ йоған шәкли һесаплиниду. Һәйкәлтарашлиқ әсәрлирини бошлуқта көрүшкә, һәммә тәрипидин толуқ көрүшкә болиду. Һәйкәл домилақ вә рельефлиқ болуп келиду.

Һәйкәлтарашлиқта адәм ясаш бир нәччә түргә бөлүниду: *бюст* – гәвдә һәйкили (адәм бәдининиң жуқарқи йерими); *статуя* – адәм бәдининиң бир туташ һәйкили; *көп гәвдилик композиция* – бир нәччә адәм топи тәсвирләнгән һәйкәллик бәдиий әсәр. *Рельеф* – пәқәт бир йеқидин қариғанда яхши көрүнидиған, тәкшилик бетидики һәйкәллик тәсвир.

Рельеф иккигә бөлүниду: йерим таралған нәрсә тәкшилик бетидин азирақ бөртүп чиқса, *барельеф* дәп атилиду, йеримидин көпирәги тәкшиликтин бөртүп чиқса, *горельеф* дәп атилиду.

Һәйкәлтарашлиқ сәнъити қедимдин тартип давамлишиватқан сәнъәт түрлириниң бири. Қедимқи Мисир, Грекия, Рим, Хитай, Һиндстан, Япон сәнъәтлириниң ичидики әң чирайлиқ, көзгә челиқидиған бәдиий тәсири мол сәнъәт мошу һәйкәлтарашлиқ сәнъити һесаплиниду.

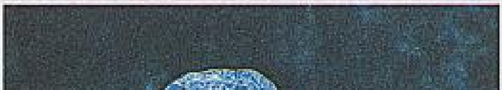

Қазақ даласидики таш һәйкәл

Атап ейтқанда, Мисирдики «Аменемхетниң статуяси», Грекия һәйкәлтарашлири Миронниң «Дискоболи», Поликлетниң «Дорифори» в.б.

Мирон өз күчигә ишәнгән палван, бәдән түзүлүши сумбатлиқ, атлет, ялиңач һәйкәлни ясиған. Мирон сәнъәттә униң динамикилиқ гөзәл һәрикитини тәсвирләш арқилиқ тамашибинни өзигә җәлип қилиду. Поликлет атақлиқ нәйзиваз жигит – Дорифорни яхши тәсвирләп көрсәткән. Бу тәсвир адәм

Мирон. *Дискобол*

Поликлет. *Дорифор*

тенидики пүтмәс гөзәлликни, мәнивий маслишишини ашкарилап бериду. Һәйкәлтараш ялиңач гөзәл адәмниң бәдән әзалириниң өз ара нисбитини дәл бәлгүләшни мәхсәт қилиду.

Кичик шәкилдики һәйкәлләр қедимий заманлардин башланған. Дуния йүзлүк музейлардин миңлиған жиллар бурун пәйда болған кичик статуялар билән барельефларни учритишқа болиду.

Кичик шәкилдики һәйкәлләр дәп пластикилиқ тили бар, өзигә хас қанунийәтләргә егә айрим һәйкәлләрни ейтимиз. Кичик һәйкәлни, халиған йәргә қоюшқа наһайити қолайлиқ вә гөзәллик беғишлайду.

Кичик һәйкәл кичик ядикарлиқ охшаш етиварлиқ қобул қилиниду, уни аддийла бөлмигә қоюлидиған нәрсә дәп қарашқа болмайду. Һәйкәл наһайити кичик болған билән мәзмуни чоңқур, композициялик алаһидилиги мол әсәр һесаплиниду. Кичик һәйкәлләр көпинчә фарфор, устихан, яғач, төмүр, мис в. б. нәрсиләрдин ясилиду.

Р. Ахметов. *Алдар көсе вә бай*

Композициялик һәйкәлләр турмушниң адәткә айланған көп саһасини, униң күндилик образлири билән әҗайип хиялий, юморлуқ көрүнүшләрни тәсвирләйду. Кичик һәйкәл һәвәскар яш һәйкәлтарашлар үчүн наһайити қизиқарлиқ.

Қазақстан Җумһурийитиниң һәйкәлтарашлири һәйкәл сәнъитиниң түрлирини чоңқур егәлләп, зор, иҗадий нәтиҗиләргә еришти. Қазақстанниң тунҗа кәспий һәйкәлтариши Х. Наурызбаев йетәкчилигидики һәйкәлтарашлар топи дунияға тонулди. Атап ейтқанда, Е. Мергенов, Е. Сергебаев, Т. Досмағамбетов, Н. Журавлев, Б. Төлеков, Б. Әбишев в.б. һәйкәлтарашлардур. Һәйкәлтарашлар һәҗимлик бәдиий әсәр тәйярлашта һәр түрлүк лайиһәләрни сеғиз лай арқилиқ ясап изгәнди. *Сеғиз лай* – һәйкәлтарашниң хиялида пәйда болған ойиниң лайиһисини ясашқа мүмкинчилик беридиған әң дәсләпки материал.

С. Бакашев. *Муңдашшш*

Е. Сергебаевниң һәйкәллик әсәрлири

Б. Әбишев. *Умай*

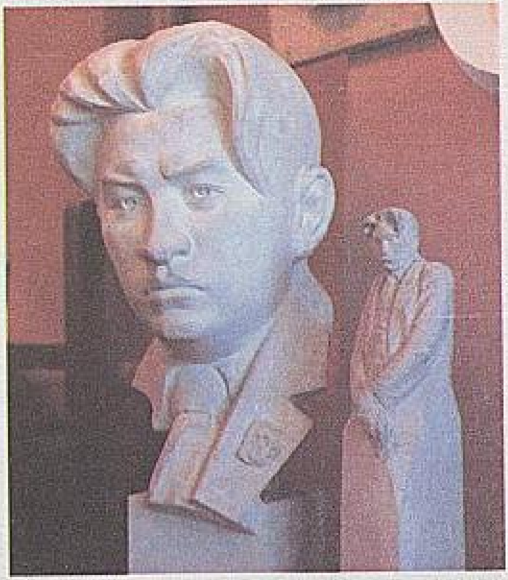

Е. Сергебаев.
Т. Жүргенов портрети

Һәйкәлтараш үчүн сеғиз лайниң интайин муһим хусусийити – униң өзгәртишләргә оңушлуқлиғи. Һәйкәл ясайдиған сеғиз лайниң сапасини яхшилитиш үчүн униңға абдумулук мейини, крахмал йелимини қошуш усули қоллинилиду. Сур-йешил, күл рәң, ақуш, «күмүч» сеғиз лай мәйличә иш қилишқа наһайити қолайлиқ.

Оқуғучилар үчүн һәйкәлтарашлиқ иш қилишқа лайиғи әмәклай (пластилин) болуп тепилиду. Оттура әсир рәссами, сәнъәтшунас Д. Вазарий әмәклайниң оттура әсирдә пәйда болғанлиғини дәлилләйду. Әмәклай технологиясини ейтип өтүшни мувапиқ көрүватимиз. Мәсилән, қаттиқ әмәклайни ясиғанда момни еритип, униңға еритилгән девирқай (сеғиз), азирақ пигментни қошиду. Юмшақ әмәклай тәйярлашта еритилгән момға гуңгут билән майни арилаштуриду.

Һәйкәл пәқәт әмәклайдин вә сеғиз лайдин ясилипла қоймайду. Шуниң билән биллә яғач, төмүр, мәрмәр таш, бронза, мис, устихан, гипс, таштин ясилиду.

Сеғиз лай билән яки әмәклай билән иш қилғанда скелетни (каркас) пайдилиниш керәк. Чүнки уни пайдиланмиса ясилидиған нәрсиниң шәкли бузулуп, өзгирип кетиду.

Н. Журавлев. *Жилқичи*

Һәйкәлни ясиғанда адәм гәвдисиниң алаһидилигини, униң пропорциялири билән һәрикәт-паалийитини бирдин әстә сақлашқа тиришиш керәк. Униң үчүн умумийдин башлап айрим қисимларға көчүш лазим. Асасий тирәк чекитлиринниң тепилған қамлашқан һалитини сеғиз лайда сәрәңгә таллири билән бәлгүләп елиш һаҗәт. Шуниндин кейин тәсирлик нәрсини айрим көрситиш керәк. Адәмниң гәвдилик шәклини тоғра ипадиләш үчүн оң, сол янлиридин, алдидин, сиртидин қарап ясаш арқилиқ ениқ тәсвирләш лазим.

Һәр бир сәнъәтниң бизни қоршиған дунияни өзичә тәсвирләп, өзичә чүшәндүридиған өз тили бар. Сүрәт сәнъитиниң тили — бояқлар, рәссамлар шу арқилиқ бояқлар дуниясиниң гөзәллигини ачиду.

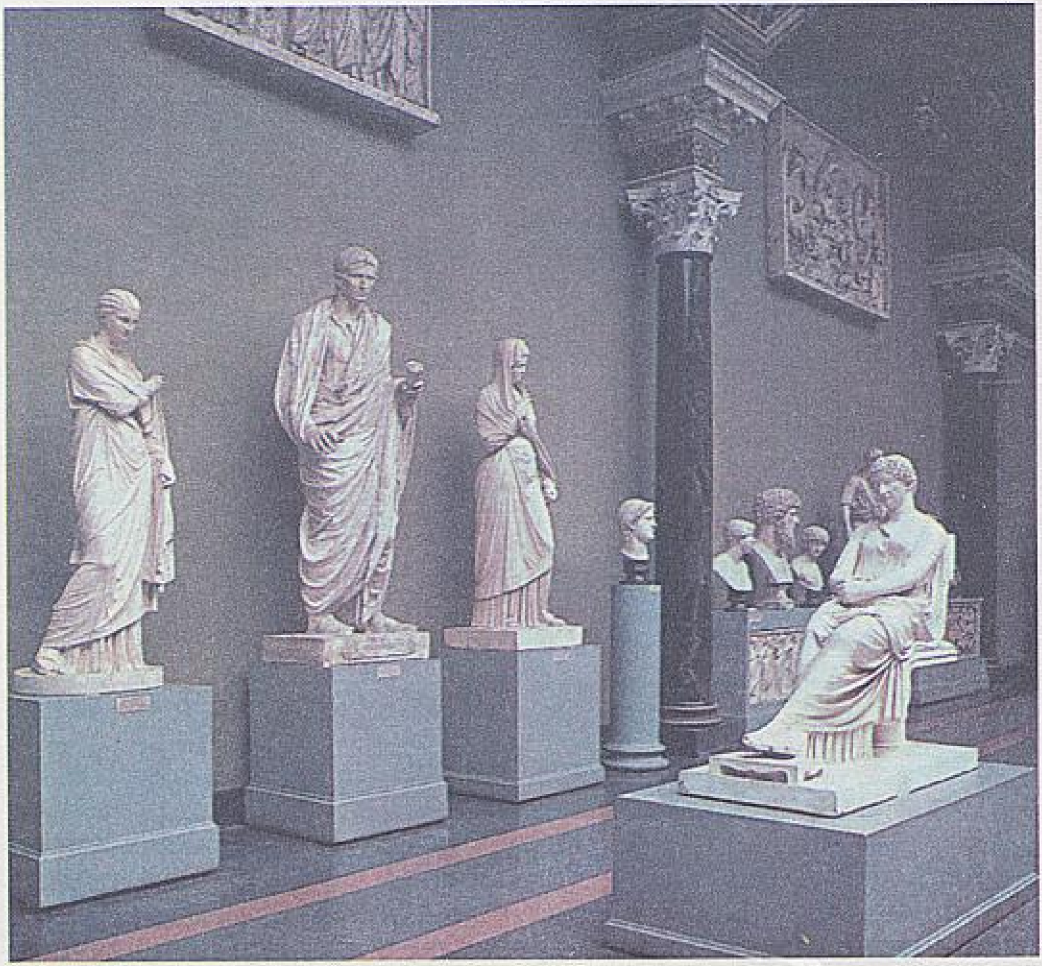

А. С. Пушкин намидики дөләтлик тәсвирий сәнъәт музейи.
Москва шәһири

Һәйкәлтараш өзиниң әсәрини таштин, мәрмәрдин ойиду яки сеғиз лайдин ясайду.

У өз ойини картинидикидәк пәқәт бир тәкшиликтила тәсвирлимәйду, бошлуқта һәр тәрәптин бирдәк көрүнидиғандәк қилип толуқ тәсвирләйду.

Канап яки қәғәз бетидики сүрәтни биз һаман бир йеқидин, бир хилдила көримиз, һәйкәлни ян-йеқидин һәр қандақ һаләттә көрүшкә болиду.

Рәссамдәк һәйкәлтарашму өзи тәсвирләватқан адәмниң мүҗәз-хулқини, ички һиссиятини ечишқа тиришиду. Уни биз

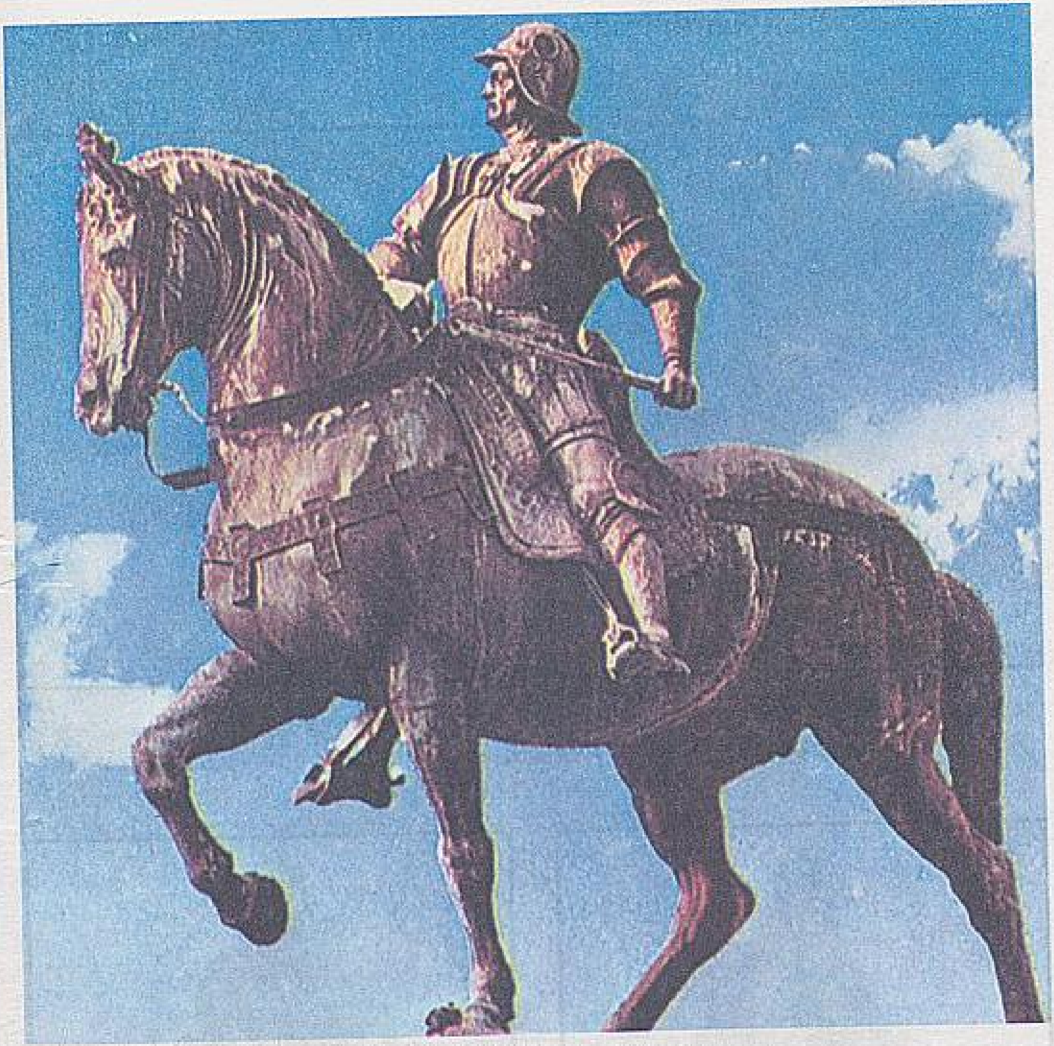

А. Верокк ьо. *Коллеон*

үз көрүнүшидин, һәрикәтлиридин көримиз. Һәйкәлләнгән адәмниң үстидики кийиминиң һәр бир қатлиниши униң мәнивий дуниясиниң бир сирини ечип туриду.

Металлдин һәйкәл ясаш үчүн униң модели (қелипи) ясилип, шуниндин кейин әшу модель бойичә бронза билән чоюн һәйкәлниң өзи қуюлиду.

Сүрәт сәнъити әсәрлиридикидәк һәйкәлтарашлиқ сәнъитиниң әсәрлириму һәҗими тәрипидин кичик станоклуқ вә монументлиқ түргә бөлүниду.

Адәмниң қапартмилиқ һәйкилини ясаш үлгиси

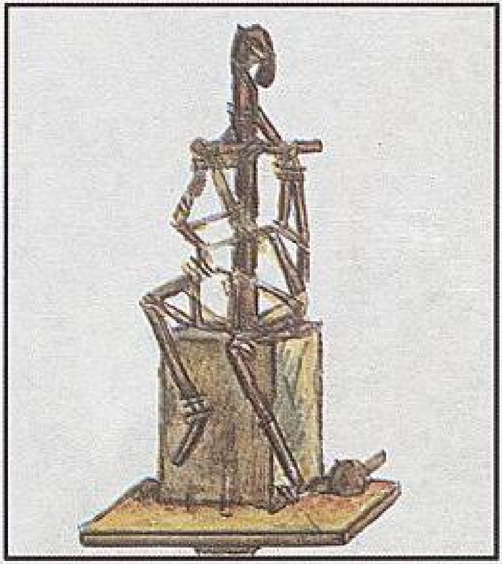

1-басқуч

2-басқуч

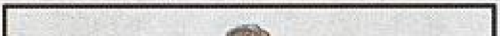

3-басқуч

4-басқуч

Яш рәссамларниң һәйкәлтарашлиқ әсәрлири

Ф. Жумашева. *Шәриқ қизлири*

С. Нарымбетов. *Композиция*

? Һәйкәлниң қандақ түрлирини билисиләр, атап бериңлар, мәзмуниға диққәт қилиңлар. Қазақстан һәйкәлтарашлириниң бәдиий әсәрлириниң алаһидилигигә бағлиқ нәрсиләрни ейтип бериңлар.

! Адәмниң пүтүн бәдәнлик һәйкилини ясап үгиниңлар.

X. МЕМАРЧИЛИҚ СӘНЪИТИ

Мемарчилиқ (бенакарлиқ) сәнъити адәмләрниң турмушиға, хизмитигә һаҗәтлик, материаллиқ җәһәттин тәшкилләнгән мәркәз қуридиған беналар билән қурулушлар, шундақла комплекслар, җәмийәтниң эстетикилиқ көз қаришиға мувапиқ қурулушлар, мемарчилиқ сәнъити мәдәнийәт саһасини тәшкил қилиду.

Қазақстан мемарчилиқ сәнъити шәкиллинишиниң өзигә хас тарихи бар. Қазақстанда 6–18-әсирләр арисида мемарчилиқ өҗайип сәнъитиниң һули селинип, шәһәрләр қурулушқа башлиди. Атап ейтқанда, Сауран, Отрар, Тараз, Баласағун шәһәрлири Ипәк йоли бойини алаһидә һөсүнгә егә қилди.

Отрар Қазақстанниң оттура әсирләрдики гөзәл шәһәрлириниң бири. VIII әсирдә Фараб дәп аталған. У улуқ данишмән бовимиз әл-Фарабиниң туғулған йери.

Қезиш ишлириниң нәтиҗиси Отрарда һәшәмәтлик сарай, мечитлар болғанлиғини дәлилләйду. Отрар – қазақ хәлқиниң қедимий шәһәрлириниң бири.

Тараз. Таразда V–XVIII әсирләрдә селинған һәшәмәтлик сарайлар, мечитлар сақланған. Һазирқи Алмутидики «Аришаң»

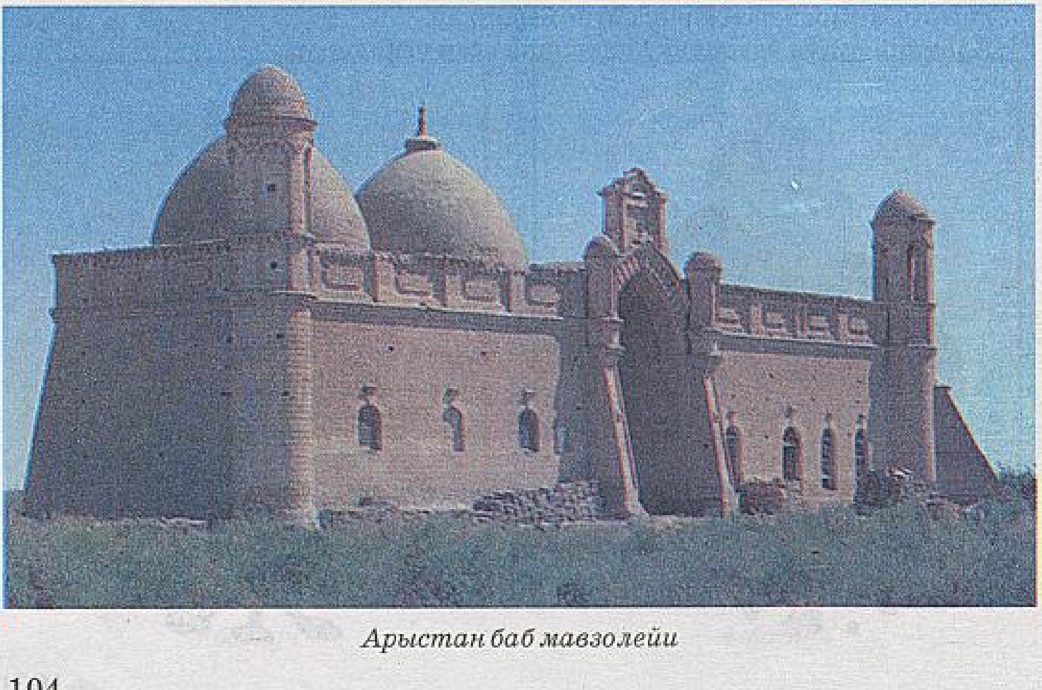

Арыстан баб мавзолейи

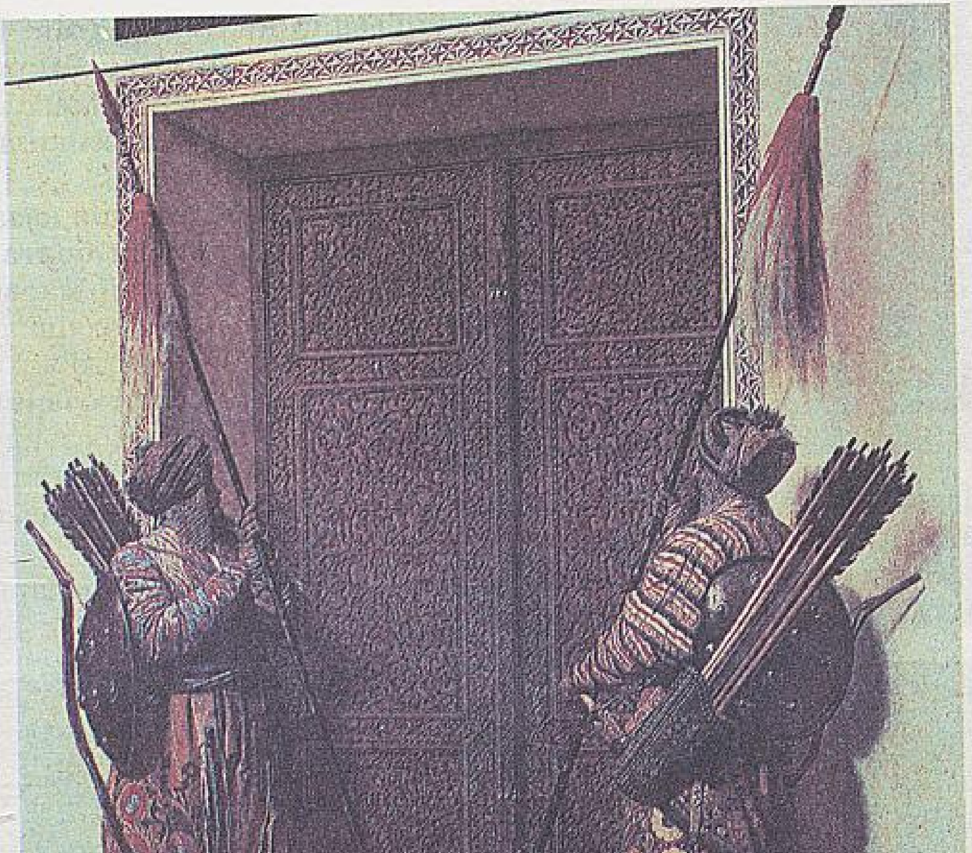

В. Верещагин. *Темирланниң ишиги*

мончисиниң шәриқ қисми мошу Тараз мончисиниң системисиға асаслинип селинған. Айша Биби мавзолейи XII әсирдә селинған қазақ мемарчилиқ сәнъитиниң җәвһири.

Тараз шәһири әтрапида бурун пәйда болған ядикарлиқ – Бабажа хатун мавзолейи (XI әсир). Ядикарлиқниң қурулуши наһайити аддий, пишшиқ хиштин селинған. Өз вақтида төписи

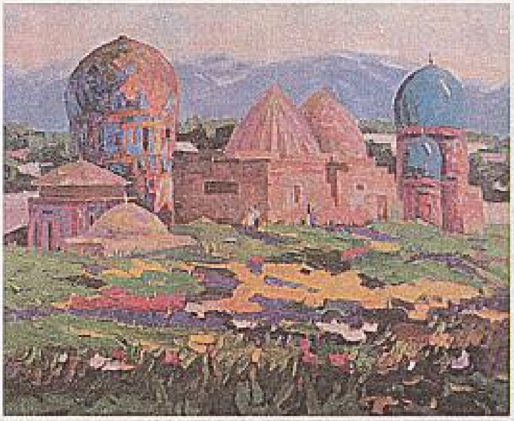

Р. Тимуров. *Сәмәрқәнт*

гүмбәзлик қилип ясалған. Бу ядикарлиқ көчмән хәлиқниң талай бенакарлиқ комплекслириға үлгә болған классикилиқ қурулуш.

Түркстан шәһири қазақ ханлиғиниң мәркизи болған. Ғожа Әхмәт Яссавий мавзолейи мошу җайға орунлашқан. Имарәтниң ичи вә сирти ялтироқ, һәр хил рәңлик мозаикилар нәқишлири билән безәндүрүлгән. Яссавий мавзолейи – қазақ мемарчилиқ сәнъитиниң дуния йүзигә тонулған, классикилиқ кона ядикарлиқ.

Әнди мемарчилиқ сәнъитигә бағлиқ бир нәччә аталғуларға тохтилип өтәйли.

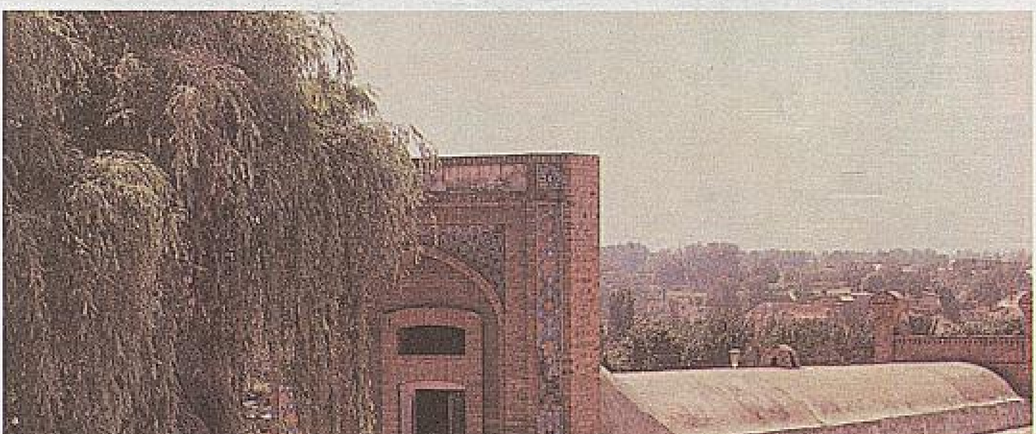

Улуқбек обсерваторияси. Сәмәрқәнт

Исаакиев собори. Санкт-Петербург шәһири

Мавзолей – монументлиқ қәбирләрниң нами.

Мәдрисә – мусулманларниң әң жуқури роһаний мәктиви.

Мечит – мусулманларниң диний имарити.

Мозаика – рәңлик ушшақ ташлардин, боялған әйнәктин, смальтидин, ялтирақ керамикидин қураштурулған, сиртқи тамға селинған сүрәт, нәқиш.

Классикилиқ – үлгә қилип көрсәткидәк жуқури пәллигә йәткән сәнъәт.

Мунара – цилиндр шәкиллик конструкциялик асман пеләк қурулуш.

Умумән қазақ хәлқиниң мемарчилиқ сәнъитидә имарәтләр билән мавзолейлиқ қурулушлири гүмбәзлинип селиниду.

Гүмбәз өзиниң алаһидилиги бойичә һәр хил түрләргә бөлүниду. Атап ейтқанда, дүгләк гүмбәз, шина шәкиллик гүмбәз, пәләмпәйлик гүмбәз, юлтузлуқ гүмбәз в.б.

Мемарчилиқ сәнъитидики һәр хил рәң мемарчилиқ (архитектурилиқ) бәдиийликкә қол йәткүзгән қурулушлириниң бири болуп һесаплиниду. Мемарчилиқ имарәтләрниң бәдиий безәндүрүлүши асаслиқ роль ойнайду.

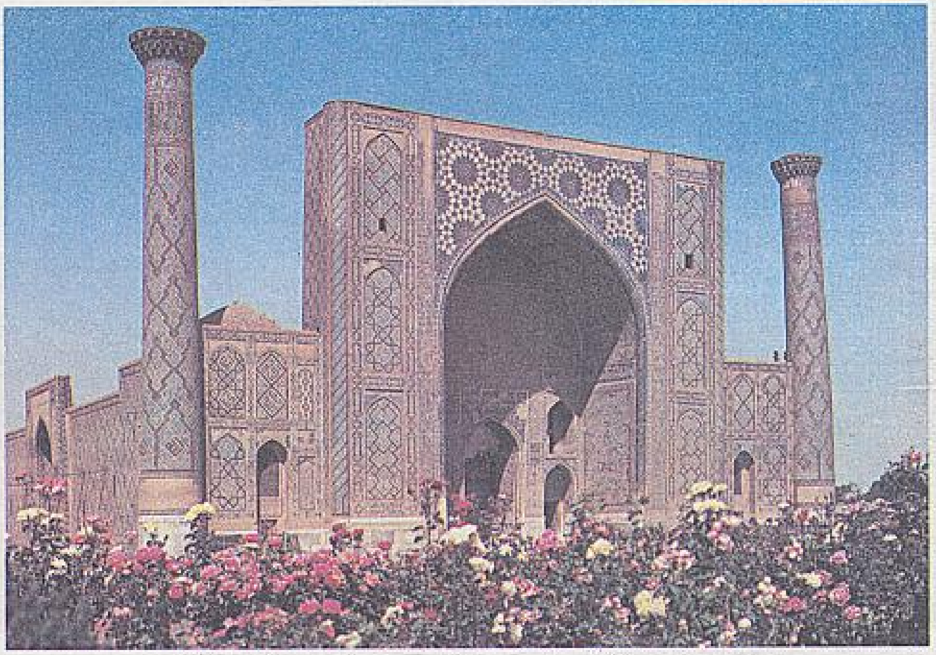

Улуқбек мәдрисиси (Регистан). Сәмәрқәнт

Оттура Азия вә Қазақстан зиминида бурундин шәһәрләр пәйда болған. Бу мемарчилиқ сәнъитиниң гувачиси. Атап ейтқанда, Бухара, Сәмәрқәнт, Отрар, Баласағун, Түркстан, Тараз, Қулан в.б. гөзәл шәһәрләр хәлиқниң көңлигә якти. Қазақ хәлқи үчүн иккинчи мәккигә айланған Түркстан шәһири болуп һесаплиниду. Түркстан әтрапида Қарнақ, Сауран, Сағанақ, Аққорған, Өзкәнт, Созақ, Чолаққорған, Қумкент, Бабаата, Саудакәнт, Сүткәнт охшаш чоң-кичик шәһәрләр болған. Буниң һәммиси мемарчилиқ бәдиий сәнъитинин тәрәққий етиш тарихи. Өз вақтида атақлиқ рәссам В. Верещагин Түркстан шәһириниң көрүнүшини тәсвирләп бәдиий әсәр язған. Түркстан шәһиридә жайлашқан мемарчилиқ имарәтләр маслашқан лайиһә билән селинған.

Түркстан шәһиридә Ғожа Әхмәт Йәссавий мавзолейини салдурған Әмир Төмүрниң нами аләмгә мәшһур. Бу имарәт келәчәк әвлатқа ялдама болуп қаливериду.

Мемарчилиқ сәнъити тәсвирий сәнъәтниң бурундин давамлишиватқан бир саһаси һесаплиниду. Мемарчилиқ сәнъити адәмләрниң һаяти билән хизмитигә һажәтлик, материаллиқ

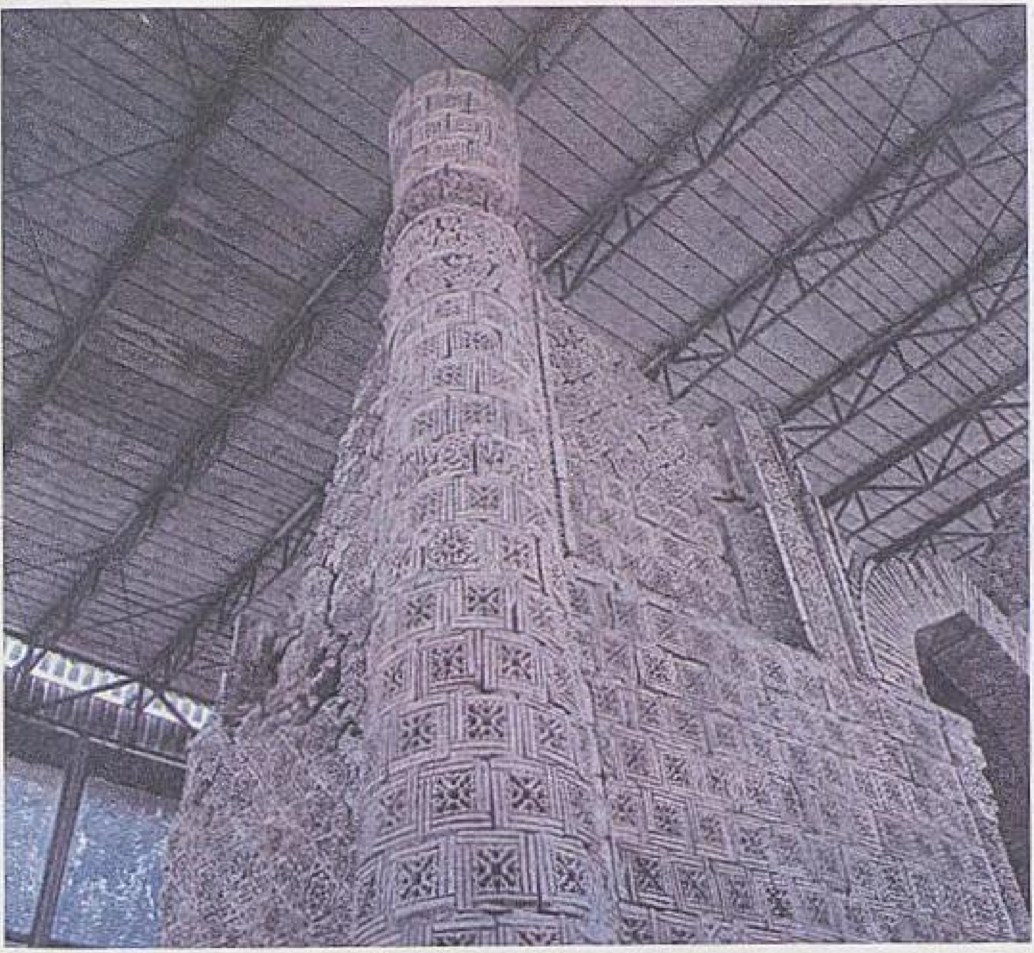

Айша-Биби мавзолейи

җәһәттин уюштурулған муһит түзидиған өйләр билән курулушлар.

Кичик шәкилдики һәйкәлләр вә һәр хил һәҗимлик һәйкәлләр шәһәр қурулуши билән паркниң композициясини мемарчилиқ җәһитидин толуқтуриду. Мемарчилиқ ансамбль тамашибинлар қобул қилиш бирлигини вуҗутқа кәлтүридиғандәк бәлгүлүк бир идеялик бәдиий ой көзләш асасида яритилған. Мәсилән, Алмута шәһиридики Җумһурийәт мәйданидики ансамбльлар, Астана шәһиридики һазирқи чирайлиқ мемарчилиқ беналири вә қурулушлар.

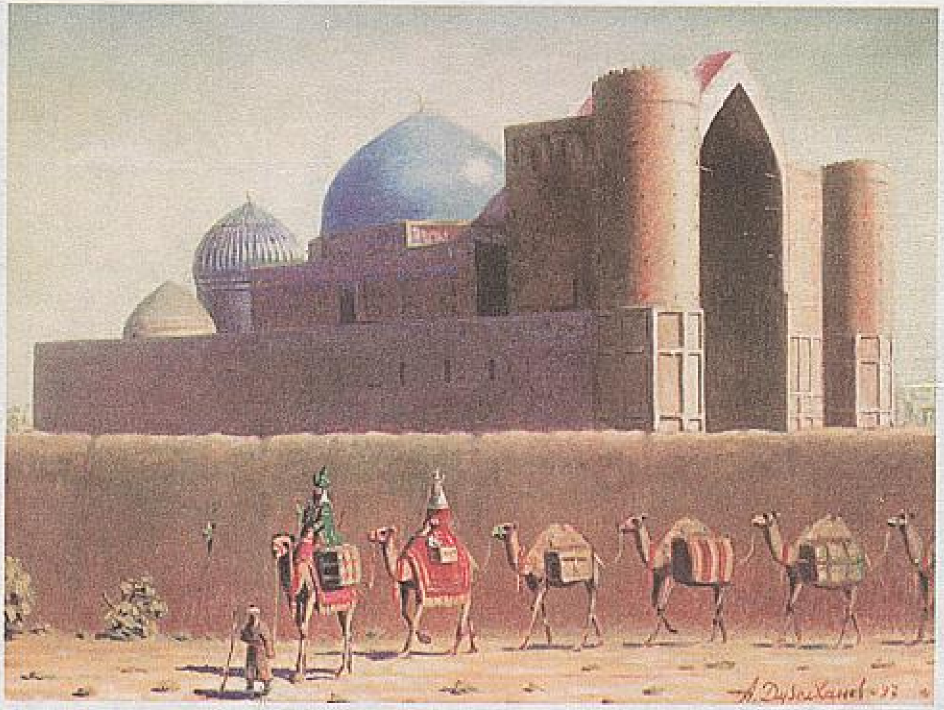

А. Дүзельханов. *Түркстан*

Һазирқи мемарчилиқ сәнъитигә бағлиқ бир нәччә имарәтләрни атап өтәйли. Улар: Шәриқ мончиси, Оқуғучилар сарийи, Цирк, Анкара меһманханиси в.б. Улуқ хитай сепили (Сәдди чини сепили) шималий Хитайдики мудапиә сепили болуп,

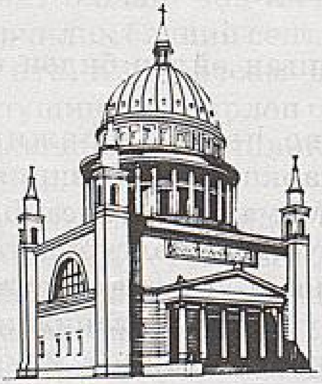

Гүмбәзлик қурулушларниң көрүнүши

қедимий хитай мемарчилиқ сәнъитиниң аламәт зор ядикарлиғидур.

Адмиралтейство – рус мемарчилиқ сәнъитиниң Санкт-Петербургтики зор бәдиий ядикарлиғи.

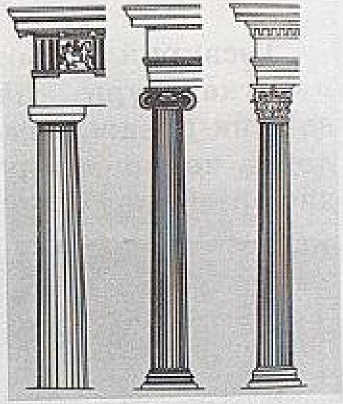

Ордер түрлири

? Мемарчилиқ сәнъити тоғрисида немә билисиләр, ейтип бериңлар. Мемарчилиқ сәнъитидә асасий орун алидиған Қазақстан зиминидики имарәтләр билән комплексларни атаңлар.

! Өзәңларға яққан имарәт қурулуши тоғрилиқ дерәклик мәлуматларни йезиңлар вә молҗалиқ сүритини селиңлар.

XI. ДИЗАЙН СӘНЪИТИ

Тәсвирий сәнъәттә сәнъәтниң йеңичә характерға егә болуватқан түри – *дизайн*. Тәсвирий сәнъәтниң бу түри давамлиқ риважланмақта. Дизайн пәқәт тәсвирий сәнъәт биләнла чәкләнмәйду, у сәнъәтниң һәр хил түрлиридә өзигә хас орунға егә.

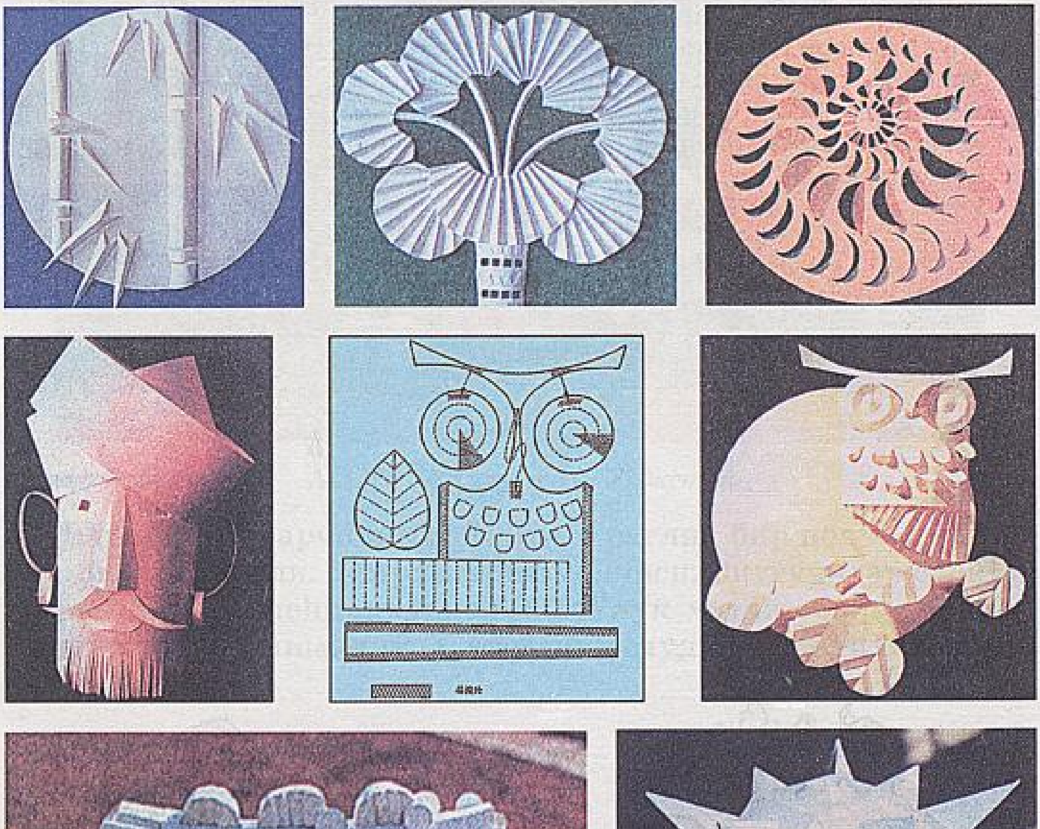

Дизайн үлгисидә ясалған буюмларниң түрлири

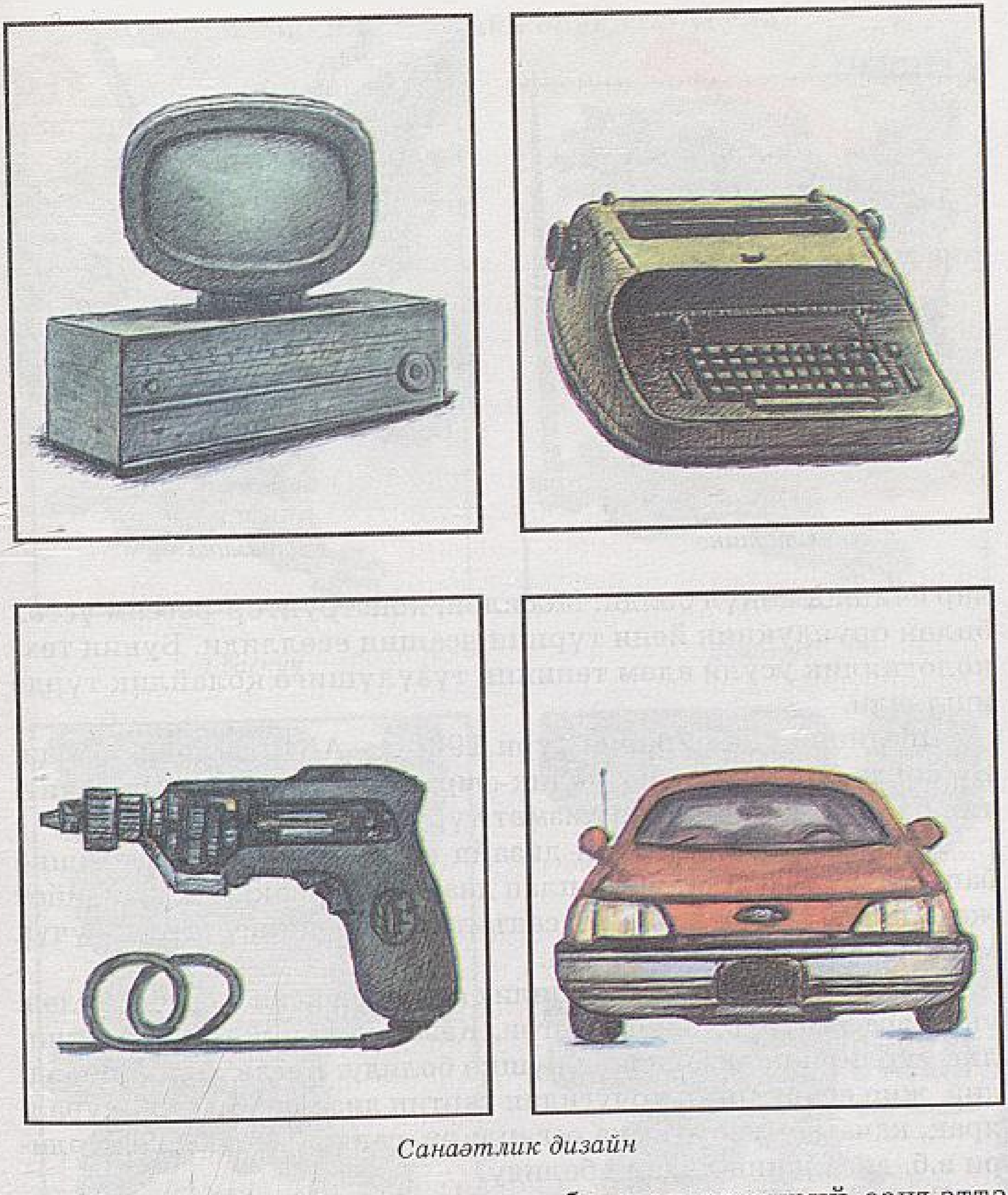

Санаәтлик дизайн

ХХ әсирниң 80-жиллиридин башлап тәсвирий сәнъәттә йеңи аталғу, йеңи чүшәнчә пәйда болди. Бу «Дизайн» сәнъити. Рәссамлар аддий нәрисиләрниң йеңи шәклини издәшни ойлаштурди. Һәр бир буюмниң наһайити аддий һәм чирайлиқ болушини қараштурди. Йеңи турмушқа лайиқ йеңилик-

Статика

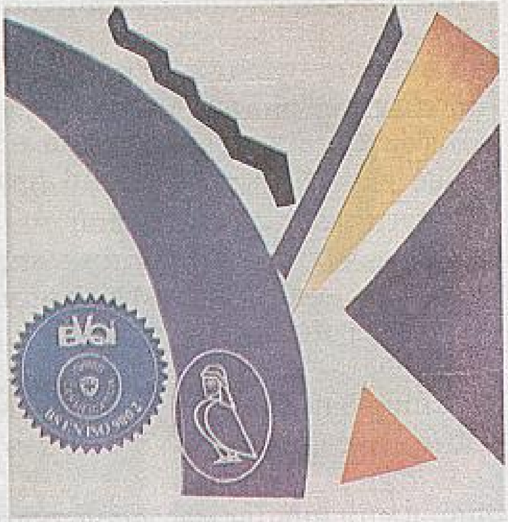

Динамика

лар ечишқа көңүл бөлди. Мәсилән, конструктор-рәссам үстәл билән орундукниң йеңи түрини ясашни егәллиди. Буниң технологиялик усули адәм тениниң түзүлүшигә қолайлиқ түрдә ишләнди.

Дизайнниң әң биринчи түри 1928-ж. АҚШда пәйда болди. Бу йәрдә бир нәччә дизайнлиқ фирмилар қурулди. Шу вақиттин башлап дизайн йеңи хизмәт түригә айланди.

Биздә 1960-ж. башлап дизайн сәнъити тәрәққий етишкә башлиди. 1987-жилдин башлап дизайн иттипақиниң ижадийәт җәмийити қурулди. Дизайн сәнъитини тәрәққий әттүрүш үчүн мәхсус қарар қобул қилинди.

Дизайн сәнъитиниң терминлиқ атилиши йеңи болғини билән, униң асаси бурун шәкилләнгән. Қазақ хәлқиниң һүнәрвәнчилик түрлирини дизайнда көрүшкә болиду. Қазақ хәлқиниң аддий жип егиридиған урчуғидин тартип дизайн. Миллий қуралярақ, қача-қомуч, музыка әсваплири, сандуқ вә кебеже түрлири в.б. дизайнниң дәлили болиду.

Бүгүнки XXI әсиргә қәдәм басқан йеңи турмуш шараитлириға бағлинишлиқ дизайн сәнъитигә йеңичә нәзәр селиш мәсилиси караштурулиду.

Дунияви мәдәнийәт қатариға қошулуш үчүн дизайнни йеңичә қараш керәк. Дизайн санаәтлик, графикилиқ, автомобиль-

Графикилиқ дизайн орунлаш усули

1-басқуч

2-басқуч

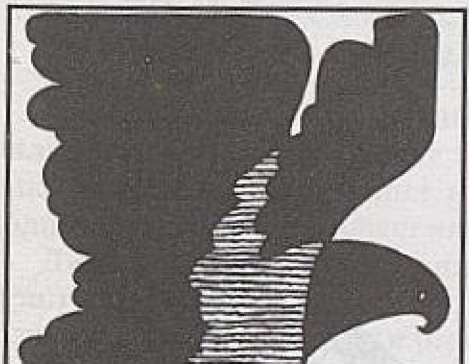

3-басқуч

4-басқуч

лиқ, интерьерлиқ, мебельлиқ, компьютерлиқ в.б. дәп бир нәччә түргә бөлүниду.

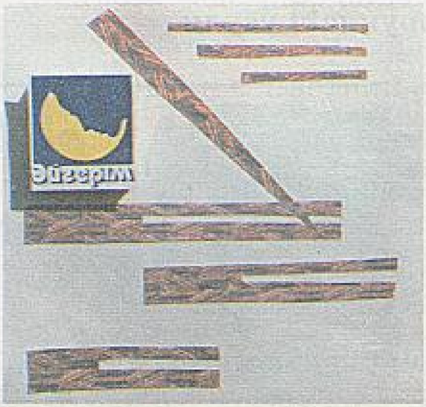

Асимметрия

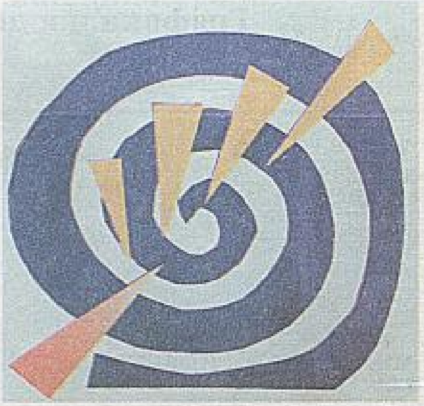

Ритм

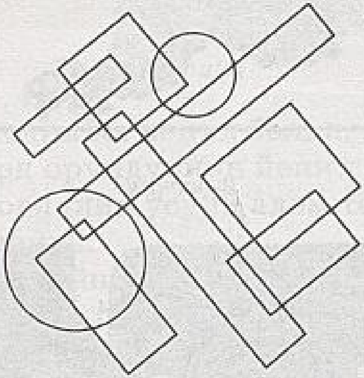

1-басқуч

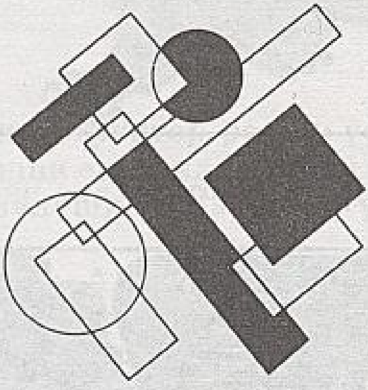

2-басқуч

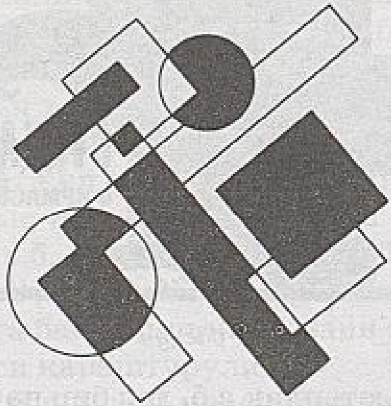

3-басқуч

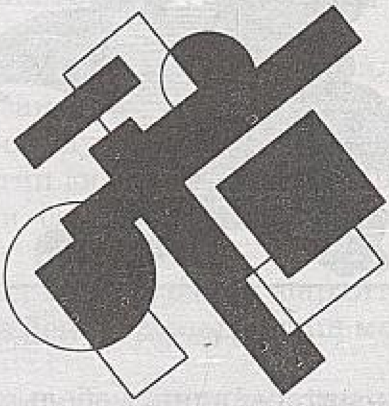

4-басқуч

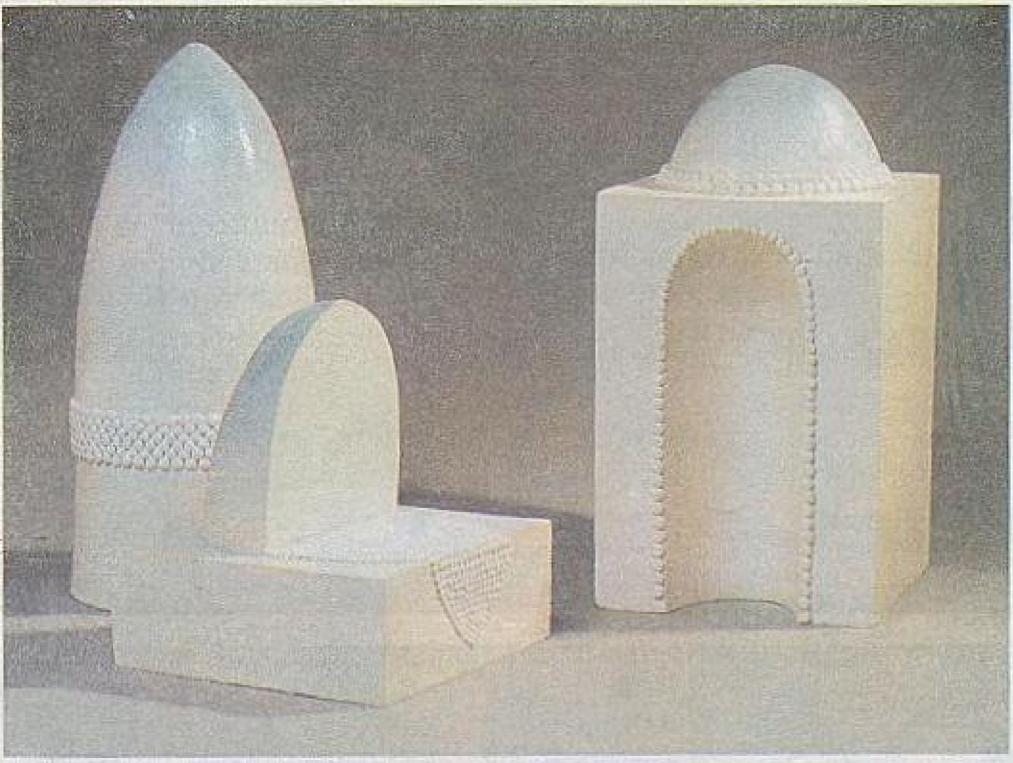

А. Қадыров. *Шәһәр гөзәллик композицияси*

Җумһурийитимиздә дизайн сәнъитигә алаһидә әһмийәт бериливатиду. Чүнки у санаәт товарлиримизниң дунияви нәриқлиқ экономикидики ролини ашуриду. Дизайн сәнъәтниң заман тәливидин вуҗутқа кәлгән алдинқи үлгиси һесаплиниду.

Дизайнни оқуп-үгинишниң өзигә хас қанунийәтлири бар. Атап ейтқанда, статика, ритм, динамика, симметрия, метр, асимметрия, нюанс, контраст в.б.

Статикилиқ маслиқ – турақлиқ нәрсини көрситиду.

Ритм – аһаңдаш маслишиш.

Контраст – қариму-қарши рәңләрниң бир қараштила ениқ болуп көрүнүши.

Динамика – һәрикәтлик маслишиш, һәрикәт паалийитини көрситиду.

Симметрия – тәпму-тәң маслиқ.

Асимметрия – икки нәрсиниң бир-бирини тәкрарлимаслиғидики маслиқ.

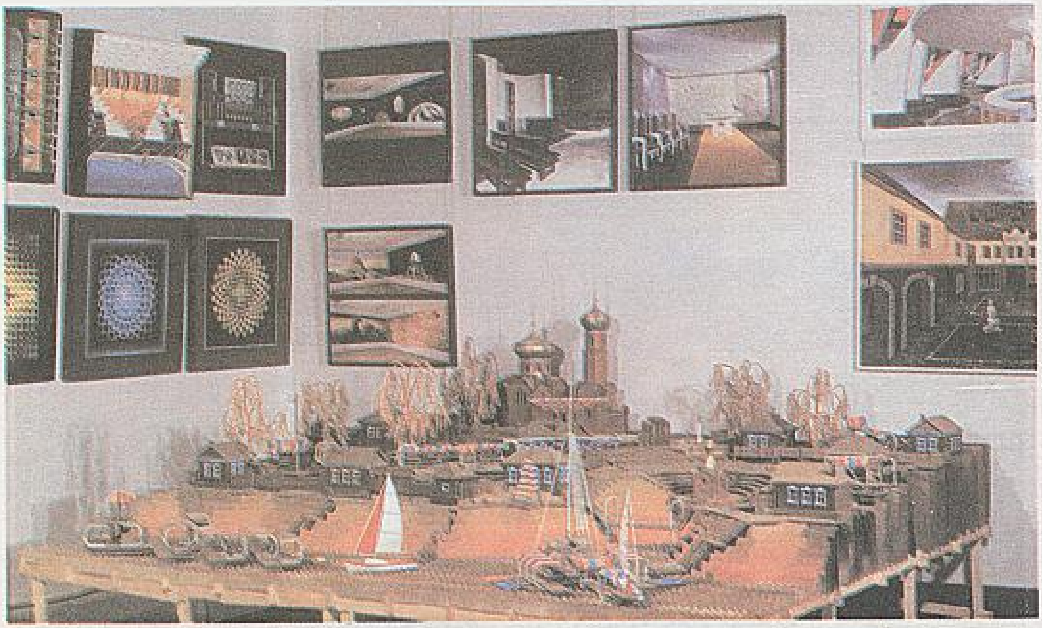

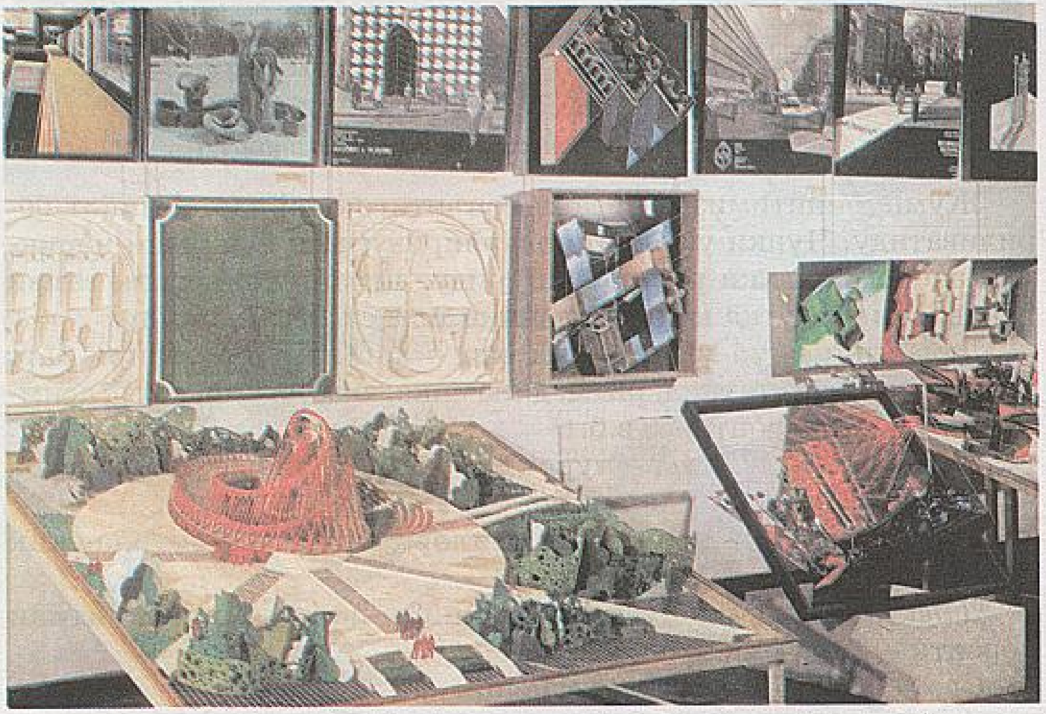

Дизайнлиқ интерьер көрүнүшлири

Метр – арилиғи бир хил орунлашқан маслиқ қанунийити.

Нюанс – композициялик маслишишниң оңушлуқ чиқиши.

Умумән дизайн сәнъитиниң турмушта арилашмайдиған йери йоқ, санаәттә болсун, күндиликтә қоллинидиған өй жиһазлиридин башлап айрим буюмларғичә дизайнлиқ үлгидә ясилиду.

Һазир дизайнниң орни алаһидә. Өйниң ички вә ташқи қурулушини Европа дизайни бойичә пәдәзләш әнъәнигә айлиниватиду. Буму нәтижә һесаплиниду. Шундақтиму бүгүн биз өз елимизниң, Оттура Азия билән Қазақстанға ортақ дизайн үлгисиниң усуллирини издәп тепишимиз керәк. Болупму өсүп келиватқан әвлатниң гөзәл, чирайлиқ турмушиниң ярамлиқ алаһидилиги яхши болуши лазим.

Дизайн дегинимиз халиған буюмниң йеңи үлгисини әтраплиқ селиштуруп, заман тәливигә лайиқ ясаш дегән сөз. Мошу җәһәттин милләтниң өзигә хас тамғиси бар бәдиий буюмлар ясашниң йеңи үлгисини тепиш сәнъитимизниң алдинқи үлгилиригә айланғуси.

? Дизайин сәнъити тоғрилиқ немини билисиләр, сөзләп бериңлар. Өзәңларға яқидиған дизайнниң түрлирини атап бериңлар.

! Дизайн сәнъитигә бағлинишлиқ маслишиш қанунийәтлирини егәлләңлар вә лайиһилик сүрәтни селиңлар.

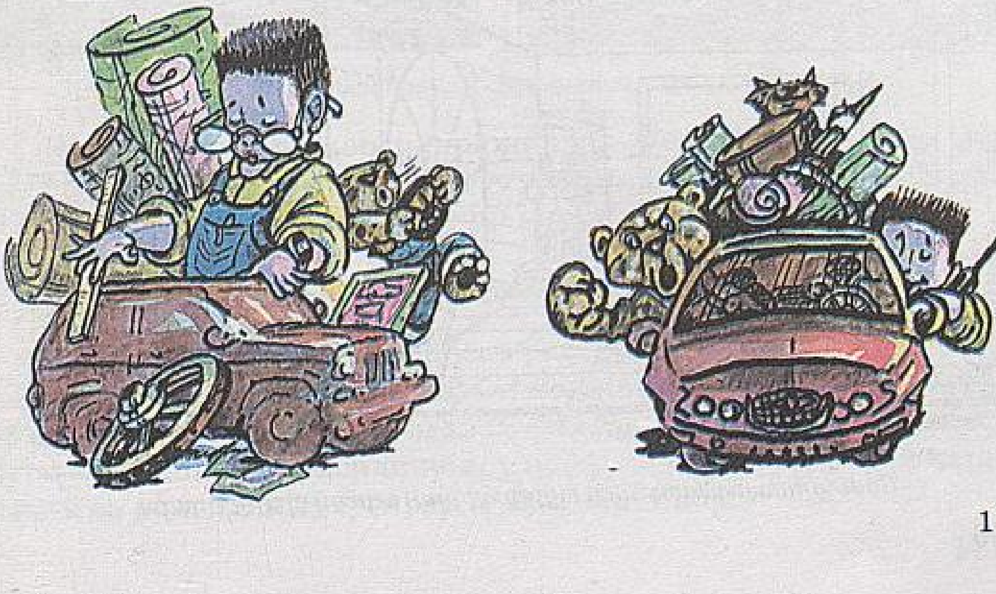

XII. ПЕРСПЕКТИВА ҚАНУНИЙӘТЛИРИ

Перспектива латинниң «perspicio» сөзидин чиққан, йәни у яқ-бу йеқини ениқ көрүш дегән чүшәнчини билдүриду. Перспектива қанунийәтлирини тәкшүрүш вақтида немис рәссами Альбрехт Дюрер чоң төһпә қошқан. Перспектива сизиқлиқ вә һавалиқ болиду. Мәсилән, поезд рельслири биздин узақлашқансири бир чекиткә айлиниду.

Сизиқлиқ перспектива қанунийәтлири

Мәлум бир булуң бойичә упуқ сизиғиға қаритилған параллель сизиқлар бир чекиткә берип қошулиду. Параллель сизиқларниң қошулуш чекити һәр вақитта упуқ сизиғида ятиду. Упуқ сизиғиға йеқинлашқансири параллель сизиқларниң арилиғи бир-биригә йеқинлиғандәк болиду. Күзәткүчидин жирақлашқансири тик сизиқларниң арилиқ өлчәмлири кичикләйду. Мәсилән, телеграф столбилириниң упуқ сизиғидин төвәнгә орунлашқан сизиқлири төвәндин жуқуриға қаритилса, упуқ сизиғидин жуқурида орунлашқан сизиқлар жуқуридин төвәнгә қаритилиду, һәммиси упуқ сизиғида қийилишиду.

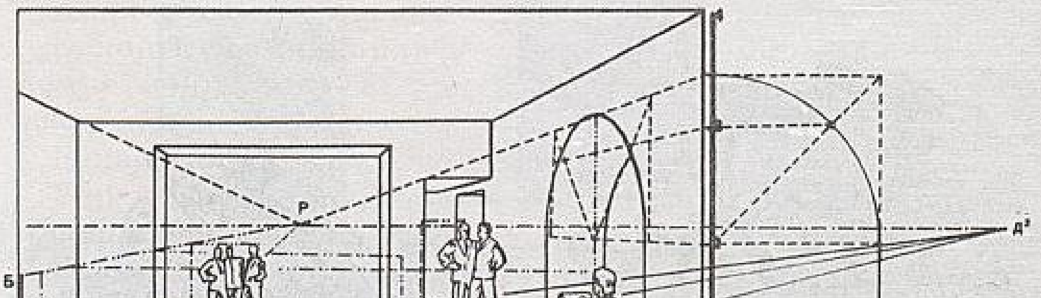

Бошлуқта перспектива турғузушниң асасий принциплири

Һава перспективисиниң қанунийәтлири

Көргүчигә йеқин орунлашқан нәрсиләрниң рәңлири очуқ, ениқ, жирақтикилиридиниң рәңлири ғува түридә қобул қилиниду. Сизғучиға йеқин орунлашқан нәрсиләрниң түри ениқ, жирақтикиләр начар, йәни тутуқ болуп көрүниду. Йеқиндики нәрсиләрниң рәңлири қандақ болса, шу петичә қобул қилиниду. Жирақтики көрүнүшниң ичидә бирси муһимирақ болуп көрүнүп, қалғанлири шуниңға йеқин рәңләргә айлиниду. Мәсилән, жирақтики тағлар көкүч яки күл рәң болуп келиду.

Шәһәр мәнзирисидики перспективилиқ қанунийәтләр

Жирақта турған нәрсиләрниң рәңлири өз рәңгигә қариғанда тутуғирақ, жирақтики тутуқ рәңләр йеқиндики тутуқ рәңләргә қариғанда очуқ болуп көрүниду.

Йоруқ билән көләңгә перспективисиниң қанунийәтлири

Йоруқ мәнбәсидин жирақта турған нәрсиләрниң бетидики йоруқ дәрижиси, йоруқ мәнбәсидин жирақта турған нәрсиләрниң бетидики йоруққа қариғанда сусирақ болиду. Йоруқ мәнбәси билән байқиғучи арисидики нәрсиләр башқа нәрсиләргә қариғанда өз рәңгидин тутуғирақ болуп көрүниду.

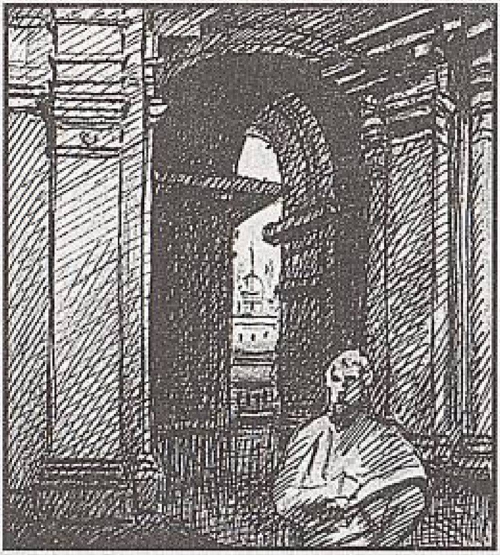 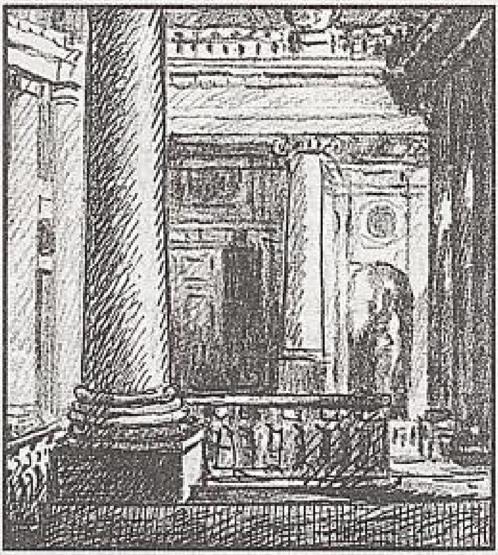

Имарәтләр интерьеридики перспектива қанунийәтлири

Әгәрдә байқиғучи нәрсиләр билән чүшидиған йоруқ мәнбәсиниң арисида болса, у һалда нәрсиләрниң бетидики йоруқ дәрижиси өз рәңгидинму йоруғирақ болуп өзгириду.

Оқуғучилар тәсвирий сәнъәтни оқиғанда перспектива қанунийәтлирини үгиништә мундақ қаидиләрни яхши биливелиши керәк: перспективини тәсвирләшниң асасий таянчилири картина тәкшилиги, упуқ сизиғи, көрүш чекити, чиқиш чекити, көрүш дәрижиси в.б.

Перспективилиқ тәсвирни қурушниң бошлуқ модели

Картина тәкшилиги дегинимиз тәсвирләйдиған нәрсиләр билән рәссамниң көзи арисидики ойчә елинған тик (вертикал) йөнилиштики тәкшилик.

Упуқ сизиғи – рәссамниң көз дәрижисини билдүридиған өлчәм.

Көрүш чекити – рәссамниң нәрсини байқайдиған орни яки чекити.

Чиқиш чекити – өз ара параллель түз сизиқларниң жирақлиғансири бир-биригә йеқинлишип, упуқ сизиғида қошулидиған чекити.

Көрүш дәрижиси – рәссамниң көз дәрижисини билдүридиған ойчә елинған тәкшилик.

Перспектива қаидисигә мас келидиған интерьер көрүнүшни тәсвирләш үлгиси

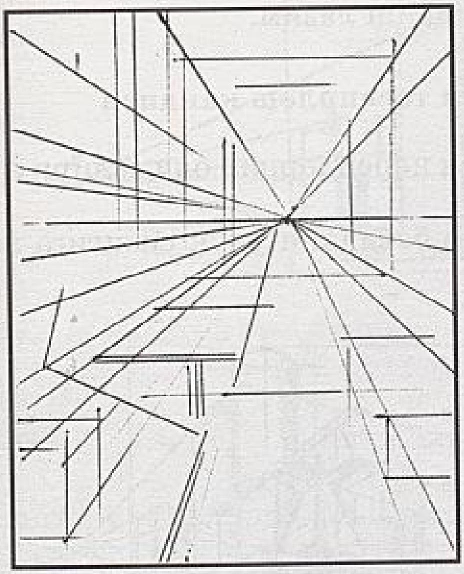

1-басқуч

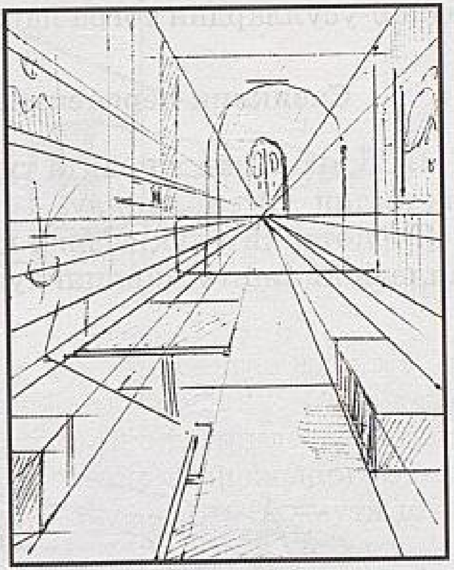

2-басқуч

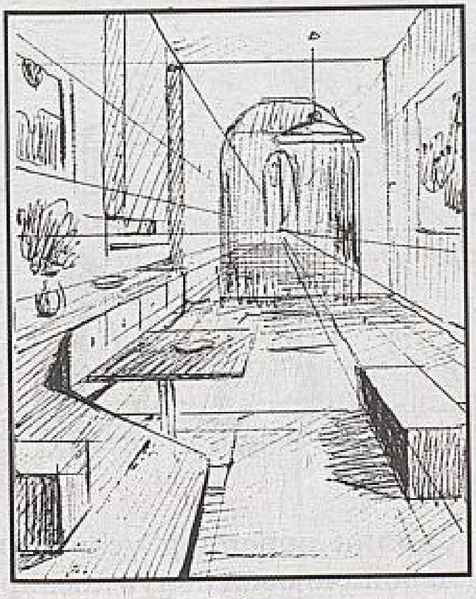

3-басқуч

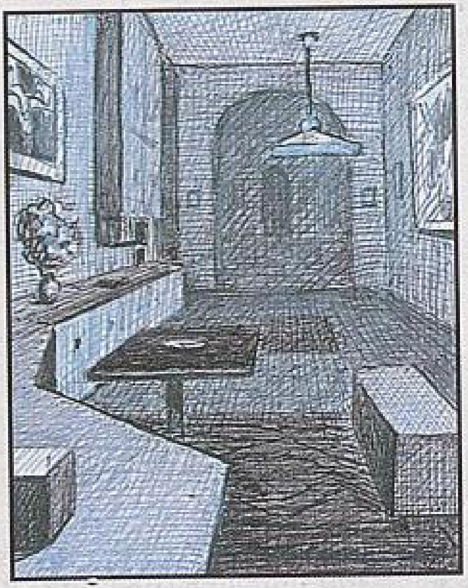

4-басқуч

Оқуғучилар нусхисиға қарап вә мавзу бойичә сүрәт селишта перспектива қанунийәтлирини һаман әстин чиқармаслиғи керәк. Бәлгүлүк перспектива қанунийитигә мунасивәтлик тәдбир-усуллардин тоғра пайдилиниш лазим.

Сизиқлиқ перспективини тәсвирләш қаидиси

Байқиғучидин жирақта турған нәрсиләрниң өлчәмлири кичик қилип тәсвирлиниду.

Тәбиәттики упуқ сизиғи қәғәз бетидики упуқ сизиғиға параллель қилип тәсвирлиниду.

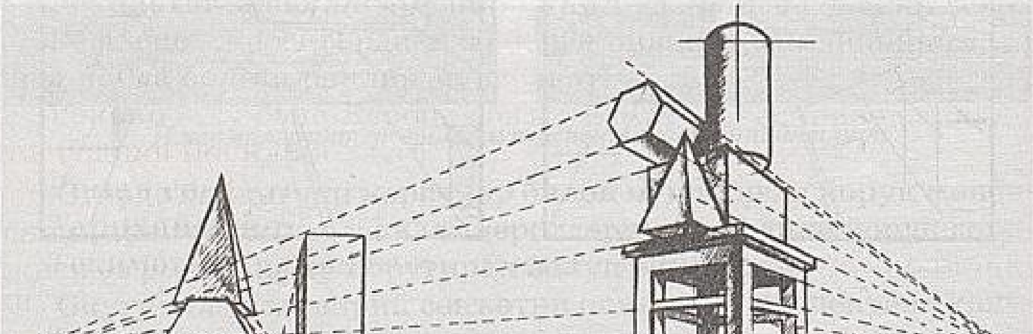

Конус, цилиндр шәкли геометриялик нәрсиләр үстидики чәмбәрләр перспектива қанунийити бойичә овал болуп тәсвирлиниду.

Перспективининг бошлуқта орунлишишининг асасий принциплири

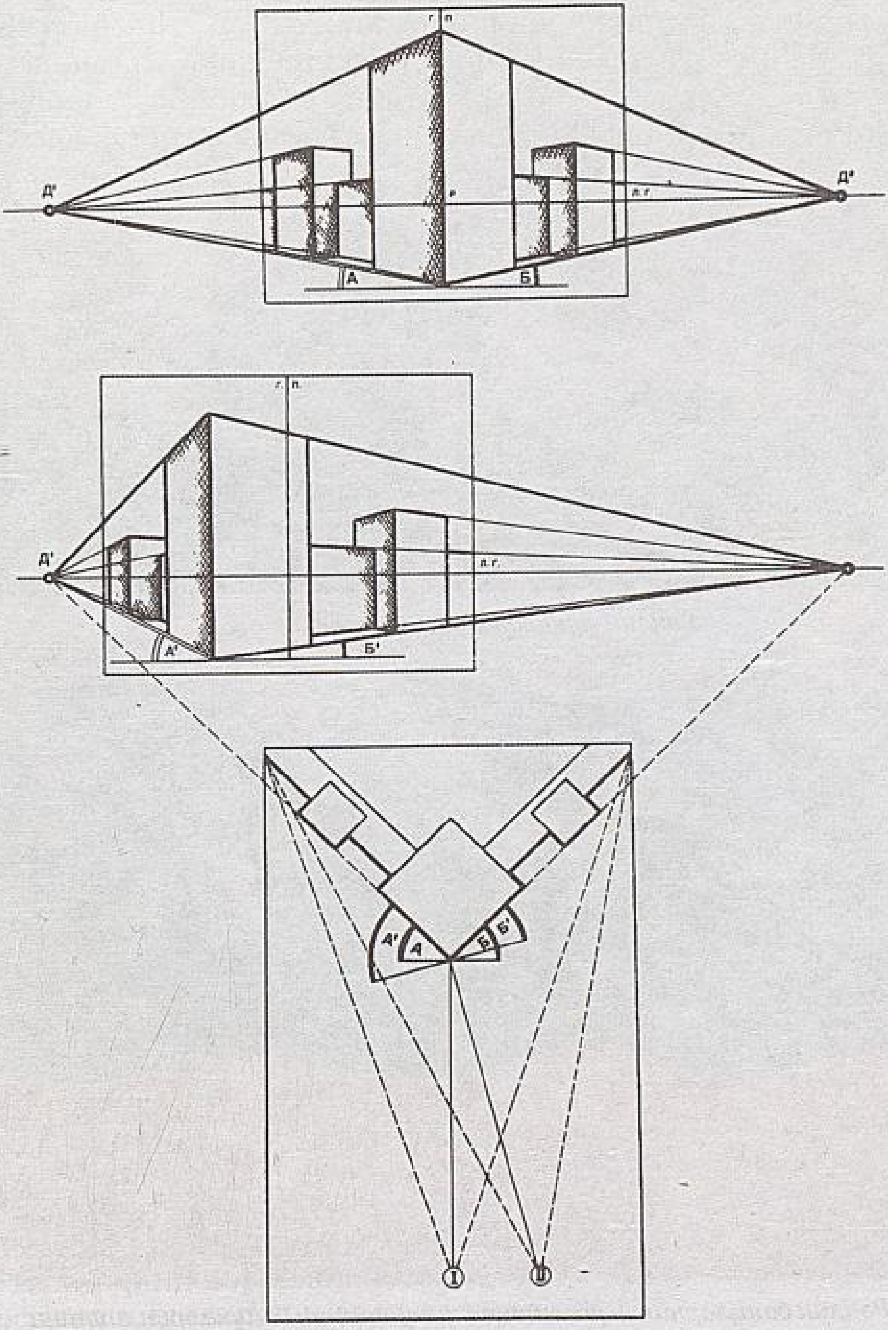

Рəңлик вə түслүк мунасивəт перспективилири

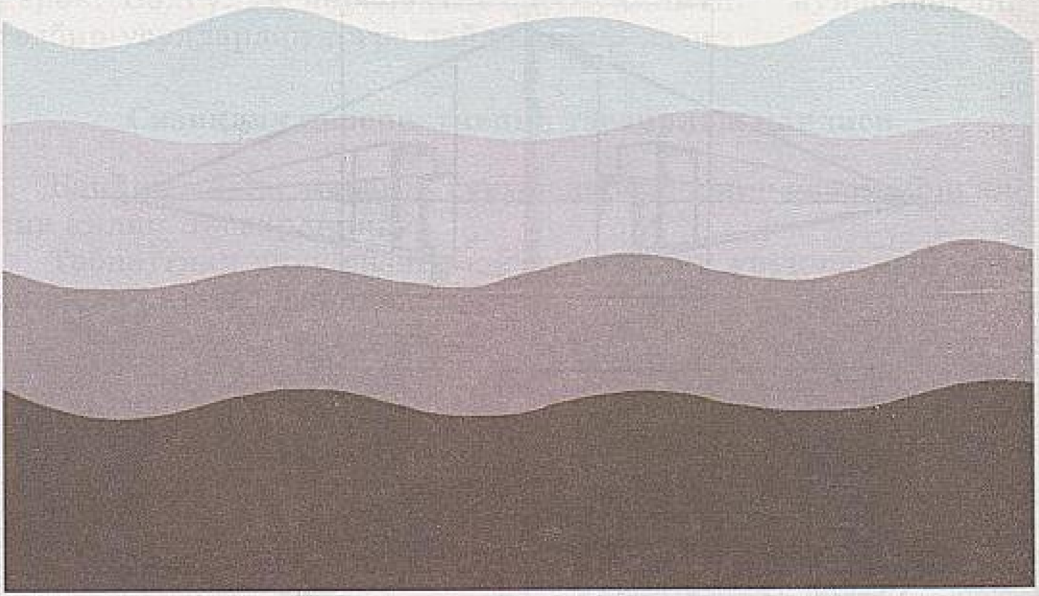

Рəңлик мунасивəттики перспектива

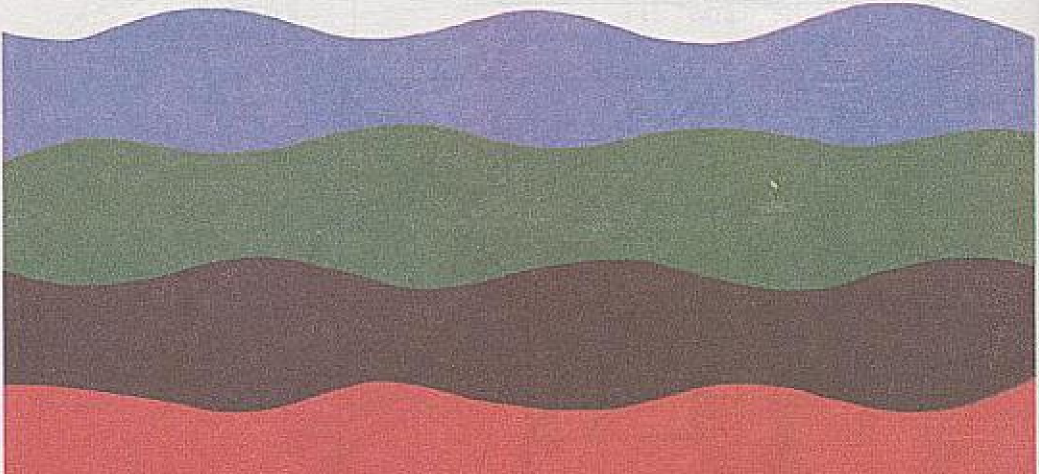

Рəңлик бояқларниң перспектива қанунийити бойичə орунлинишиши

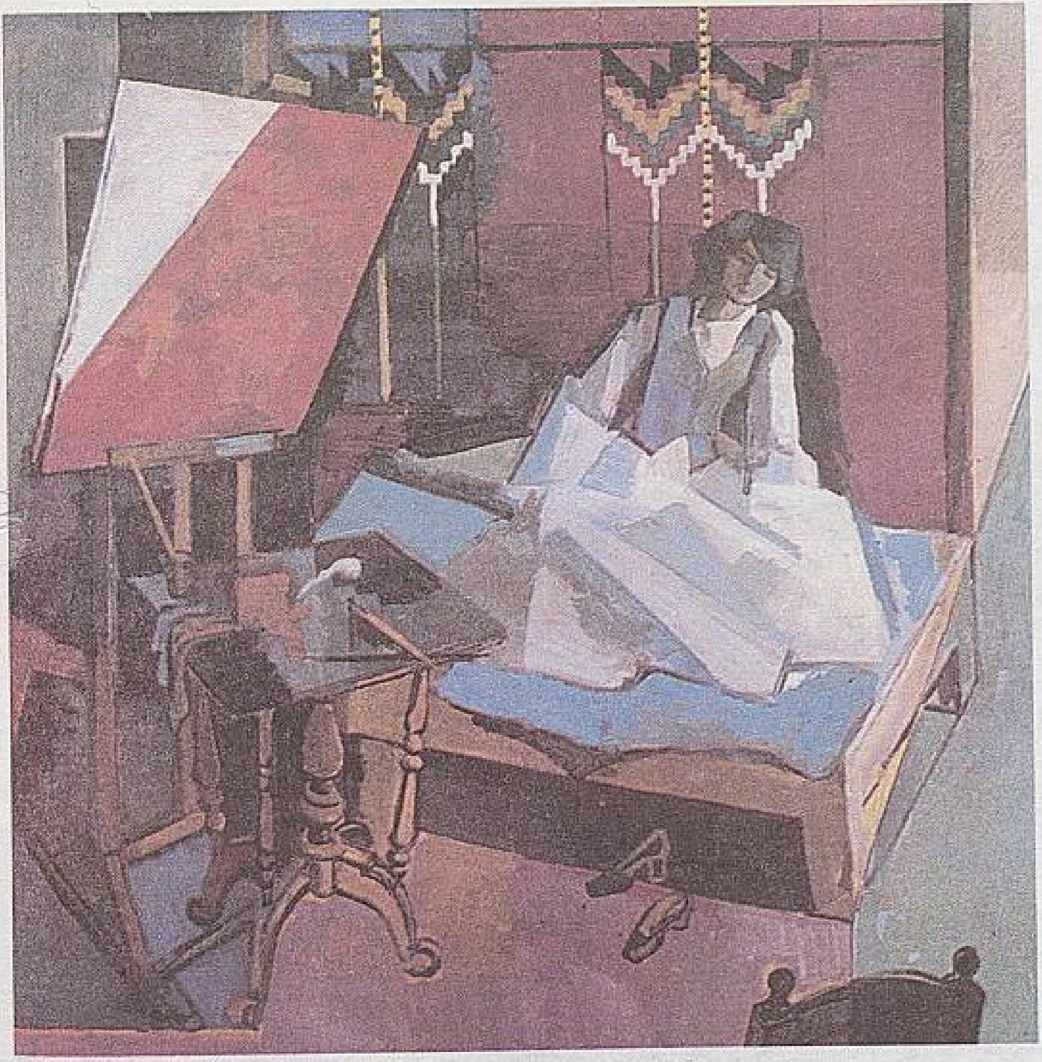

С. Айтбаев. *Рәссамниңишханиси*

Һава перспективисиниң тәсвирләш қаидилири

Нәрсини бошлуқта тәсвирләш үчүн йеқиндики нәрсиләр ениқ, жирақтики нәрсиләр сусирақ тәсвирлиниши керәк.

Жирақта турған очуқ рәңлик нәрсиләр өз рәңгидин тутуғирақ, тутуғирақ нәрсиләр сәл йоруғирақ тәсвирлиниши керәк.

Йеқиндики нәрсиләр йоған қилип тәсвирләнсә, жирақтики нәрсиләр кичигирәк қилип тәсвирлиниду.

Йеқиндики рәңләр очуқ, жирақтики рәңләр сус (тутуқ) қилип берилиши лазим. Буларниң һәммиси перспектива қанунийәтлик қаидилиригә уйғун ишләшни тәләп қилиду.

Йоруқ билән көләңгә перспективисини тәсвирләш қаидиси

Йоруқ мәнбәсидин жирақта турған нәрсиләргә қариғанда йеқин турған нәрсә бетиниң йоруғи өз дәрижисидин артуқ тәсвирлиниду.

Хусусән өй ичидики көрүнүшни тәсвирләштә ян тамлар, алдинқи нәрсиләргә қариғанда жирақтики нәрсиләр кичикләп көрүниду. Перспективидики сизиқларниң һәммиси созулса, бир мәркизий чекиттә қийилишиду. А. Нақисбеков өзиниң бәдиий

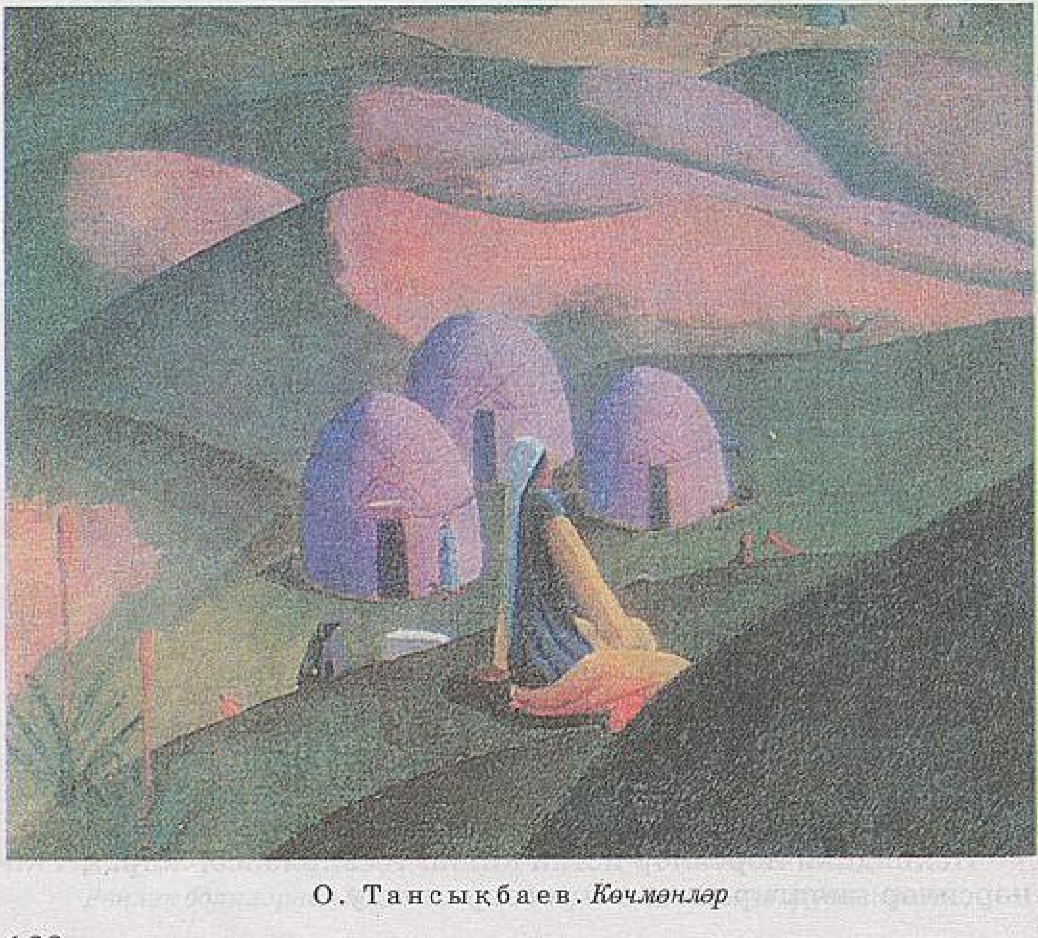

О. Тансықбаев. *Көчмәнләр*

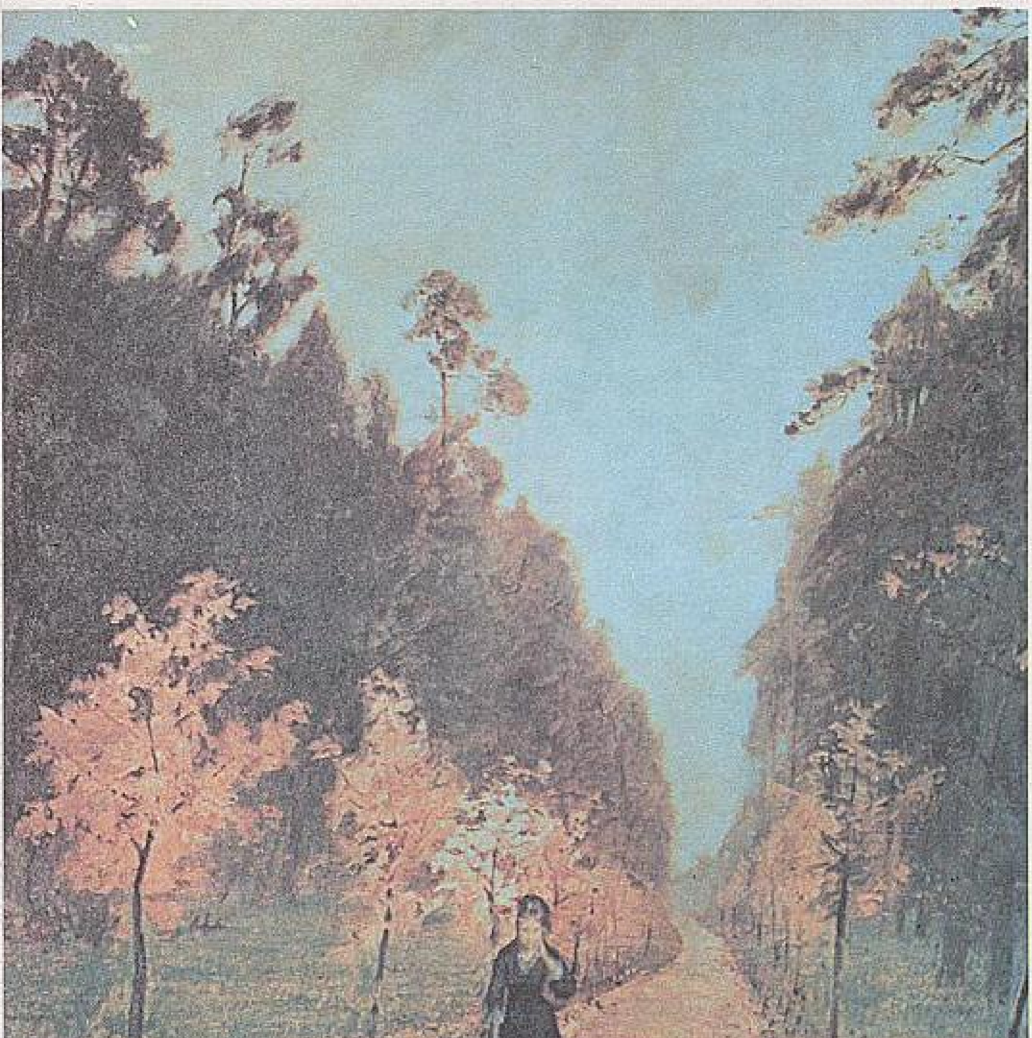

И. Левитан. *Кузлуги*

А. Нақысбеков. *С. Қожамқулов портрети*

әсәридики баш гәвдә С. Қожамқулов билән нәврисини өйниң ички интерьерида перспективилиқ қанунийәтләргә тайинип тәсвирлигән.

Шундақла С. Чуйковниң «Тағлиқ йәрдики таң» намлиқ бәдиий әсәридә һава перспективиси билән йоруқ-көләңгә перспектива қанунийити утуқлуқ орунлаштурулған.

Рәссамниң көрүп қобул қилишидики мәлум тәртип билән тәсвирлинидиған тәкшилик *картинилиқ тәкшилик* дәп атилиду. Рәссам өзи таллавалған көрүш чекитидин нәрсиләр билән көрүнүшләр қандақ көрүнсә, шундақ тәсвирләшкә тиришиду.

Перспектива қанунийити бойичә сүрәт салғанда шәртлик бошлуқ моделиға тайиниш керәк. Шундақ қилғандила оңушлуқ сүрәт сизилип, һәқиқий бәдиий әсәр яритишқа болиду.

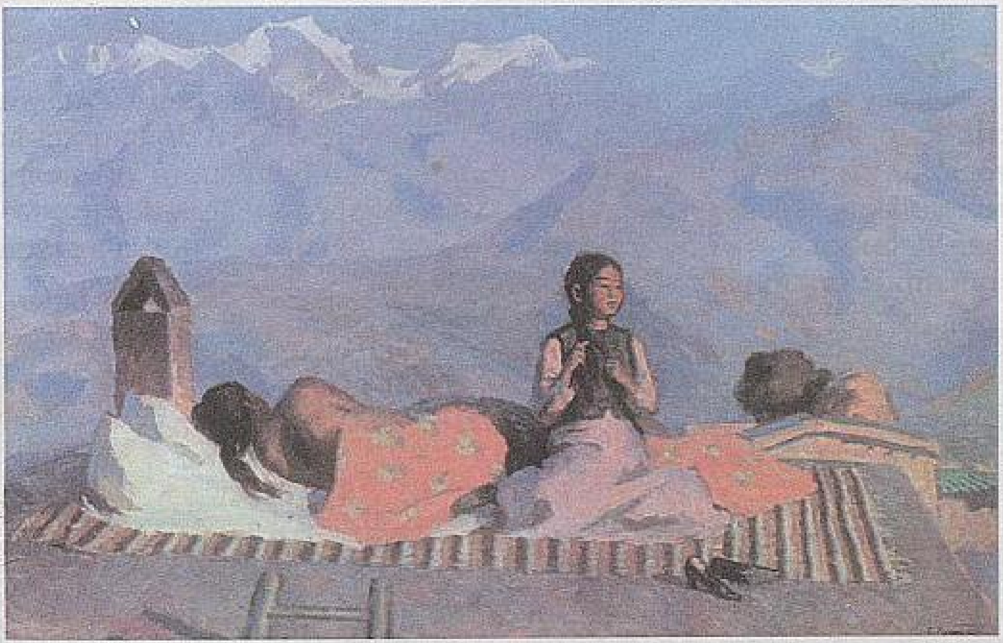

С. Чуйков. *Тағлиқ йәрдики таң*

? Перспектива тоғрилиқ қандақ мәлуматларни билисиләр? Сөзләп бериңлар.
Перспектива қанунийәтлири қанчә түргә бөлүниду, мисаллар кәлтүрүңлар.

! Перспектива қанунийәтлирини сақлап, мавзу бойичә сүрәт селиңлар.

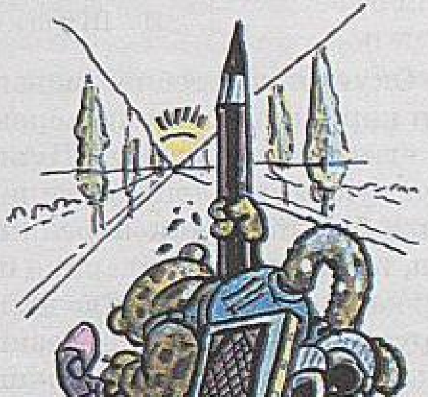

XIII. ТӘБИӘТ МӘНЗИРИСИНИ ТӘСВИРЛӘШ

Оқуғучилар тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштә һәр хил һадисиләрни байқашқа үгиниду. Оқуғучилар тәбиәт мәнзирисини тәсвирлигәндә дуниятонуш пәнидин алған билимини давамлиқ толуқлайду. Тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштики асасий мәхсәт – бошлуқтики чирайлиқ тәбиәтни көз билән көрүп, көңүлгә яққан мәнзирисини сүрәткә селиштин ибарәт.

И. Шишкин. *Қиш мәнзириси*

Оқуғучилар тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштин бурун байқап көрүшкә үгиниши керәк. Тәбиәтниң һәр хил һадисилирини егиләшни үгиниду. Шуниң тәсиридин тәбиәт мәнзирисини утуқлуқ тәсвирләшкә үгиниду. Һава райиниң пат-пат өзгиришигә бағлинишлиқ нәрсиниң түрлиригә алаһидә нәзәр ағдуруп, тәсвирләш иқтидарини шәкилләндүрүши керәк. Униң үчүн һәр қачан тәбиәттә сәйлә қилип көз билән байқашқа адәтләнгән дурус. Шуниң сәвәвидин өзини қоршиған тәбиәт муһитини әстә сақлашқа, бәдиий тәсвирләшкә тиришиду. Тәбиәт һадисиси һәр қачан өзгириштә болғанлиқтин, илдам сүрәт селишни үгиниш керәк. Тәбиәт мәнзирисини көзни жумуп ачқичә болған вақит-

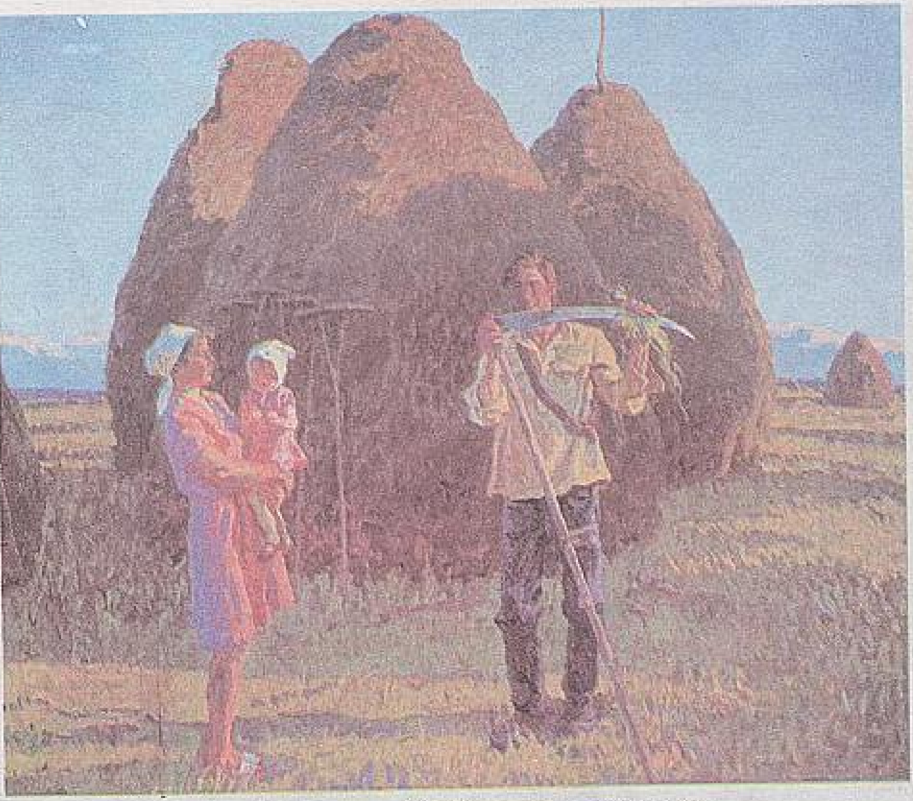

А. Ткачев, С. Ткачев. *Июньейи*

та тәсвирләш *«этюд»* дәп атилиду. Этюдни сизғанда оқуғучи тәбиәт мәнзирисидин алған дәсләпки тәсирини чирайлиқ тәсвирләшкә тиришиду. Оқуғучиларниң системилиқ ишлишигә беваситә тәсир қилидиған мутәхәссис муәллим болиду. Пән муәллимлири оқуғучиларни этюд сизип орунлашқа үгитиши керәк.

Этюд орунлаш үч топқа бөлүниду:

а) тәбиәт мәнзирисини қәғәз бетигә кериндаш билән ихчам қилип сизип бәлгүләш;

ә) тәбиәт мәнзирисидики сюжетлиқ көрүнүшниң түзүлүшини дурус орунлаштуруш;

б) рәңлик бояш йешимини тепиш.

Оқуғучи әң алди билән тәбиәт мәнзирисидин алған дәсләпки тәсирни чоқум әстә сақлашқа иқтидарлиқ болуши лазим.

С. Қалымов. *Дәрәқләрниң далдисидики театр*

Адәттә оқуғучилар тилсим течлиғидики тәбиәт мәнзирисини тәсвирләшни яқтуриду.

Бәзи бир вақитларда оқуғучилар муәллим билән мәслиһәтләшмәйду, шуниң нәтижисидә тәбиәт мәнзирисини тәсвирлигәндә қийинчилиқларға дуч келиду. Тәбиәтни тәсвирлигәндә бир қатар камчилиқларни байқашқа болиду. Улар монулар:

1. Тәбиәт мәнзирисини таллап елишниң тәсадипилиғи;

2. Қәғәзгә мас келидиған йешимниң тепилмаслиғи;

3. Асасий мунасивәтләрниң бояқ маслиғида тоғра тепилмаслиғи (асман, йәр, су);

Күз мәнзирисини тәсвирләш үлгиси

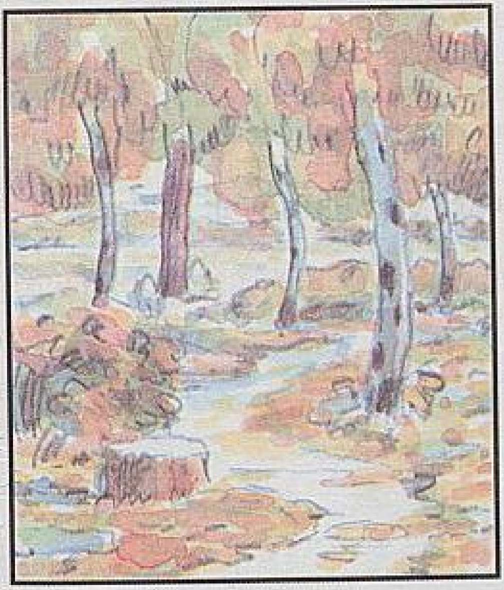

1-басқуч

2-басқуч

Яз мәнзирисини тәсвирләш үлгиси

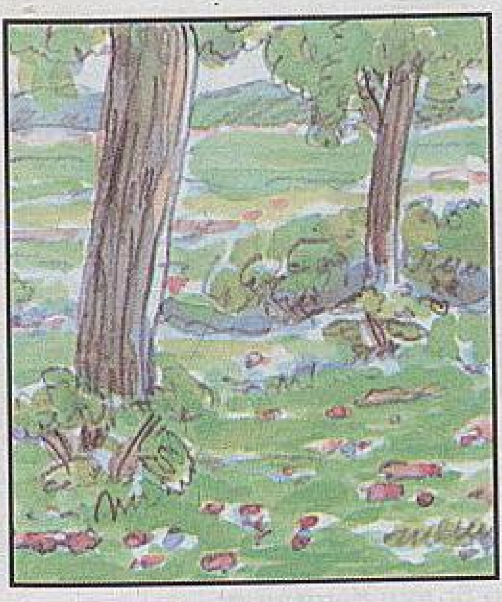

1-басқуч

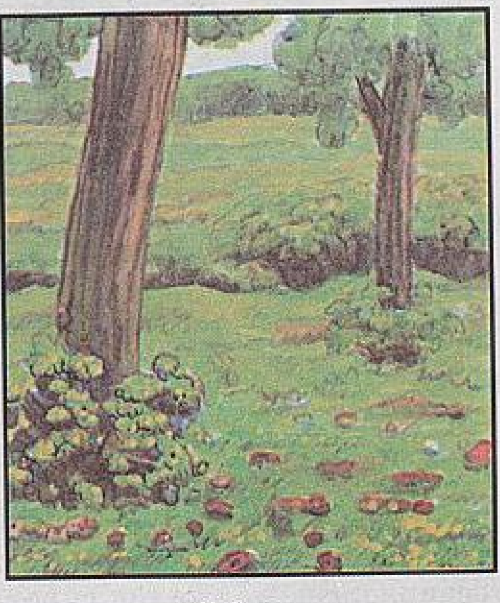

2-басқуч

4. Жирақтики көрүнүшләрниң һәддидин зиядә көрситилиши.

Тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштә рәңлик бояш түзүлүшини қараштурушни шәртлик түрдә икки басқучқа бөлүшкә болиду.

Биринчидин, тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштә йеқимлиқ вә йеқимсиз рәңләрниң өз ара мунасивитиниң асасий алаһидилигини тепишни билиш.

Иккинчидин, тәбиәт мәнзирисигә бағлинишлиқ түзгүчи бояқларниң топини таллап елиш.

Фотосүрәтләр билән кинокадрлардин көрә җанлиқ тәбиәт қойнидин алған тәсир һәр бир оқуғучиға илһам бериду.

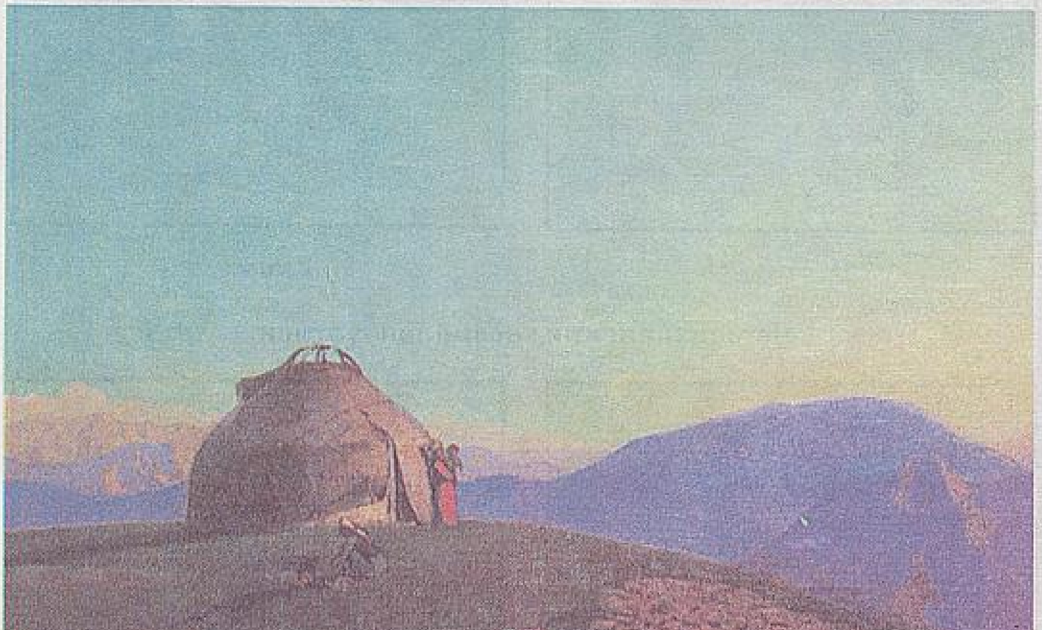

С. Чуйков. *Йайлақтики кәч*

Тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштә сүрәтниң роли чоң. Тәйярлиқ сүрәтниң башлиниши адәттики қериндаш билән тәсвирләнгән молҗалиқ сүрәтләр болуп тепилиду.

Таң сәһәр мәнзирисини тәсвирләш үлгиси

1-басқуч

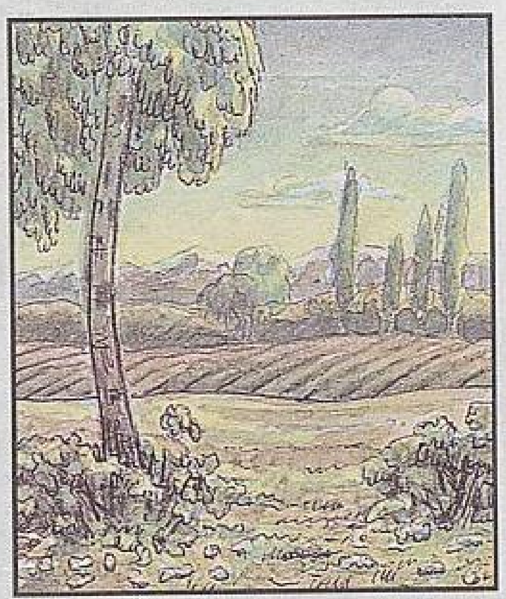

2-басқуч

Кәчки мәнзирини тәсвирләш үлгиси

1-басқуч

2-басқуч

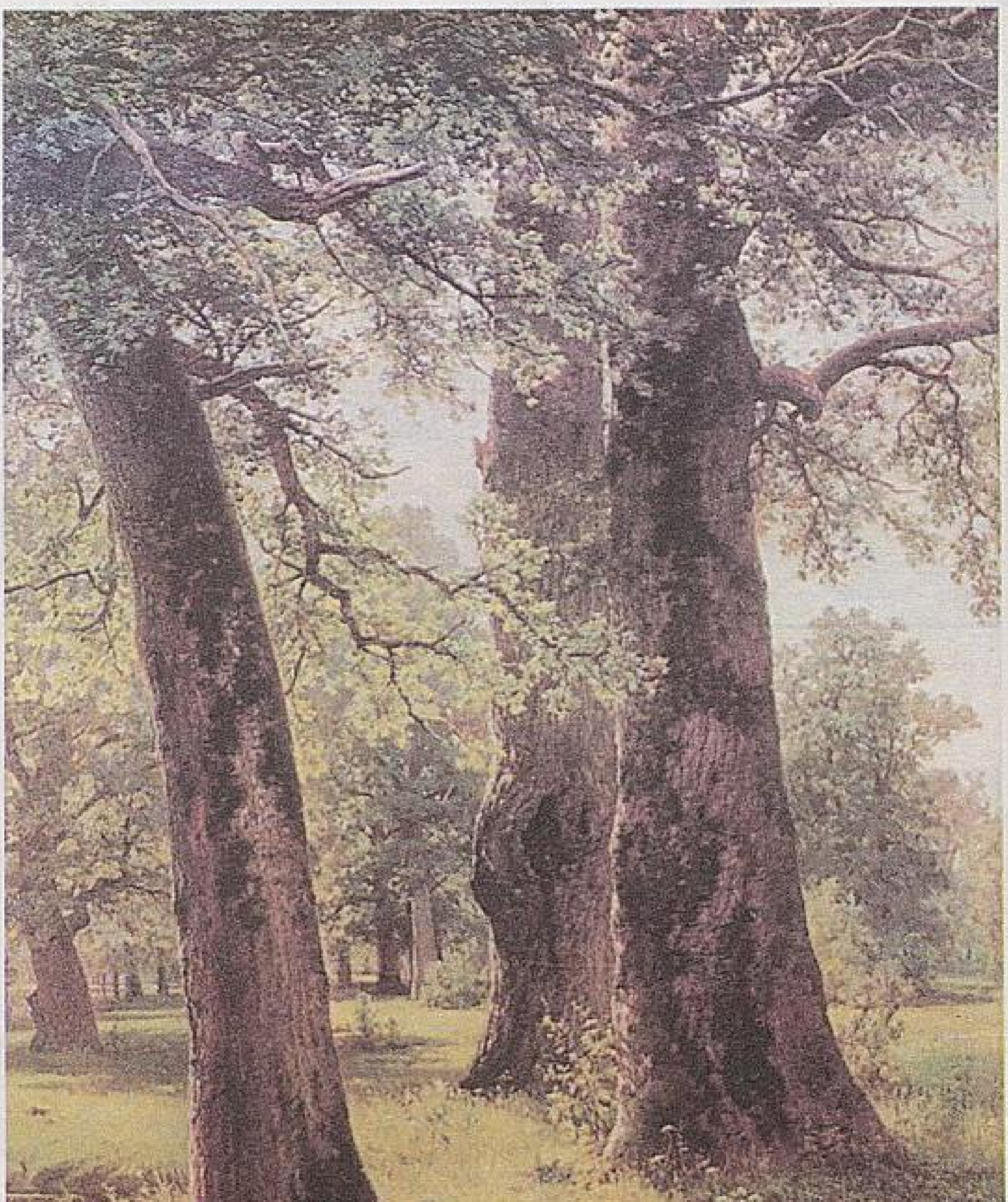

И. Шишкин. *Қариғайлар*

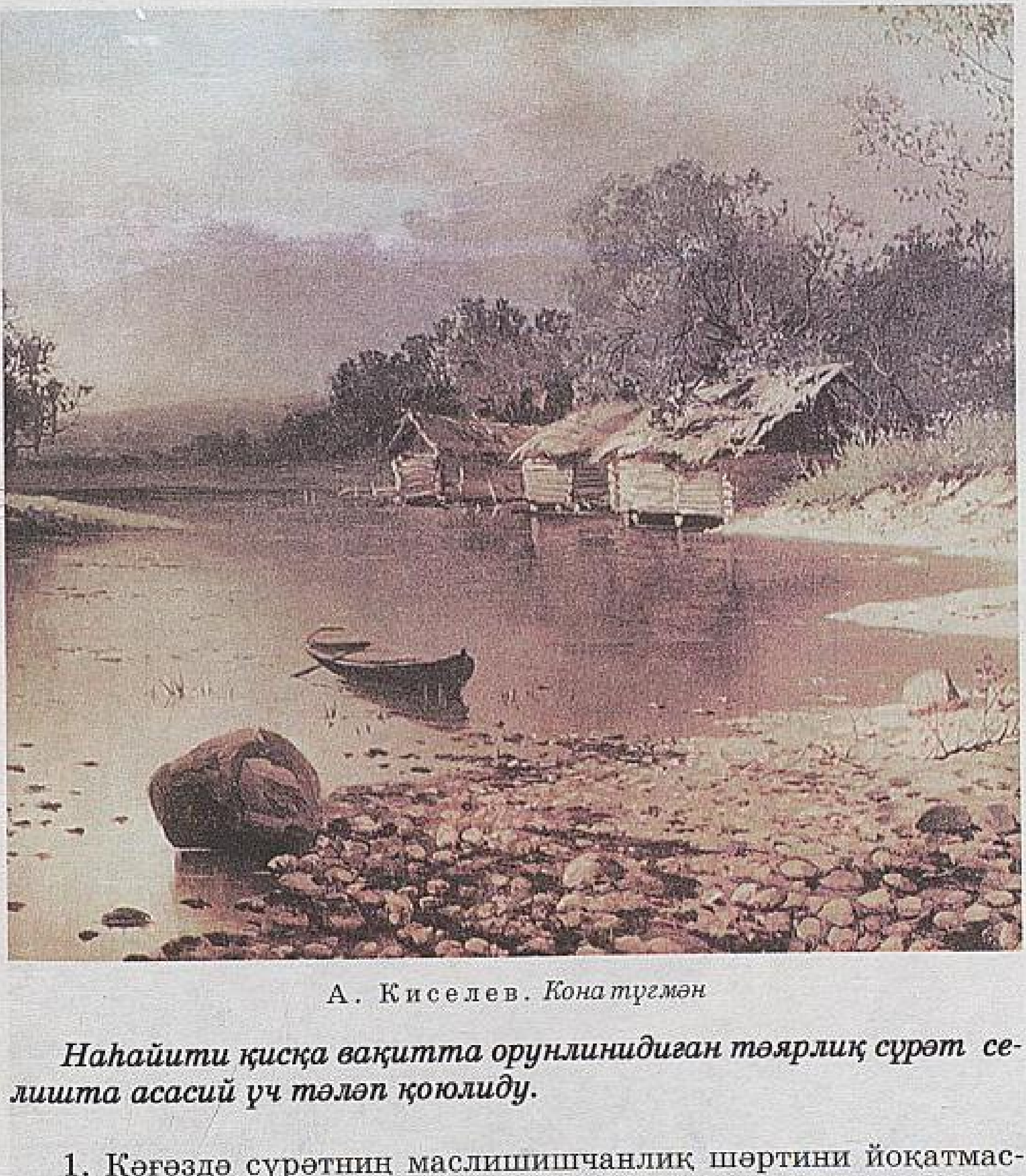

А. Киселев. *Кона түгмән*

Наһайити қисқа вақитта орунлинидиған тәярлиқ сүрәт селишта асасий үч тәләп қоюлиду.

1. Қәғәздә сүрәтниң маслишишчанлиқ шәртини йоқатмаслиқ.
2. Нәрсиләрниң тәкшиликтики тәсвирини дурус қурушни билиш, түзүлүшини ажритиш, бәзи бир бөләклиригичә ениқлаш.
3. Тәңпуңлуқни сақлашта сизиқлиқ вә һава перспективисини нәзәрдә тутуп, нәрсә чоңлуғини толуқ тәсвирләш.

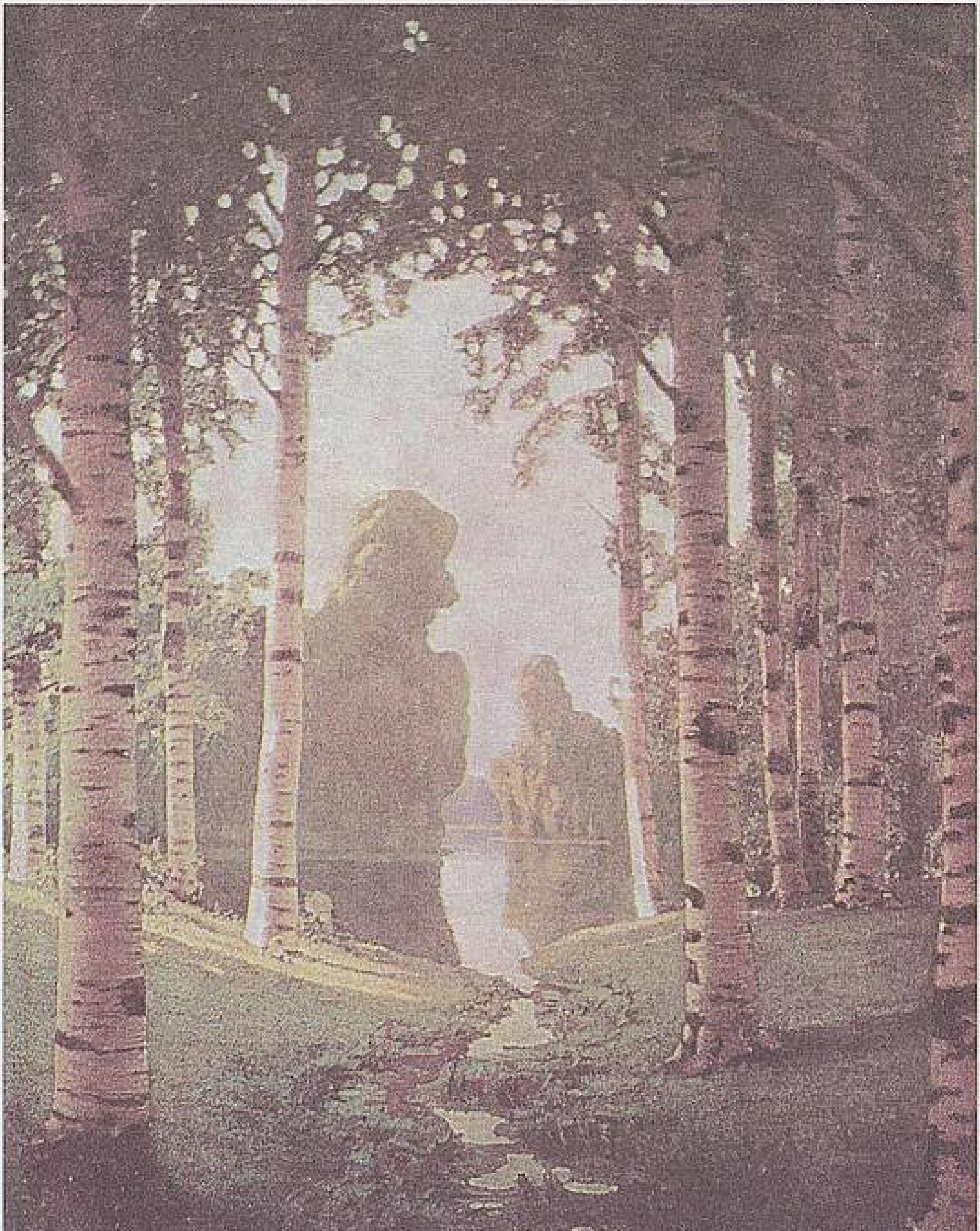

А. Куинджи. *Аққейинлиқорман*

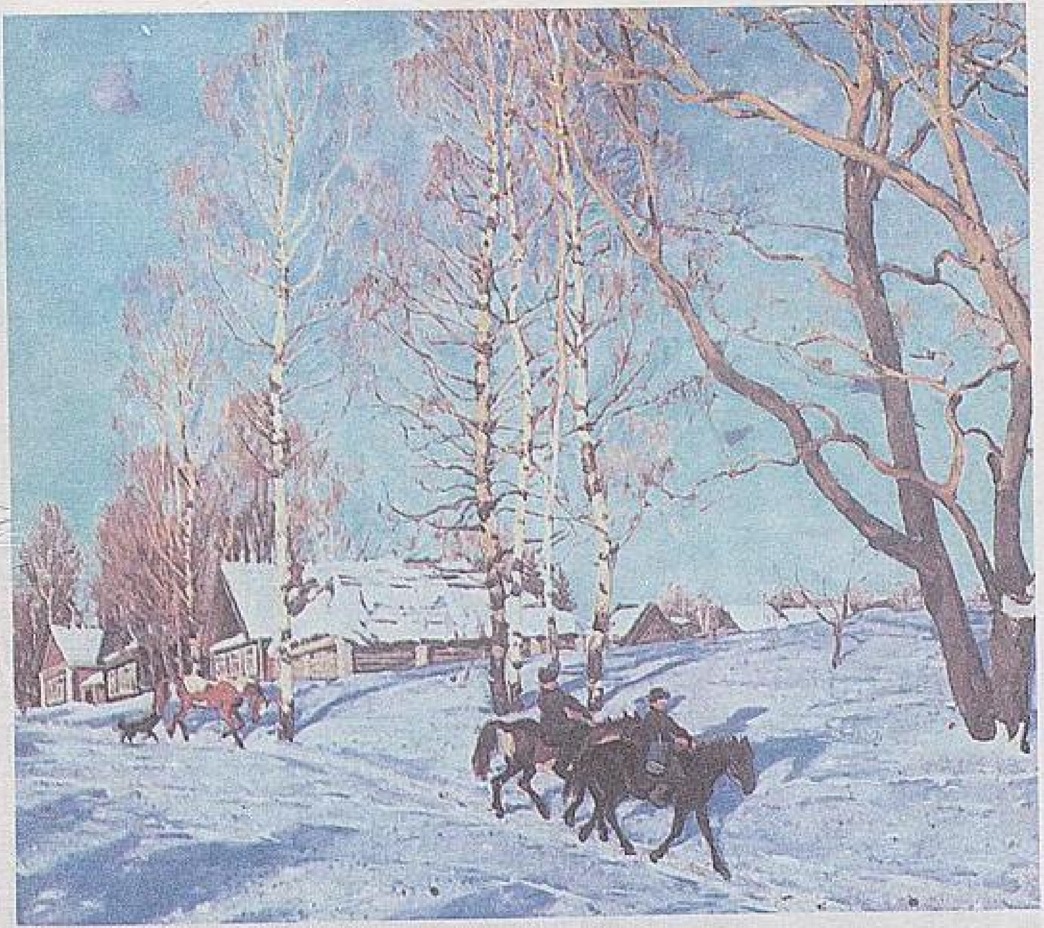

К. Юон. *Марттики күн шолиси*

Тәбиәттә нәрсә қанчилик жирақта болса, һава бошлуғи шунчилик тәсир қилиду.

Жилниң һәр бир пәслигә бағлинишлиқ тәбиәт мәнзириси тәсвирләнгән бәдиий әсәрләрни муһакимә қилишқа үгиниш керәк. Картинида қайси җайниң тәбиәт мәнзириси вә жилниң қайси пәсли тәсвирләнгән? Әшу мәсилиләргә алаһидә диққәт қилиш керәк.

Тәбиәт мәнзирисини тәсвирлигәндә оқуғучилар йоруқ күчиниң өзгиришини байқайду, йәни тәбиәт бояқлириниң һәр хил рәңлик мунасивитиниң очуқ яки ғува болушини байқайду.

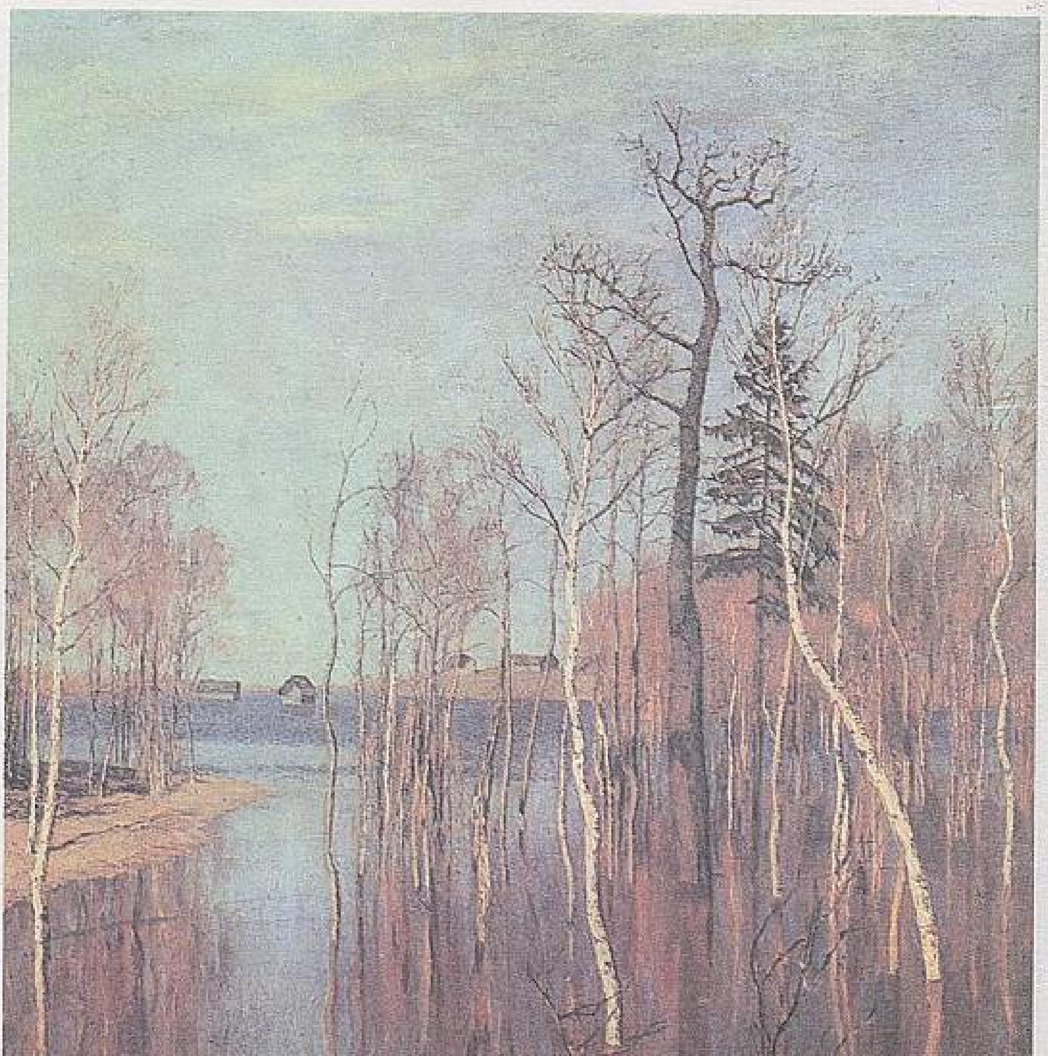

И. Левитан. *Баһар*

Әтигән яки кәч вақтида тәсвирләнгән тәбиәт мәнзирисидин чиңқи чүштә орунланған бәдиий әсәрниң түслүк рәңги очуқ болиду. Булутлуқ күни тәсвирләнгән бәдиий әсәрниң түслүк рәңги сус болиду. Сәвәви күнниң шолиси, йәни йоруқ очуқ чүшмәйду. Шундақла тәбиәт мәнзирисини тәсвирлигәндә һава райиниң өзгиришигә бағлинишлиқ йоруқ һалитини сақлашни билиш керәк. Оқуғучиларни мүмкинлигичә тәбиәт қойниға сүрәт селишқа чиқириш һаҗәт. Тәбиәт вә қоршиған муһит билән беваситә арилишип, бәлгүлүк тәсир елиш арқилиқ иқтидари қелиплишиду.

Умумий тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштә әң алди билән түслүк бояқ маслиғини ениқлимастин туруп, рәңлик мунасивәтләрни ениқлаш керәк.

Мәсилән, асман йәргә қариғанда йоруғирақ, тағ қаптилиға қариғанда башқа йәр йоруғирақ болуп көрүниду. Чүнки күн мәнбәсиниң шолиси тағ қаптилиға қариған башқа йәргә топтоғра тик чүшиду. Әнди тәбиәт гөзәлчиси И. Левитанниң «Баһар» әсәригә бир мәһәл нәзәр салайличу. Униңда йәргә қариғанда су тутуғирақ боялған. Йәнә йәргә қариғанда асман очуғирақ боялған. Шундақла тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштә селиштурма һалда тәсвирләш иқтидарини қелиплаштуруш керәк.

Оқуғучиларға тәбиәт мәнзирисини туташ тәсвирләшни үгәткәндә, уларни униң айрим бөләклири бойичә қисқа вақитлиқ иш қилишқа мәшиқләндүрүш лазим. Мәсилән, асман билән йәр, йәр билән су, тағ билән йәр, асман билән тағ в.б.

Тәбиәтниң айрим бөләклирини селип үгиниш арқилиқ тәбиәт мәнзирисини туташ тәсвирләшкә адәтлиниду. Һәр түрлүк һаләттики тәбиәт бөләклирини сизиштин авал, уларни пүтүн нәрсә сүпитидә көрүп тонуш керәк. Тәбиәт мәнзирисини байқап, униң ичидин әң муһим көрүнүшни тепишни билиш дәсләпки тәсир болуп һесаплиниду. Тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштә дәсләпки тәсирни әстә сақлап, дәл көрситиш оқуғучи үчүн тепилмайдиған яхши хисләт. Тәбиәтниң лирикисини издәштә көплигән рәссамлар тәбиәт қойнида жүрүп сүрәт селишни яқтуриду. У һәммә рәссамларға хас нәрсә. «Тәбиәт билән адәм гезәк уқум» пикрини улуқ рәссам Леонардо да Винчи алаһидә тәкитлигән. Рәссамларни талантлиқ, айрим иқтидар егиси қилип тәрбийиләйдиған күчниң бири – уни яратқан

тәбиәт. Шуңлашқа тәбиәт мәнзирисини тәсвирләшни үгиниш арқилиқ көплигән утуқларға йетиш мүмкин.

Тәбиәт мәнзирисини тәсвирләш арқилиқ тәбиий бояқ түрлирини ениқ биләләймиз. Болупму етиваткан таң, қизирип петиватқан қуяш адәмгә башқичә тәсир қилиду. Мошундақ пәйтләрни тәсвирләшни оқуғучиларға тапшуруш арқилиқ уларни тәбиәтни толуқ күзитишкә тәрбийиләшкә болиду. Тәбиәт мәнзирисини әйнән тәсвирләштә оқуғучилар өзлириниң қобул қилиш һиссиятини ечишқа тиришиду. Ойлинип көрүп, күзитип, сүрәт селишқа интилиду. Шуңлашқа оқуғучиларға тәбиәттә сәяһәт қилишни уюштуруп, уларни сүрәт селишқа үгитишниң әһмийити бәк зор дәмәкчимиз.

? Жилниң қайси пәсли силәргә яқиду? Сөзләп бериңлар.
Тәбиәт мәнзирисини аламәт тәсвирлигән рәссамлар өз әсәрлиридә немини көрсәткән? Шу һәқтә өз пикриңларни ейтиңлар.

! Тәбиәт мәнзирисини тәсвирләңлар. Қаидиләрни естә сақлаңлар.

Тәкрарлаш соаллири

1. Сүрәт селиш вақтида аддий қериндашниң қайси түрлири көп қоллинилиду?

2. *Эскиздин (молжадин)* сүрәт қандақ пәриқлиниду?

3. Сүрәт селишта қоюлидиған асасий тәләпләрни атап бериңлар.

4. Нәрсиниң *конструкцияси* дегәнни қандақ чүшинисиләр?

5. *Хас көләңгә* билән *чүшкән көләңгиниң* пәрқи немидә?

6. *Йоруқ, көләңгә, рефлекс, пақирақ, йерим көләңгә* тоғрилиқ немә билисиләр, ейтип бериңлар?

7. Қошумчә сизиқларни немә үчүн қоллиниду, ейтип көрситиңлар.

8. *Упуқ сизиғи* дегинимиз немә?

9. *Көрүш чекити* дегәнни қандақ чүшинисиләр?

10. *Перспектива* түрлири тоғрилиқ ейтип бериңлар.

11. *Көз дәрижисидин* нәрсиләр төвән вә жуқурида болған вақитта қандақ тәсвирлиниду, ейтип көрситиңлар.

12. *Сизиқлиқ* вә *һава* перспективиси тоғрлиқ ейтип бериңлар.

13. *Йоған* яки *һәжимлик шәкилләр билән ишләш* дегәнни қандақ чүшинисиләр?

14. Сүрәт вә живопись қаидиси һәққидә немә билисиләр?

15. *Композиция қанунийәтлири* тоғрилиқ немә билисиләр, ейтип бериңлар.

16. *Оқушқа бегишланған сүрәт* билән *аддий сүрәтниң* пәрқи немидә?

17. *Рәң* вә *рәңлик мунасивәт* дегәнни қандақ чүшинисиләр?

18. *Пластикилиқ анатомия* тоғрилиқ немә билисиләр, адәм скелетиниң түзүлүшини муһакимә қилип бериңлар.

19. Адәм баш устихининиң түзүлүшини ейтип бериңлар.

20. Адәмниң гәвдилик қияпитини тәсвирләштики бәлгүлүк қанунийәтләрни көрситиңлар.

21. *Пропорция* дегинимиз немә?

22. Геометриялик җисимларниң перспективидин орунлинишини ейтип бериңлар.

23. Рәңләрниң асасий алаһидиликлирини ейтип бериңлар.

24. Акварель бояқлар билән иш қилғанда қоллинидиған материаллар билән әсвапларни ейтиңлар.

25. Нәрсигә қарап сүрәт селиш шәртлирини вә вәзипилирини чүшәндүрүңлар.

26. *Умумийлиқ қануни* дегинимиз немә?

27. *Аддий* вә *мурәккәп натюрмортни* орунлашниң алаһидиликлирини атаңлар.

28. Сүрәтни ядқа селиш үчүн қандақ тәйярлиқ керәк?

29. Һәр түрлүк бояқни пайдилинишниң усуллирини ейтиңлар.

30. *Графика* түрлирини муһакимә қилип бериңлар.

31. Һәсүн *әмәлий сәнъәт* түрлирини атап бериңлар.

32. Атақлиқ һәйкәлтарашларниң әмгәклирини атаңлар, мәзмунини ейтиңлар.

33. Қазақстан мемарчилиқ сәнъити тоғрилиқ сөзләп бериңлар.

34. *Дизайн сәнъити* тоғрилиқ немә билисиләр, ейтип бериңлар.

35. Тәбиәт мәнзирисини тәсвирлигән рәссамлардин кимләрни ейталайсиләр?

36. *Портрет* ясашниң устиси аталған бир нәччә рәссамларниң әмгәклирини атаңлар.

37. МДҺ дөләтлириниң тәсвирий сәнъитиниң әң чоң мирасгаһи қайси шәһәрдә орунлашқан?

38. Х. Рембрандтниң қайси әсәрлирини билисиләр, ейтип бериңлар.

39. Тәсвирий сәнъәттә Улуқ Вәтән урушиға беғишланған бәдиий әсәрләрни атап көрситиңлар.

40. Тәбиәт мәнзирилирини тәсвирлигән рәссамларниң әмгәклирини атап, сөзләп бериңлар.

41. Графикилиқ бәдиий әсәрләрдә қандақ бояқ түрлирини қоллинишқа болиду?

42. *Живопись* сәнъити қанчә топқа бөлүниду?

43. Тәсвирий сәнъәткә мунасивәтлик бир қанчә рәссамларни атап бериңлар.

44. Өзәңларға яқидиған рәссамларниң бир топ әсәрлирини атап көрситиңлар.

45. Тәсвирий сәнъәтниң қайси түрлири яқиду?

46. Дизайн сәнъитиниң қандақ түрлирини билисиләр, атап, мисал кәлтүрүңлар.

47. Тәбиәт мәнзирисини тәсвирләштә қандақ тәләпләр қоюлиду, атап бериңлар.

Сәнъәт тоғрисида һекмәтлик сөзләр

Сәнъәтни тағниң булиғидин,
Қойниң қулиғидин,
Момамниң кигизидин,
Өшкиниң мүңгүзидин үгәндим.

Ә. Қастеев

Тәбиәтни тәсвирләштә этюд йезиш – тәңдиши йоқ, бәкму алий мәктәп.

А. Пластов

Сәнъәт адәмни йүксәк һиссиятқа чөмүлдүрүп, униң мәнивий дуниясини йорутуп, бейитиши, һаятниң өзини такамуллаштуруп, идрәклик қилиши лазим.

П. Корин

Сәнъәт әсәри ... сәнъәтни чүшинидиған вә гөзәлликтин ләззәт елишқа қабилийәтлик адәмләрни йетиштүриду.

К. Маркс

Сәнъәтчи болсаң, чәбдәс бол.

Абай

Һардим-талдим демәй әмгәк қилиш – сәнъәтниңму, һаятниңму қануни.

О. Бальзак

Талантлиқ һәм әмгәк сөйгән адәмгә тосалғу йоқ.

Л. Бетховен

Әгәр сәнъәттин ләззәт алғуң кәлсә, у чағда сәнъәттә билимлик адәм болушуң керәк.

К. Маркс

Сәнъәт дегинимз адәм бәдинидики қабилийәтниң әң йүксәк көрүнүши.

Л. Толстой

Сәнъәт һәқиқий мәнасида адәмгәрчиликни тәриплисила, һөрмәт вә муһәббәткә сазавәр.

Р. Ролан

Сәнъәт бир мәхсәткә хизмәт қилиши керәк.

Р. Рент

Сәнъәт – адәмләр билән сирдишишниң курали.

М. Мусоргский

Һәр қандақ сәнъәтниң әң йуксәк хислити – униң чинлиғи.

С. Рахманинов

Сәнъәт дегинимиз бәдиий образ арқилиқ тәпәккур қилиш.

В. Белинский

Сәнъәт карамити мәңгү яшайду.

В. Гюго

Йүзигә карима, һүнеригә қара. Һүнәрсиздин бәрикәт қачар.

М. Қәшқәрий

Түгәйду алтунуңму ғәзнәңдики, һүнириң пүтмәс дөләт қолуңдики.

Сәғди

Қийналдимғу, рәссамим сән, ярдәмләш. Яғлиғимға салғин, гөзәл тез нәқиш.

Бабур

Қәлби йорумасниң көңлидә ишәнч болмас, һүнәрсиз һаяттин чапсан совуйду.

Абай

Үгәнсә илим билән һәр хил һүнәр, биләр еди һүнәрниң немә берәрини.

Ш. Құдайбердиев

Һәр бир милләт һүнәрвәнчиликкә көңүл бөлүши керәк.

А. Байтурсынов

Сәнъәт адәмләрниң хас алаһидиликлири билән һесаплишиду.

Ж. Аймауытов

Бир ейтмидим, көп ейттим, керәк һүнәр. Бу ейтқанға хәлиқму, көпму көнәр.

М. Дулатов

Һүнириңни туққан хәлқиңгә беғишла.

М. Жумабаев

Жапа чекип һүнәр билим үгәнсәң, күлкә болмай, жаһанға йетәр қолуң.

Ш. Құдайбердиев

Мәшһур рәссамлар вә педагогларниң тәсвирий сәнъәт тоғрисидики пикирлири билән қаидилири

Сүрәт – тәсвирий сәнъәтниң һәммә түрлириниң асаси.

Д. И. Митрохин

Сүрәт һәммә нәрсиниң асаси, униңда чинлиқ бар, сәнъәт әсәригә қоюлидиған муһим тәләп – шу чинлиқ.

Э. А. Бурдел

Сүрәт – живопись, һәйкәлтарашлиқ вә мемарчилиқ сәнъитиниң егиз чоққиси, барлиқ илимниң түп йилтизи вә живопись түрлириниң жени вә мәнбәси.

Микеланджело

Сүрәт селиветип шәкилни һис қилишни риважландуривәргин, сүрәтни тәкшүрә, қанчилик чүшәнгиниңни билип, униң үчүн өз сүритиндин көрә нәрсиниң өзигә көпирәк қариғайсән.

П. П. Чистяков

Алди билән йоруқ чүшмигән йәрни штрих билән толтурғин, униңдин кейин йерим көләңгә билән хас көләңгини селиштуруп көрсәт.

Леонардо да Винчи

Чоң шәкил дегинимиз немә? Адәмниң шар яки тухум тәхлитидики беши, цилиндрдәк қоли, призма тәхлит бурни, йәни төрт тәкшилик билән чәкләнгән — мошуларниң һәммиси чоң шәкилләр һесаплиниду.

Д. Н. Кардовский

Тәсвирий сәнъәткә қарап йетәкләйдиған һәқиқий йетәкчи – нәрсиниң өзигә қарап сүрәт селиш.

Ченнино Ченнини

Долқунлуқ деңизниң умумий бир рәңги болмайду, шундақтиму йәрдин қариған адәм униң қара-көк рәңгини көриду, у рәң деңиз упуққа йеқинлашқансири қениқлишиду.

Леонардо да Винчи

Сүрәт селиш мулаһизә қилишни билиш дегән сөз.

П. П. Чистяков

Көзниң сүритини селиветип, униң көрүнүшигә диққәт қилғин. Көз – адәм жениниң әйниги.

Н. Н. Ростовцев

Һәр бир рәссам көргинини өзичә тәсвирләйду.

Л. Б. Альберти

Композиция – җанлиқ йезишниң аңлиқ асаси, шуниң билән көзгә көрүнидиған һәр бир нәрсиниң бөлиги картинида жиғинчақлишиду.

Л. Б. Альберти

Живопись – нәқ һаятниң өзи.

Эшен Делекруа

Таштин, хиштин, яғачтин һөснини кәлтүрүп, сүрәттәк сарайлар селиш – *мемарчилиқ сәнъити.*

Лайдин вә металлдин қуюп, таштин, яғачтин йонуп, нәрсиниң гәвдисини, қияпитини, син-сумбатини тәсвирләп ясаш – *һәйкәлтарашлиқ сәнъити.*

Бояш билән нәрсиниң түрини, рәңгини, тәсвир-қияпитини көрситиш – *тәсвирләш сәнъити.*

А. Байтурсынов

Балини бир нәрсә билән тонуштурмақчи болсаң, шу нәрсә һәққидә сөзләпла қалмай, уни әкелип балиға көрсәт, көрситипла қоймай, шу нәрсиниң сүритини сизғуз, һәтта сүрәт биләнла қанаәтлинип қалмай, лайдин шу нәрсиниң нусхисини яситип үгәт.

Магжан Жумабаев

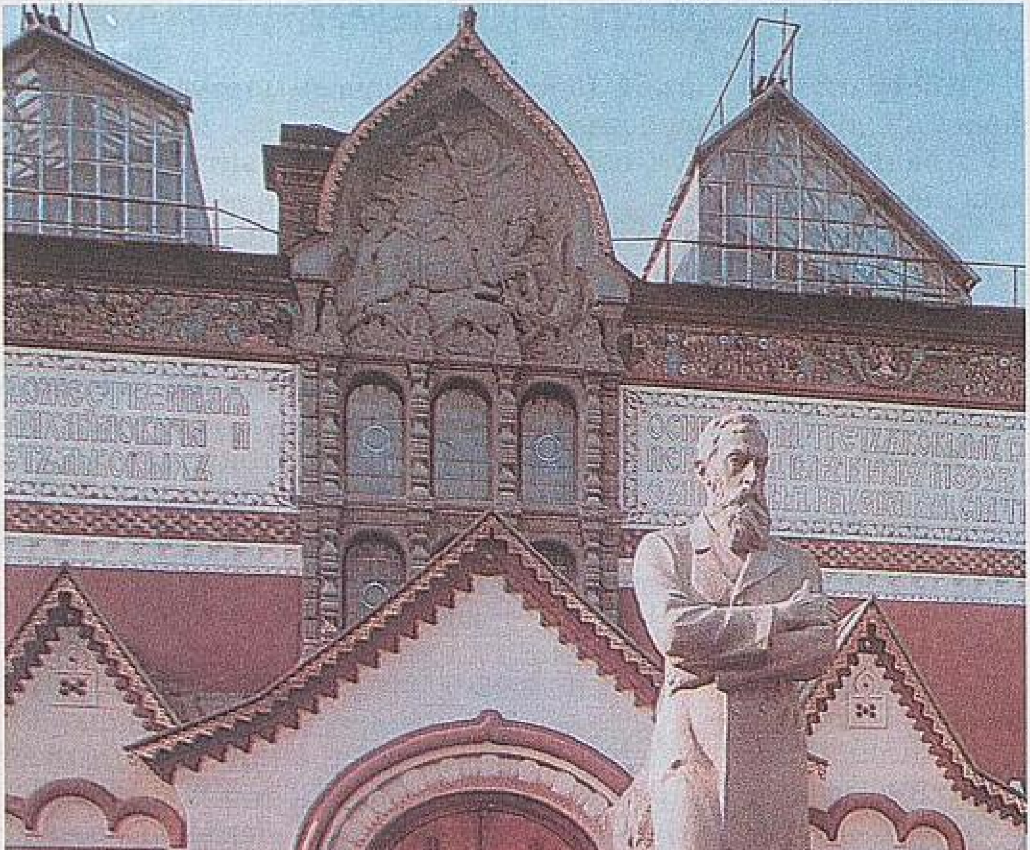

Дөләтлик Третьяков галереяси. Москва шәһири

Абстрактлиқ сәнъәт (абстракционизм) мавзусиз сәнъәт, һәқиқий тәсвири йоқ сәнъәт.

Авангардизм – XX әсир бәдиий сүрәт сәнъитидики еқимниң шәртлик аталғуси.

Автогравюра – гравюра, яғач, линолеум яки металлниң бетигә ясалған муәллипниң өзи орунлиған өз тәсвири.

Автопортрет – адәмниң өз қияпитини өзи тәсвирлиши.

Акварель – суда яхши ерийдиған бояқ.

Акцент – тамашибинниң диққитини әтәй өзигә җәлип қилиш үчүн тәсвирләштә пайдилинидиған усул.

Алаша – һәр хил жиплардин тақақ тартип тоқулған нәқишлик палаз.

Алла прима – акварель бойиғи билән нәм қәғәзгә илдам орунлинидиған әсәр.

Анатомия – тәншунаслиқ (адәмниң тән түзүлүшини тәкшүрәйдиған илим).

Анималистик жанр – һайванатлар дунияси тәсвирләнгән бәдиий әсәр.

Аппликация – чаплаш яки қийиш арқилиқ орунланған бәдиий әсәр.

Архитектура – бенакарлиқ (мемарчилиқ) сәнъити.

Әскәрткүч (ядикарлиқ) – әһмийәтлик бир вақиәни яки адәмни мәңгү әстә сақлаш үчүн ясилидиған монументлиқ тәсвир яки кәврә теши.

Бақан – кигиз өй шаңиришини көтиридиған ача баш узун таяқ.

Барельеф (рельеф) – шәкил (көрүнүш), тәкшилик бетидики һәйкәллик тәсвирләшниң түри.

Басқур – керегениң уиқ бағланған бешиниң ташқи тәрипидин жүргүзилидиған япилақ ағамча.

Бастурма – гөзәллик һүнәрвәнчилик буюмлирини ясашта қоллинидиған усул.

Батурлуқ жанр – уруш мавзуси тәсвирләнгән бәдиий әсәр.

Батик – рәхткә бояқ билән селинған сүрәт.

Бәдиийлик баһа – бәдиий әсәрниң сапалиқ орунлинишиға, қиммитигә берилиду.

Блик – пақирақ.

Буйрутма портрет – мәхсус тапшуруқ бойичә орунланған портретлар.

Бюст – йерим гәвдилик һәйкәл.

Вернисаж –бәдиий әсәрләр көргәзмисиниң тәнтәнилик ечилиши.

Витраж – деризә яки ишик әйнәклиригә селинған бәдиий сүрәтләр билән нәқишләр.

Галерея – бәдиий әсәрләр жиғилған орун.

Гармония – бояқларниң маслишиши.

Геометриялик көрүнүш – геометриялик оюқ – нәқишләр билән зенәтләнгән нәрсиләр, буюмлар.

Гиләм – һәр хил жиптин тоқулған буюм (мойлуқ гиләм, мойсиз гиләм).

Глазурь – сапал қачиларниң тешиға пайдилинидиған әйнәктәк пақирақ қәвәт.

Гобелен – сүрәт селип тоқулған гиләм. Парижлиқ бояқчиниң нами билән аталған гиләм.

Готика – оттура әсир Европа сәнъити.

Го хуа – ипәк рәхткә бояқ билән орунланған Хитай живописи.

Графика – бир рәңлик бояқ, қериндаш, тушь арқилиқ орунланған сүрәт.

Гризайль – бир рәңлик бояқ билән орунланған бәдиий әсәр.

Гуашь – суда ерийдиған қоюқ бояқ.

Декорация – сәһнә көрүнүшини зенәтләш.

Детализация – нәрсини пүтүнләй көрүш арқилиқ ушшақ бөләклирини тәпсилий сизиш.

Дизайн – нәрсиләрниң бәдиий үлгисини ясаш.

Диптих – бир мавзуда орунланған қош әсәр.

Дүгләк һәйкәл – үч өлчәмлик туташ массилиқ бәдәндин туриду.

Егәр-тоқум – егәр-тоқумниң керәклик җабдуқлири.

Елан (реклама) – афиша охшаш чүшәндүрүштә қоллинилиду.

Жанр – һәр түрлүк бәдиий әсәрләрниң мәзмуни билән бир туташлиғини билдүриду.

Зәргар – зенәтлик буюмларни ясайдиған адәм.

Икона – яғач тахтиға бояқ билән ясалған диний әсәр.

Икебана – қурутулған өсүмлүкләрни пайдилиниш арқилиқ ясалған бәдиий әсәр.

Иллюстрация – китапни зенәтләш үчүн пайдилинидиған бәдиий сүрәт.

Имарәт – бенакарлиқ қурулуш.

Импрессионизм – XIX–XX әсирләрдики тәсвирий сәнъәттики еқим. Импрессионизм вәкиллири – К. Моне, О. Ренуар, Э. Деге.

Интерьер – имарәтниң ички көрүнүши.

Қайта өрләш дәври – әң дәсләп Италийәдә XIV–XV әә. башланди.

Канап (холст) – кәндир жиптин тоқулған рәхт.

Картина – бәдиий әсәр яки живопись әсәрлири.

Кәштә – бегиз билән рәхткә тоқулған нәқиш сүрәт.

Керамика – сапал қачилар билән буюмлар.

Қериндаш – сирти яғачтин өзи графиттин ясалған сизиш қурали.

Кигиз өй – қазақ хәлқиниң қедимийдин келиватқан баш панаси.

Классика – алдинқи қатарлиқ үлгидики сәнъәт.

Классицизм – Европа сәнъитидики XVII–XIX әсирләрдики бәдиий стиль.

Колер – бояш издиниши, рәң таллаш.

Коллаж – һәр хил рәхтләрдин чаплаш арқилиқ орунланған бәдиий иш.

Коллекция – тәсвирий сәнъәт әсәрлирини жиғиш.

Колорит – әң бесим бояқ рәңги.

Контраст – қариму-қарши рәң яки бояқ (ақ билән қара, қизил билән көк).

Контур – нәрсини бәлгүләштики сиртқи туташ сизиқ.

Көләңгә – бәлгүлүк бир нәрсиниң шола (нур) чүшмигән бети.

Көчүрмә – түп нусхидин көчирилгән бәдиий әсәр.

Ксилография – томпақ гравюриниң бир түри.

Кубизм – XX әсирниң бешидики тәсвирий сәнъәттики модернистлиқ еқим. Вәкиллири: П. Пикассо, С. Айтбаев, Қ. Есиркеев.

Күчәйтилгән живопись – бояқ наһайити қелин берилгән живописьлик усул.

Литография – ташқа тәсвирләш арқилиқ қәғәзгә көчирилгән сүрәт.

Лувр – Париждики дуния йүзигә мәшһур тәсвирий сәнъәт мирасгаһи.

Майлиқ бояқ – өсүмлүк мейи, яңақ, зиғир вә һәр хил лакниң қошулушидин ясалған бояқ.

Маринист – деңиз көрүнүшини тәсвирләйдиған рәссам (И. Айвазовский).

Мечит – диний мәрасимлар өткүзүлидиған имарәт.

Миниатюра – наһайити назук бәдиий усул билән йезилған қисқа бәдиий әсәр (К. Бекзад).

Модель – өлчәм, үлгә. Мәсилән, кийим үлгиси.

Модернизм – XIX–XX әә. Европа билән Америка сәнъитидә байқалған йөнилиш.

Мозаика – һәр хил әйнәк, ташлардин ясалған сүрәт.

Мирасгаһ – тәсвирий сәнъәткә беғишланған көрүш җайи.

Мой қәләм – бояқлар билән ишләшкә беғишланған қурал.

Монумент – тарихий шараитларға, айрим шәхсләргә беғишланған һәйкәлләр. «Мустәқиллик монументи» (Алмута шәһиридә).

Монументлиқ живопись – чоң һәҗимлик, бәдиий зенәтлик орунланған әсәр.

Натюрморт – нәрсиләр билән буюмлар тәсвирләнгән әсәр.

Нобай – асасий көрүнүш тәсвирләнгән сизиқлар билән селинған сүрәт (эскиз).

Орнамент – пәдәз, нәқиш, мәлум бир системида орунлашқан нәқиш.

Офорт – металлға селинған гравюриниң бир түри.

Оюқ нәқиш – хәлиқ сәнъитиниң һүнәрвәнчилиги.

Палитра – бояқни езишкә, арилаштурушқа беғишланған непиз тахтайчә.

Панно – имарәтниң ички тамлириға яки төписигә майлиқ бояқ билән, һәйкәлләр билән селинған чирайлиқ сүрәт.

Пастель – живописьниң қуруқ бор тәхлиттики бойиғи.

Пейзаж (мәнзирә) – тәбиәт мәнзириси тәсвирләнгән бәдиий әсәр.

Перспектива – бошлуқни тәсвирләш усулиниң қанунийәтлири.

Пирамида – Мисирдики қедимий зор қурулуш.

Плакат – еланлиқ сүрәт.

Пластика – һәйкәллик сәнъәт.

Пластилин – һәйкәл ясашқа беғишланған юмшақ материал, әмәк лай.

Пленер – тәбиәт көрүнүшини беваситә тәсвирләш.

Портрет – адәмниң қияпәтлик бәдини тәсвирләнгән бәдиий әсәр.

Постимпрессионизм – XIX–XX әә. француз живописиниң йөнилиши (П. Сезанн, Ван-Гог).

Пропорция – пропорция (маслиқ нисбити).

Профиль – нәрсини йенидин тәсвирләш.

Рәмиз – символлуқ бәлгүләр. Қазақстан Герби, Туғи.

Рәң – ақ рәң билән қара рәң арисидики мунасивәт.

Реалистик живопись – чинлиқни тәсвирлигән бәдиий әсәр.

Рефлекс – нәрсиләрдики бояқ рәңлириниң чекилишиши асасида пәйда болған рәңлик мунасивәт.

Рококо – Ғәрбий Европа сәнъитидә XVIII әсиридә байқалған бәдиий йөнилиш.

Роман сәнъити – оттура әсирләрдики Европа сәнъити.

Тарихий жанр – тарихий вақиәләр тәсвирләнгән әсәр.

Текимәт – һәр хил оюқ-нәқиш селип бесилған чирайлиқ кигиз.

Темпера – басма бояқлири.

Тоқулма чиғ – нәқишлинип тоқулған чиғ.

Торс – адәмниң һәйкәлләнгән дүгләк бәдини.

Турмушлуқ жанр – күндилик турмуш көрүнүши тәсвирләнгән бәдиий әсәр.

Тушь – суюқ қара бояқ.

Түпнусха – дәсләпки асас, биринчи сүрәт.

Түскигиз – төргә илинидиған зенәтлик буюм.

Түссиз бояқ – ақ, сүр, қара түслүк бояқлар.

Түслик бояқ – қизил, көк, сериқ в.б. бояқлар.

Упуқ сизиғи – көзниң көрүш дәрижисидики түз сизиқ.

Фактура – бояқ билән орунланған рельефлиқ сүрәт.

Форма – нәрсиниң сиртқи шәкли.

Фрагмент – бәдиий әсәрниң бир қисми.

Һәжим – уйғурчә синонимлири «мөлчәр, миқдар, даирә».

Һәзил сүрәт (шарж) – һәзил мәсхирилик тәсвир.

Һәйкәл – бошлуқта ясалған бәдиий әсәр.

Һүнәрвәнчилик – чирайлиқ, әнъәнилик кәспий сәнъәт.

Чекиме (чеканка) – металл бетидә тәсвирләнгән сүрәт.
Чилтәр – тоқулған зенәт буюми.
Шрифт – һәрипләрниң һәр хил үлгиси.
Экстерьер – имарәтниң ташқи көрүнүши.
Эмблема – шәртлик бәлгүләр селинған сүрәт.
Эскиз – лайиһилик сүрәт.
Этюд – қисқа вақитта орунланған бәдиий әсәр.

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә 3
I. Тәсвирий сәнъәтниң түрлири 5
II. Рәңшунаслиқ алаһидиликлири 17
III. Маслаштуруш қанунийәтлири 26
IV. Нәрсигә қарап сүрәт селиш 34
V. Һәр хил рәңлик бояқлар билән сүрәт селиш 44
VI. Графика сәнъитиниң түрлири 56
VII. Пластикилиқ анатомия 68
VIII. Әмәлий сәнъәт 82
IX. Һәйкәлтарашлиқ сәнъити 94
X. Мемарчилиқ сәнъити 104
XI. Дизайн сәнъити 112
XII. Перспектива қанунийәтлири 120
XIII. Тәбиәт мәнзирисини тәсвирләш 132
Тәкрарлаш соаллири 145
Сәнъәт тоғрисида һекмәтлик сөзләр 147
Мәшһур рәссамлар вә педагогларниң тәсвирий сәнъәт тоғрисидики пикирлири билән қаидилири 149
Тәсвирий сәнъәт аталғулириниң қисқичә изаһлиқ луғити 152

Учебное издание

Болатбаев Кудайберген Казимулы
Ибрагимов Улыкбек Шарахынулы

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО

Учебник для 5 класса общеобразовательной школы
2-е издание, переработанное
(*на уйгурском языке*)

Тәһрират мудири *М. Мәһәмдинов*
Муһәррири *Р. Һасанов*
Рәссам *А. Дузелханов.*
Бәдиий муһәррири *М. Әлимақанова*
Техникилиқ муһәррири *М. Оразбекова*

Қазақстан
Ұлттық кітапханасы
2100112763201

ИБ № 132

Теришкә 10.08.2005 берилди. Нәширгә 31.08.2005 қол қоюлди. Формати $70\times90^1/_{16}$. Офсетлиқ қәғәз.
Һәрип түри «Мәктәплик». Офсетлиқ нәшир. Шәртлик басма вариғи 11,7. Һесапқа елиниидиған басма вариғи 9,67.
Тиражи 1000. Буйрутма № 2453.

«Атамұра» нәшрияти, 050000, Алмута шәһири, Абылайхан проспекти, 75.

Қазақстан Жумһурийити «Атамұра» корпорацияси ЖЧШниң Полиграфкомбинати,
050002, Алмута шәһири, М. Макатаев кочиси, 41.